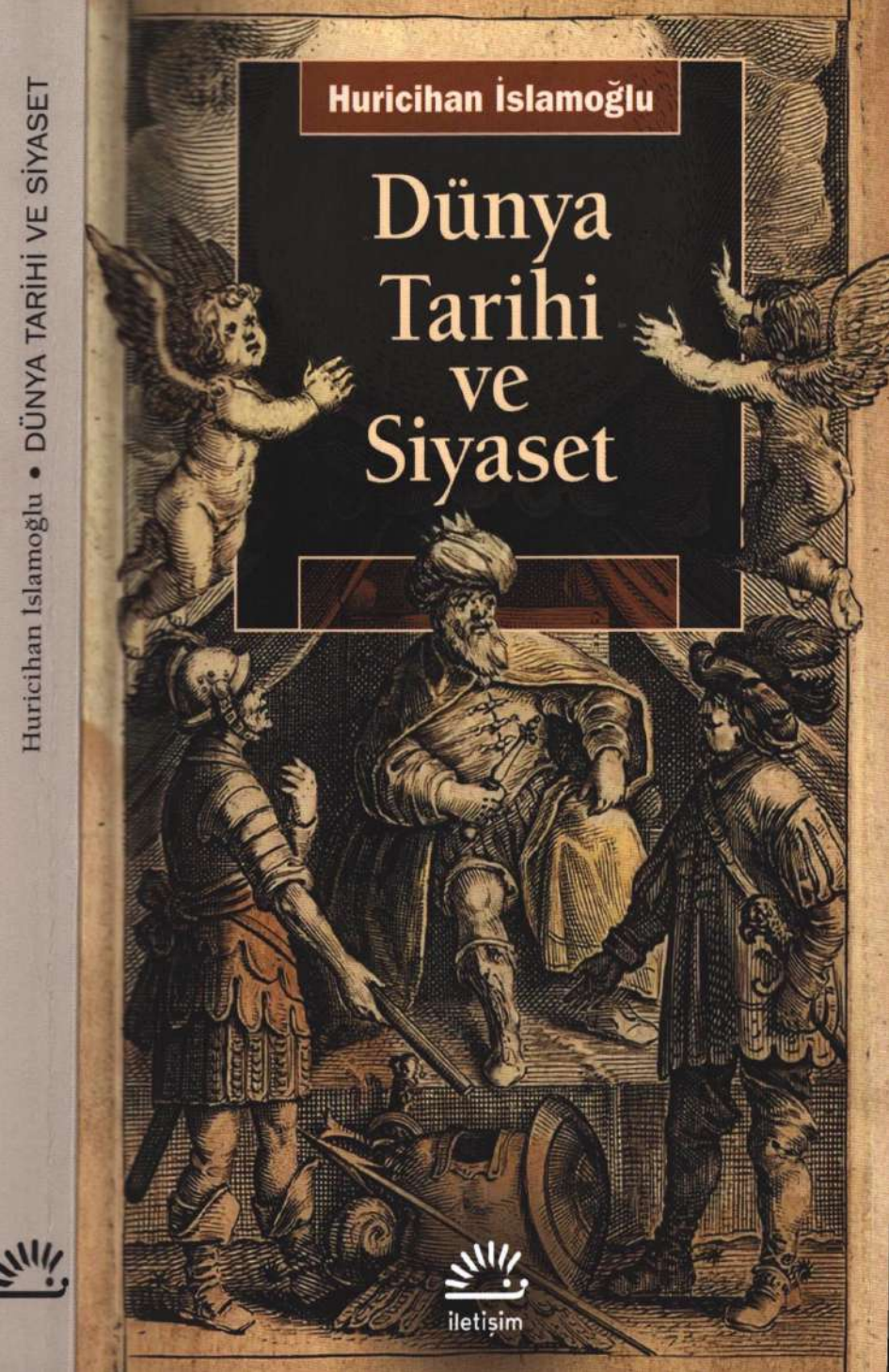
Huricihan İslamoğlu • DÜNYA TARİHİ VE SİYASET

Huricihan İslamoğlu

Dünya Tarihi ve Siyaset

iletişim

HURİCİHAN İSLAMOĞLU ABD'de Chicago ve Wisconsin (Madison) üniversitelerinde iktisat, iktisat teorisi ve iktisat tarihi eğitimi gördü. Boğaziçi Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, California, Berkeley, New York üniversitelerinde, Central European University (Budapeşte), Tsinghua Üniversitesi'nde (Beijing) İktisat Tarihi, Siyasal Ekonomi, Hukuk ve İktisat Politikaları, Küresel Ekonomi, Hukuk ve Yönetişim, Dünya Tarihi, Gelişme İktisadı, Tarım Politikaları konularında dersler verdi. Bazı eserleri şunlardır: *The Ottoman Empire and the World Economy* (1987); *State and Peasant in the Ottoman Empire* (1994) [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, genişletilmiş yeni baskı, 2010]; *Neden Avrupa Tarihi?* (İletişim Yayınları, 1997); *Constituting Modernity: Private Property in the East and West* (I.B.Tauris, 2004); *Ottoman History as World History* (Gorgias Press, 2010); *Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottoman Empire* (P. Perdue ile birlikte, Routledge, 2009).

İletişim Yayınları 3100 • Araştırma-İnceleme Dizisi 510
ISBN-13: 978-975-05-3237-5
© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2021, İstanbul

EDİTÖR Kıvanç Koçak
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAKTAKİ GRAVÜR Machiavelli'nin *Prens* kitabının Leiden baskısının kapak sayfası (1643)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Oben Üçke
BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 45030
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

HURİCİHAN İSLAMOĞLU

Dünya Tarihi ve Siyaset

iletişim

Anneme...

İÇİNDEKİLER

1 **Dünya Tarihi ve Siyaset** 9

Metodoloji 21

Batı modernliği karşısında modernliğin evrenselliği 25

Liberalizmin bitip tükenmeyen devlet meselesi 36

Serbest piyasacı yaklaşım ve devletçi modernlik anlayışlarının sorgulanması 38

Dünya tarihinin bütünlüğü 40

1980 sonrası küresel piyasa düzeni ve Şarkiyatçılığın muhteşem geri dönüşü 44

2 **İslâmiyet ve Dünya Tarihi** 53

Yenilgi ve aşağılanmanın şafağında 57

Avrupa: Arzu ve yabancılaşma nesnesi 62

Küresel kapitalizm, sallanan Batı hegemonyası ve yeni dünya tarihi görüşleri 70

Gerçekten eleştirel dünya tarihleri yazabilir miyiz? 76

3 **Ahlâki Sorumluluk ve Dünya Tarihi** 87

Ahlâki duruş 99

Hodgson ve sömürgecilik sonrası/ postmodern perspektifler 100

Hodgson ve neoliberallik 101

4 **Modernliğin Ortak Tarihi: Çin, Osmanlı ve Babür İmparatorlukları Örnekleri**
Huri İslamoğlu - Peter C. Perdue 103
Müzakereden hukuk pratiğine 125

5 **Çin ve Osmanlı'da Modernlik: Devletin ve Mülkiyetin Dönüşüm Süreçleri** 135
Merkeziyetçiliğin arızilikleri 145
Mülkiyet ve yönetim 159
A. Mülkiyetin yönetimi: Düzenleme ve kanunnameler 160
B. Arazi kayıtları ve mülkiyet yönetimi 168
Sonuç 178

6 **Mukayeseli Tarih Yazını İçin Bir Öneri: Hukuk, Mülkiyet, Meşruiyet** 185

7 **19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Neoliberal İmparatorluk Oluşumları** 203
Bir kavramsal tartışma 206
Bir siyaset alanı olarak Osmanlı'da bürokratik yönetim 215
Sonuç 218

8 **Eşitsizlik ve Mağduriyetlerden Siyasi Açılımlara: Ortak Bir Gelecek Tahayyülü**
Söyleşi: Leyla Kayhan Elbirlik - İklil Selçuk 221

1

Dünya Tarihi ve Siyaset

Tuğrul için...

Dikkatinizi çekmiştir, son yıllarda âdeta içselleştirilmiş Batı merkezli dünya tarihi tahayyülleri tartışmaya açılmış durumda; siyasi, akademik tartışmalarda farklı ülkelerin veya bölgelerin dünya tarihindeki yeri gündeme geliyor, bu doğrultuda kitaplar yazılıyor, filmler çekiliyor.[1] Dünya tarihi tahayyüllerinin güncel hayatımızın ayrılmaz parçası olmasında şüphesiz dünyadaki değişen güç dengelerinin rolü büyük. 21. yüzyılda Batı'nın, onun ticaretinin, gelişme modelinin egemen olduğu bir dünyada yaşamıyoruz artık. Asya ekonomileri, özellikle de Çin, Batı'nın karşısında ciddi bir rakip.

19. yüzyıldan itibaren Batı'nın dünya egemenliği, Avrupalı tüccarların dünya ticaretinde üstünlük kazanmalarını, Asya'da ve Afrika'daki büyük coğrafyalarda Avrupa'nın sömürge imparatorluklarının ortaya çıkmalarını öngördü; İkinci Dünya Savaşı sonrasında ve 1980'lerin küresel piyasa ekonomisinde ABD'nin iktisadi ve askerî üstünlüğüyle süregeldi. Batı merkezli bir dünya tarihi tahayyülü, hem 19. yüzyılda hem de 20. yüz-

1 Bir örnek için bkz. Alan Mikhail, *God's Shadow: Sultan Selim, His Ottoman Empire, and the Making of the Modern World*, Liverright, 2021. Bir süredir Türkiye'de gösterilen Osmanlı devletinin kuruluş dönemini ele alan televizyon dizileri de bu çerçevede değerlendirilebilir: *Diriliş-Ertuğrul, Kuruluş-Osman*.

yılın sonunda serbest piyasa liberalizminin yeniden doğuşuyla Batı'nın egemenliğinin meşrulaşmasında önemli oldu. Liberal ilkelere dayanan bu tahayyül, Doğu ve Batı'nın tarihlerinin zıtlıklarına, karşıtlıklarına işaret ediyordu. Şöyle ki: Batı, bireylerin iktisadi faaliyetlerini gerçekleştirmelerini mümkün kılan, onların hak ve özgürlüklerini koruyan hukuk düzenine ve bireylerin seslerini duyurmalarını sağlayan katılımcı kurumlara sahipken Doğu'da despotizm (ve dinî ilkeler, İslâmiyet, Konfüçyüsçülük) bu kurumların ortaya çıkmalarını engelliyordu, iktisadi gelişmeye mani oluyordu.

Modern dönüşüm,[2] Batı'nın kurumlarının benimsenmesiyle özdeşleşti. Batı'ya kendi dışındaki bölgelere modernliği taşıma, onların eksikliklerini tamamlama misyonu yüklendi. Batı da bunu yaparken yalnız kendi egemenliğini değil, aynı zamanda liberal piyasa düzenini meşrulaştırma işlevini üstlendi. Doğu açısındansa Batı'nın varlığı, onun egemenliği vazgeçilmezdi. Zira ancak Batı sayesinde Doğu eksiklerini tamamlayabilir, iktisadi gelişmesini sağlayacak katılımcı kurumlara, hukuk düzenine sahip olabilirdi. Özetle, Doğu'nun modern dönüşümünden Batı sorumluydu; bu da Batı'nın varlığını, egemenliğini meşru kılıyordu. Bu anlayış, özelikle Batılı olmayan elitler arasında, çoğu kez Batı Aydınlanması'nın evrensel ilkeleriyle de özdeşleşerek "iman" niteliği kazandı. O nedenle Batı vaatlerini yerine getirmediğinde veya vaatler siyasi hesaplara feda edildiğinde yaşanan düş kırıklıkları şiddetli tepkilere dönüştü.[3]

19. ve 20. yüzyılda Batı'nın sömürgecilik faaliyetleri dünyanın birçok yerinde direnişle karşılaştı; bu egemenliğin dayandırıldığı liberal ilkeler hem Doğu'da hem de Batılı ülkelerin ken-

2 Modern dönüşümün sosyal bilimlerdeki karşılığı gelişme kuramları olsa da toplumların ileriye yönelik tahayyülleri anlamında, 19. yüzyılda sosyal bilimlerin ortaya çıkmasından epey öncesine rastlar. İleriye yönelik tahayyüller arasında huzurlu, hakkaniyetli bir toplum tahayyülünü; ticari ilişkilerin ve siyasi birimler arasında rekabetin yoğun olduğu ortamlarda toplumların özlemlerini ifade ediyordu. Bu özlemlerin bireylerin zenginleşmesine dönüşmeleri, Foucault'nun dediği anlamda, ciddi bir algı (epistemolojik) dönüşümüne işaret etti.

3 Jennifer Pitts, "Liberalism and empire in a nineteenth-century Algerian mirror", *Modern Intellectual History*, 6, 2, 2009, s. 287-313. 1960'lı, 1970'li yıllarda Asya ve Afrika'daki antiemperyalist hareketler bu çerçevede değerlendirilebilir.

dilerinde (özellikle 1930 krizi sonrasında) sorgulandı; liberal politikaların toplum üzerindeki olumsuz etkilerini telafi etmek için merkezî devlet, bürokrasiler Batılı ülkelerde ekonomilerin yönetiminde önem kazandı. Benzer şekilde merkezî bürokrasiler sömürge yönetimlerinin vazgeçilmezi oldular. Diğer taraftan, 20. yüzyılda Batılı güçler arasındaki iki dünya savaşı ve Batı'nın bölünmesiyle Batı çıkışlı dünya tarihi tahayyüllerinde daha mütevekkil bir yaklaşım görüldü. Bu tahayyüller –Batı medeniyeti dahil– bütün medeniyetlerin doğup altın çağlarını yaşayıp, yaşlanıp yok olma süreçlerine odaklandı. Yani Batı medeniyeti de diğer medeniyetler gibi faniyken diğerleri de Batı gibi geçmişte büyük başarılara kadirdi (Örneğin Toynbee, bir ölçüde Hodgson – bkz. 3. makale). Ya da bu tahayyüllerde savaşlarda parçalanmış Avrupa'nın kıta olarak ve yükselen Amerika karşısındaki bütünlüğü öncelik kazandı (Örneğin Braudel'in çalışmaları).[4] Batı sanki kendine dönmüştü.

Yine 20. yüzyılda Batı'nın kayıtsız şartsız üstünlüğüne olan inancın sarsılması modernliğe, onun temsil ettiği gelişme çizgisine olan inancın sarsılmasını da beraberinde getirdi. Savaşlar ve bölünmelerin yanı sıra Rusya ve de Çin'de devlet-merkezli sosyalist alternatif ortaya çıktı. Sosyalist ve kapitalist bölgeleri karşı karşıya getiren Soğuk Savaş, Asya ve Afrika'da sömürge düzeninin son bulması ve en nihayet devletçi sosyalist düzenin çöküşü Batı'nın tek gelişim çizgisi olma niteliğine gölge düşürdü. Bu gelişmeler Batı'nın, onun liberal iktisadi politikalarının sömürgelerin üzerindeki olumsuz etkilerini gündeme getirdi. Artık modern bürokrasilerle, onların disiplin ağırlıklı, baskıcı pratikleriyle özdeşleşen (hem kapitalist hem de sosyalist) modernlik, onun içerdiği dönüşüm modeli de itibar kaybetti.

20. yüzyılın sonunda serbest piyasa anlayışının, onun merkezî devlet yönetimlerini öcüleştiren politikalarının başarıları ışığında piyasa ortamının serbest "dolaşım" idealinin tarih yazınındaki yansımaları olarak da tanımlanabilecek "kü-

4 Huri Islamoğlu, "Economic History in Middle Eurasia", *Routledge Handbook of Global Economic History*, (ed.) Francesco Boldizzoni-Pat Hudson, Londra, Routledge, 2016.

resel", "bağlantılı" tarih tahayyülleri yaygınlaştı. Bu tahayyüller, 19. yüzyıl öncesinde devletlerin "güçlü" olmadığı varsayılan bir dönemde malların, bilginin, kişilerin (tüccarlar, bilim insanları, dervişler, din adamları, hatta maceraperestlerin) serbestçe dolaşabildikleri bir dünyaya odaklandılar. Modern öncesi olarak tanımlanan bu dünyada Doğu/Batı zıtlıkları yerlerini modern öncesi/modern zıtlıklarına bıraktı. Batı'nın baskıcı devlet yönetimleriyle özdeşleşen bir "modern" karşısında Doğu ile Batı'nın birleştiği bir dünya tahayyül edildi. Bu dünyada ticari, bilimsel, dinî faaliyetler tüm siyasetlerden, güç ilişkilerinden, egemenlik kaygılarından soyutlandı; tarih yazını bu faaliyetlerin hikâye edilmesine odaklandı; "neden, niçin" soruları yerlerini "ne" ve "nasıl" sorularına bıraktı (Subrahmanyam 1997 ve 2009;[5] Sood 2012[6]). Böyle olunca da küresel, "bağlantılı" (*connected*) tarihler, Batı'nın siyasi, askerî egemenliğini, yani devlet gücünü, özde bunları reddeden liberal bir anlayış aracıyla meşru kılmak yükü altında ezilmediler. Sadece liberal ilkelere sadık kalarak bireylere, onların faaliyetlerine odaklandılar. Örneğin imparatorluk yönetimleri söz konusu olduğunda hükümdarların, yöneticilerin ticari faaliyetlere ve tüccarlara karşı sergiledikleri olumlu-olumsuz tavırlar önem kazandı (Subrahmanyam 2009). Serbest ticaretin bireyleri, onların faaliyetlerini özgürleştirdiği noktasından yola çıkarak Andre Gunder Frank,[7] Çin'den Avrupa'ya uzanan Avrasya coğrafyasındaki yoğun ticari, insan ilişkiler çerçevesinde 18. yüzyılın sonuna kadarki dönemde Çin'in dünya egemenliğinin hikâyesini yazdı.

---

5 S. Subrahmanyam, "Connected Histories: Notes Towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia,", *Modern Asian Studies*, 31.3, 1997, s. 735-762. S. Subrahmanyam, "The Fate of Empires: Rethinking Mughals, Ottomans and Habsburgs", *Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire*, (ed.) H. İslamoğlu ve P. Perdue, Londra, Routledge, 2009, s. 74-108.

6 G.S.D. Sood, "An Islamicate Eurasia: Vernacular Perspectives on the Early Modern World", *Is there a Middle East? Evolution of a Geopolitical Concept*, (ed.) M.E. Bonine, A. Amanat, M.E. Gasper, Stanford, CA, Stanford University Press, 2012, s. 152-169.

7 A.G. Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley, University of California Press, 1998.

Ne var ki, 20. yüzyılın sonunda piyasa ideologlarının vaat ettikleri gibi serbest piyasa ekonomisinin tesisiyle tüm ideolojiler, siyaset son bulmadı. Batı'nın (bu kez ABD önderliğinde) küresel piyasa düzeninde egemen olmasıyla dünya tarihi tahayyüllerinde bir kez daha ikilikler, zıtlıklar gündeme geldi. Mesele, dünyanın farklı bölgelerinin Batılı ulus-ötesi şirketlerin ticaretine, yatırımlarına açılmalarıydı ve bunun gerçekleşmesi için de küresel iktisadi aktörlerin haklarının korunup yatırım yaptıkları bölgelerde hâkimiyetlerini sağlamlaştırmaları için gereken hukuki ve siyasi kurumların tesisiydi. Bu da IMF'nin, Dünya Bankası'nın farklı ülkelerde piyasa reformlarını dayatmasını, olmadı ABD önderliğinde Batılı güçler tarafından askerî müdahaleleri öngörüyordu. Yani piyasa ekonomisinin kurgulanma süreçleri iktisadi olduğu kadar siyasiydiler.

Bu dönemde Doğu/Batı, Batı ve onun dışındaki bölgeler arasındaki zıtlıkları, hatta medeniyetler arası farklılaşmayı ön plana çıkaran *yeni Şarkiyatçılık* anlayışı –Irak ve Afganistan'ın Batı ittifakı tarafından işgalinde görüldüğü gibi– siyasi söyleme hâkim oldu. Batı, bu ülkelerin ekonomilerini dünya pazarlarına açmak, medenileştirmek, yani hukuka, demokrasiye kavuşturmak için şaha kalktı. Bu söylem 11 Eylül 2001'de New York'ta köktendinci bir Müslüman grubun Dünya Ticaret Merkezi'ne saldırısından sonra kemikleşti – farklı bölgelerin dünya pazarlarına açılma süreçleri medeniyetler çarpışması senaryolarının bir parçası oldu. Terör, İslâmiyetle özdeşleştirildi, Batı medeniyeti İslâmiyete karşı âdeta savaş açtı. Dünya tarihi algılarına bir kez daha ikilikler hâkim oldu. Aynı dönemde küresel piyasalarda Çin'in başarıları, ABD karşısında ciddi bir rakip olarak ortaya çıkışı ve Çin-ABD ilişkisi otokrasiyle demokrasinin çarpışması olarak tanımlandı.[8]

Örneğin Daron Acemoğlu, Boğaziçi Üniversitesi'nde Şubat 2020'de verdiği konferansta[9] otoriter Çin'in Batı demokrasileri

8 Çin'deki modernlik tartışmaları için bkz. Wang Hui, *The Politics of Imagining Asia*, Cambridge, Harvard University Press, 2011.

9 Daron Acemoğlu, "Dar Koridor", Boğaziçi Üniversitesi'nde verilmiş bir açık ders, Şubat 2020.

için bir tehdit oluşturduğuna işaret etti. Acemoğlu, Batı'nın dünya tarihindeki üstünlüğünü, Batı'nın kişisel hak ve özgürlüklere, demokratik katılıma öncelik tanıyan siyasi ve hukuki kurumlarına dayandırıyor; tarihinde bu kurumlardan yoksun olmuş olan Asya'nın iktisadi başarılarının kısa dönemli kalmaya mahkûm olduğunu ve uzun dönemde Batı'nın tarihsel üstünlüğüne gölge düşüremeyeceğini savunuyor (Acemoğlu-Robinson 2012).[10]

Ne var ki, Batı'nın dünyada iktisadi, siyasi egemenlik dönemine ait olan ve onun liberal piyasa politikalarına bir alternatif iddiası taşıyan sosyalist rejimler karşısında etkin olan bu zıtlıklar, karşıtlıklar söyleminin küresel piyasa ortamında birbirlerine iktisadi olarak bağımlı, ortak bir kaderi paylaşan iki gücün hikâyesi olarak sunulması pek ikna edici değil. Şüphesiz bu söylemin Batı için bir cazibesi var, onun egemenlik alışkanlıklarına hitap ediyor. Bu alışkanlıkların ötesinde dünyanın bugünkü gerçeklikleri, onun hakkındaki tahayyüllerin artık 17. yüzyılın Hollandalı veya İngiliz tüccarların açık denizlerde özgür ticaret yapabilme özlemlerinin ötesinde bir şeyler söylemeleri, daha farklı özlemlere hitap etmeleri bekleniyor.

Bu kitaptaki yazılar bu özlemlere hitap eden bir dünya tarihi tahayyülü arayışını temsil ediyor. Bu arayışın çıkış noktasıysa 13. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını sürdürmüş Avrasya imparatorlukları. Mesele sadece dünya tarihinin yeniden tahayyülü değil, modernlikle özdeşleşen ve toplumların dönüşüm çizgilerini tayin eden, onlar hakkındaki algıların yeniden biçimlenmesi. Yaşanan gerçekliklerin ayrılmaz parçası olan, aynı zamanda o gerçekliklere ışık tutması beklenen bu algılar, onların biçimlenişi sadece tarihçileri, akademisyenleri ilgilendirmiyor. Bu süreçler aynı zamanda yerel ve küresel aktörleri sürekli karşı karşıya getiren siyasi mücadele alanları.

Buradaki yazılar, 1990'lı yılların ortalarından itibaren Ankara'dan Berlin, Berkeley, Budapeşte, Nantes, Beijing ve nihayet İstanbul'a uzanan farklı ortamlarda kaleme alındılar. Farklı ülkelerde, farklı dünyalarda küresel piyasa düzeninin kurgulandığı

10 Daron Acemoglu ve James A. Robinson, *Why Nations Fail? The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, New York, Profile Books, 2012.

ve sonra da sorgulandığı otuz yıllık bir dönemin ümit, beklenti, düş kırıklığı, öfkelerine şahit oldular; bu dönemin tartışma ve sorgulama süreçlerinin parçası oldular. Her şeyden önce yaşanan, Karl Polanyi'nin emsalsiz şekilde ortaya koyduğu 19. yüzyıl başındaki "büyük dönüşüm" misali, tüm dünyayı kapsayan bir altüst oluştu. Bu dönemde, savaş sonrasında kurulan ve ulus-devletlere dayanan dünya düzeni darmadağın oldu; ulus-ötesi şirketlerin egemen oldukları küresel piyasa düzeni, onun dışlayıcı siyasetleri dünyanın her köşesine uzandı. Doğu Avrupa'dan Rusya'ya, Çin'e kadar eski sosyalist bölgelerde, Üçüncü Dünya'da ve Batılı ülkelerinin kendilerinde iktidar ilişkileri, –oyunun kurallarıyla birlikte– toplumlar ve siyaset kökten dönüştü. Yine bu dönemde, ABD önderliğindeki Batı küresel kapitalizmin liderliğini üstlenirken bu kez karşısında Asya'daki bölgeleri, özellikle de Çin'i rakip olarak buldu. Daha önemlisi Doğu ile Batı, Güney ile Kuzey arasındaki sınırlar belirsizleşti, bölgeler arasında yoğun etkileşim ve iletişim sonucu bölgeler içindeki/arasındaki ayrışmalar –örneğin zenginle fakir, işi olanla olmayan, küresel sermayeyle yerel sermaye– öncelik kazandı. Bu aynı zamanda içle (yerel dinamikler), dış etkenler (daha önceleri Batı ile özdeşleşen ticaret, sermaye hareketleri) arasındaki kalın çizgilerin yerini[11] yerel dinamiklerin dış etkenleri de içerdiği (örneğin tedarik zincirleri aracılığıyla)[12] bölgesel, küresel analizlerin alması demekti.

2008 krizi ve şimdi de Koronavirüs kriziyle birlikte piyasa düzeninin, onun iktidar ilişkilerinin yol açtığı gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlikler, artan yoksulluk sürdürülemez bir hal aldı; siyasi direniş, ayaklanma ve en nihayet popülist tepkiler yaygınlaştı. Batı medyası ne kadar görmezden gelmeye, Çin'le olan benzerlikler yerine zıtlıkları gündemde tutmaya çalışsa da benzeri gerilimler Çin'de de yaşandı; orada da eşitsizlikler ve yoksullaşma sürdürülemez boyutlara ulaştı. Yeni çözümler, siyasetler ciddi adaletsizliklere yol açtı ve büyük şirket-

11 Örneğin dünya sistemi yaklaşımı.

12 Dünya sistemi yaklaşımı "dünya imparatorluğu" veya durağan bir yerelle, Batı'nın ticaretinin arasındaki ayrıma odaklandı. Batı ticaretine açılma süreçleriyse dünya imparatorluğunun çözülme süreçleriydi. Bkz. (ed.) H. Islamoğlu, *Ottoman Empire and the World Economy*, New York, CUP, 1987.

lerin çıkarlarını gözeten liberal politikaların, onların sözde evrensel çözümlerinin ötesinde ülkeler kendi tarihsel deneyimlerine döndü. Son zamanlarda Batılı bilim insanların iktisat politikalarına devleti, onun yönetimini geri getirme çabalarında görüldüğü gibi.[13] Küresel piyasa düzeninin farklı bölgelerde neden olduğu toplumsal bir iflas söz konusu. Bunun karşısında evrensel modeller, onların ideal tiplemeleri yerine farklı bölgelerin –kendi tarihsel deneyimlerini de göz önünde bulundurarak– kendilerine özgü gelişme çizgileri izlemelerine, arızi gelişmeler karşısında kendi özgün (*specific*) çözümlerini üretme eğilimlerine şahit oluyoruz.[14] Evrensel çözümlerde ısrar eden küresel çıkarlarsa bu eğilimlere direnmekte.

Dünya tarihi tahayyüllerini küresel piyasa ortamındaki krizler sonrası kaygılar çerçevesinde değerlendirecek olursak, bu dönemde dengeler unsurunun ön plana çıktığını görüyoruz: Bu dönemde Batı merkezli dünya tarihlerinin iktisadi büyüme öncelikleri yerlerini iktisadi büyümenin toplum istikrarı kaygılarıyla dengelendiği bir tahayyüle bırakma eğilimindeler. İktisatçılar, tarihçiler 19. yüzyıl öncesinde Çin'in yüzyıllar boyunca Pasifik'ten Hint Okyanusu ve Akdeniz'e uzanan, Avrasya'yı boydan boya kapsayan ticari varlığını onun toplumsal istikrar-

13 Bkz. Mariana Mazzucato, *Public Purpose: Industrial Policy's Comeback and Government's Role in Shared Prosperity*, Boston Review/Forum, 2021.

14 Çin örneğinden ilerleyecek olursak Çin'in dünya piyasalarına açıldığı 1970'li yıllardan itibaren–özellikle de 1985-1988 yılları arasında– piyasaların serbestleşmesi anlamına gelen, fiyatlarda tam özgürleşme konusunda yönetim içinde yoğun tartışmalar yaşandı. Hatta Tiananmen Meydanı ayaklanması (1989) bu tartışmaların siyasi sonuçlarından biri olarak değerlendirilebilir. Ayaklanmaya destek veren ve tam özgürleşmeye karşı çıkan kesim kaybetti, destekleyen kesimin yönetimde egemen olmasına karşın fiyatlara/ekonomiye devlet müdahaleleri süregeldi. Bu müdahalelerin tarihsel bir refleksi temsil ettikleri, Çin'de devletin ekonomiye müdahalesinin bir değişmez olduğu (çoğu kez "Doğu despotizmi" kavramına müracaat edilerek) konusu çok tartışıldı. Batı merkezli dünya tarihlerinin ideal tiplemelerinin ötesine geçildiğindeyse burada tarihî arızilik boyutu önem kazanıyor. Çin'de Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 1988 yılında toplumu sarsan enflasyonist baskılara neden olan fiyatlardaki serbestleşme kararı siyasi bir karardı (yani arıziydi) ve toplumsal huzursuzluk karşısında fiyatlara devlet müdahalesini de içeren tedbirler de siyasiydiler. Bunları sanki sonuçları önceden belli bir modelin farklı uygulamaları olarak görmek yanıltıcı olur. Bkz. Rebecca E. Karl, "The Scissors Gap", *London Review of Books*, c. 43, no. 20, 21 Ekim 2021.

la iktisadi büyüme arasındaki dengelerin muhafazasına öncelik veren devlet yönetimine odaklanan siyasi kültürüne, toplumsal düzen anlayışına dayandırıyorlar. Bunu yaparken de ticari faaliyetin, hatta iktisadi büyümenin, toplum ve doğa dengelerine liberal ortamlardan daha duyarlı olan devletin de yer aldığı kurumsal ortamlarda gelişebileceğine işaret ediyorlar.[15] Bu dengeler bozulduğundaysa sürdürülemez toplumsal eşitsizlikler ve doğal felaketlerle karşı karşıya kalınıyordu. Toplumda, doğada büyüme ve istikrar dengelerine öncelik veren bir dünya tarihi tahayyülü daha adil ve kapsayıcı bir dünya düzeni arayışlarıyla örtüşüyor. Dengelere öncelik tanıyan bu dünya tarihi tahayyülü, 21. yüzyılda dünyanın farklı bölgelerinin paylaştıkları hem toplumsal hem doğal düzendeki çatlamalara işaret ediyor ve geçmişte bunlara karşı alınmış tedbirler üzerine odaklanıyor.

Yeniden doğuşuna şahit olduğumuz devasa, bütünleşmiş bir Avrasya süper kıtası, bizlere dünya tarihini ve dünyanın geleceğini Batı merkezli ikiliklerin ötesinde bir bütün olarak tahayyül etme fırsatı verdi. Bu tahayyülün çıkış noktası 13. yüzyılda Moğol istilalarından başlayarak Çin'den Atlantik kıyılarına uzanan tüm Avrasya coğrafyasını (daha sonraları Amerikaları, Avusturalya ve kutupları da) içine alan bir dünya tarihi panoraması. Bu tarihi bütünleştiren, ona damgasını vuran ticaretteki artışlar ve çoklu siyasi birimler arasında süregelen rekabet; ticari ilişkiler ve siyasi rekabetin yarattıkları çelişkili, belirsizliklerin hâkim olduğu, aynı zamanda da imkânlar barındıran bir dünya... Osmanlı, Ming, Qing hanedanları yönetiminde Çin, Safevi ve Babür imparatorlukları, sonraları 19. ve 20. yüzyılda Avrupa egemenliğindeki ulus-devlet ve imparatorluklar – hepsi bu dünyanın, onun ortaya koyduğu çelişkilerin, mağduriyetin, belirsizliğin, güvencesizliğin ve sunduğu imkânların, fırsatların ürünleri. Altı çizilmesi gereken paylaşılan, ortak bir tarih (bkz. 4. makale).

15 R.H. Bates, *Development Dilemma: Security, Prosperity, and A Return to History*, Princeton, 2017. Altı çizilmesi gereken, bu yeni dünya tarihi tahayyülünü Çin'in egemenliğini öngören ideal tiplere dayanan ve devletleri, onların ekonomiye müdahalelerini ön plana çıkaran ikilikler çerçevesinde algılanmasından imtina edilmesi. Burada arızilik boyutunun önemine dikkat çekmek istiyorum.

Küresel ekonomik dönüşümle birlikte modernlik tartışmaları tekrar gündeme geldi: Modernliği Batı ile özdeşleştirilip göklere çıkaran yaklaşımların yanı sıra modernliği yine Batı'yla ve onun baskıcı sömürge rejimleriyle özdeşleştirip yerlere batıran postmodern yaklaşımlar rağbet gördü (bkz. 2. makale). Postmodern yaklaşımlar, modernliği âdeta öcüleştirdiler, onu Batı egemenliğine, Batı'nın baskıcı, sömürgeci yönetimlerine indirgeyip modern öncesi tarihte hem Doğu'nun hem de Batı'nın sığınacağı bir vaha aradılar.[16] Ne var ki, Asya'dan bakıldığında, modernlik, farklı tarihlerin onunla olan ilişkileri postmodern yaklaşımın nihilizmine teslim edilemeyecek kadar önemli. Her şeyden önce modernlik, dünya tarihinde 13. ve 14. yüzyıllardan beri süregelen bir atılımı, yakalanmış bir ivmeyi, bir inisiyatifi temsil ediyordu; Batı'nın dünyadaki zulmüne indirgenemezdi. Modernliği, onu Batı'yla özdeşleştiren serbest piyasacı ve Weberci anlayışlara teslim etmek Batı'nın egemenliğini kabul etmekti. Diğer yandan, Batı'yla özdeşleşmeyen bir modernlik anlayışı mümkün müydü?

Modernlikle burada kastedilen, 13. yüzyıldan itibaren Avrasya topraklarında (sonradan Amerika kıtasını ve öbür kıtaları da kapsayacak şekilde) süregelen farklı aktörlerin –devlet yöneticileri, toprak sahipleri, köylüler, esnaf vb.– çözüm arayışları, çözüm üretme süreçleridir. Bu süreçleri harekete geçiren bir dünya tarihi bağlamından ve bu bağlamda belirleyici iki ana gelişmeden söz edebiliriz. Bunların ilki Avrasya dahilindeki imparatorluk topraklarında ve deniz ötesi sömürgelerde yaşanan ticari büyümedir. İkincisi, bu coğrafyada çok sayıda siyasi aktör arasındaki yoğun rekabet ve bunun sonucu olarak farklı dö-

16 19. yüzyıl tarihine mesafeli yaklaşımın Osmanlı tarihçiliğine, Batı merkezli tarihlerin, onların kategorilerinin dışında nefes alabileceği bir alan açtığı söylenebilir. S. Faroqhi ve Karen Barkey'in bu alandaki çalışmaları çok önemlidir. Örneğin Barkey, bu çerçevede hız kazanan kolonyalizm sonrası (*post-colonial*) tarihlere, ezilmişlerin (*subaltern*) –ezilen köylülerin, kadınların, görünmeyenlerin, dışlanmışların– anlatılarına yöneldi: *Empire of Difference* (Cambridge, Cambridge University Press, 2008). Sosyal bilimlerdeyse bu akımın önde gelen temsilcilerinden biri J. Scott'tır: *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven, 1998. Eleştirel bir bakış için bkz. Islamoğlu 2004.

nemlerde saray merkezli, bürokratik ve son yıllarda uzman yönetimleri içeren imparatorluk veya devlet oluşumlarının ortaya çıkışıdır (bkz. 4. makale).

Burada altını çizmek istediğim husus, modern dönüşümün –Batı veya Doğu merkezli– bir şablona, bir reçeteye indirgenemeyeceği, onun tarihselliğidir. Aynı zamanda modernlik bir bilinci, üretilen çözümlerin sürekli değişime açıklığını, yani arızi liklerinin, geçici olduklarının bilincini temsil etmektedir; tüm çabalarımızın zamana kurban olacağını bilsek de bütün gücümüzle yaşadığımız gerçekliği Sisifosvari değiştirme iddiasıdır. Bu bağlamda özne, tarihin özneleri, onların iradeleri önem kazanıyor. Tarihsel olarak devlet yönetimleri de bu öznelerden biriydi.

Roma'dan Moğollar'a, Asya imparatorluklarından Avrupa'nın sömürge imparatorluklarına ve 20. yüzyılın ikinci yarısında Amerika'nın dünya egemenliği iddiasına kadar dünya tarihinde geniş alanların yönetimi karşımıza temel mesele olarak çıkıyor. Mesele, ana gelir ve zenginlik kaynakları olan ticaret ve üretimin (tarım ve sınai) güvenliğinin sağlanması, nüfusun beslenmesi ve yöneticilerin huzuru sağlayabilmeleri için gereken artı ürüne el koyabilmeleri. Bu düzenin gerçekleşmesiyse sürekli değişen bir gerçeklik (nüfus hareketleri, ticarette iniş çıkışlar, isyanlar, siyasi rekabet vb.) karşısında üretilen çözümlere bağlı. Örneğin iktisadi büyümeyle toplumsal huzur arasındaki dengelerin sağlanması, yönetimlerden beklenen çözümlerden birisiydi. Diğer taraftan yönetimi, onun çözümlerini denge arayışlarıyla sınırlamak, onu savunmacı ve muhafazakâr bir konuma mahkûm etmek olur. Halbuki, 13. yüzyıldan bu yana devlet yönetimleri modernlikle özdeşleşen çözümleri olduğu kadar iddiayı, inisiyatifi de temsil ettiler. Bu çözüm ve iddiaların içerdikleri çelişkiler ve mücadeleler ışığında kurmaya ve sürdürmeye çalıştıkları "düzen" kendini sorgulayan süreçleri hep içinde barındırdı.

Yönetimle, onun çözümleriyle kastedilen, kurum ve kurallar, hatta hukuk. Öncelikle kurum ve kurallar toplumdaki egemenlik veya iktidar yapısına işaret ediyor. İktidar, örneğin hükümdarın, seçilmiş parlamentoların, kural yapma, karar verme kabiliyetiyle örtüşüyor. Diğer taraftan, kararlar veya kurallar top-

lumdaki farklı kesimlerin çıkarlarının müzakere edildikleri, bu çıkarların çatışıp uzlaştırıldıkları alanlar. Toplumsal gerçeklik, onu biçimleyen kurum ve kurallar bu çatışma ve müzakerelerin izlerini taşıyor, büyük ölçüde onlar tarafından biçimleniyor. İktidarın meşruiyeti de kurum ve kurallar çerçevesinde sürekli müzakereye, sınanmaya tâbi; bu sınanma aynı zamanda iktidarın dayandığı siyasi tabanın oluşma süreçlerine işaret ediyor.

Toplumsal gerçekliğin nasıl biçimleneceğini, farklı kesimlerin aralarındaki mücadele ve uzlaşmaların sonuçları belirler.[17] Değişkenliğin, müzakerelerin sınırlarını belirleyense toplumda genel kabul görmüş, iktidarın, onun kurallarının amaçlarına dair anlayışlardır ki, bunlar aynı zamanda kuralların ve kural yapıcının meşruiyetini sınırlarını tanımlamaktadırlar. Asya imparatorluklarında bu anlayış hükümdarın kural ve kararlarının toplumsal huzur sağlamayı amaçladığına dair bir inançtır. Hükümdarlar da, kurallar da bu huzuru sağlayabildikleri sürece meşru sayılırlar, kabul görürler.[18]

Arızilik boyutuna da dikkat çekmek istiyorum. Kural yapma inisiyatifini elinde bulunduran iktidarın bu inisiyatifi koruyabilmesi, kuralların tâbi bulundukları arıziyetleri (veya öngörülemez sonuçları olan çatışmaları, mücadeleleri) yönetebilmesine bağlıydı ki, bu da yine başka arıziliklere yol açacak siyasetlere başvurmasını öngörüyordu. Modern olma durumu hem hayatın kendisinin hem onu denetim altına çabalarının içerdiği belirsizliklerin bilinci olarak karşımıza çıkıyor. Machiavelli, modernliğin özünde bulunan bu çelişkiyi "Fortuna" kavramıyla ifade ediyor. Onun 15. yüzyılda Avrupa'nın kaostan kurtu-

17 Örneğin, bu kitaptaki 5. makalede, Qing hanedanı döneminde Çin ve Osmanlı imparatorluklarında ticaretin geliştiği, içte ve dışta siyasi-askerî rekabetin yoğunlaştığı 17.-19. yüzyıllarda toprakta mülkiyeti düzenleyen kuralların temsil ettikleri mücadele alanlarına işaret edilmektedir.

18 Küresel kapitalist ortamdaysa düzenin meşruiyeti büyük ölçüde ekonomik büyümemin bütün kesimlere refah getireceğine dair bir inanca dayanıyordu. Gelir ve servet dağılımında sürdürülemez eşitsizlikler, ekonomik büyümenin sadece çok küçük bir kesimi zenginleştirdiği ortaya çıktığında bu inanç sarsıldı. Mücadele, direniş kurallarının dışına çıktı. Örneğin ABD'de düzenin, onun kural yapıcısı olan meclisin meşruiyeti sorgulandı. 6 Ocak 2021'de Kongre'ye yapılan saldırı bunun bir ifadesiydi.

luşunun tek yolu olarak gördüğü ve Fatih Sultan Mehmet'ten mülhem başyapıtının kahramanı "Prens" figürü, yukarıda anlatmaya çalıştığım yönetim anlayışı ve çözümleri için bir metafor olarak da görülebilir (bkz. 8. başlıktaki söyleşi).

Diğer taraftan, Avrupa Aydınlanması çerçevesindeki evrensel yasa arayışlarını modernliğin belirsizlikleriyle baş etme doğrultusundaki çabalar olarak da görmek mümkün. Örneğin, 17. yüzyılda Hugo Grotius veya John Locke'un Batılı tüccarların dünyaya açıldığı dönemde, yeni düzeni "doğa"ya, onun değişmez yasalarına dayandırmaları böylesi çabalarının sonuçları olarak değerlendirilebilir. Daha sonraki dönemlerde teknolojik gelişme ve toplum mühendisliği çabalarının da olduğu gibi.

Bu yaklaşımlardan farklı olarak bu kitaptaki yazılar modern dönüşümü tarihsel süreçlerle temellendirmektedir. Bunu yaparken tarihsel gelişmeler karşısında çözüm arayışlarını temsil eden kurumların arızi, siyasi, çelişkili niteliklerine işaret ediyorlar. Farklı bölgelerde, farklı kesimlerin var olmak için verdikleri mücadeleler, çözümlerin çoğu kez çelişkili sonuçlarını belirledi. Çözümler, o bölgelerin tarihsel deneyimlerini ve farklı kesimlerin iktidar mücadelelerini yansıtmakta ve bu bölgelerin özgün gelişme çizgilerine işaret etmektedirler. Dünya tarihi tahayyülleri bu süreçlerin farklı bölgelerde izlenmelerini öngörmekte ve bu nedenle de mukayeseli olmak durumundadır (bkz. 4., 5., 7. makaleler).

Metodoloji

Modernlik, modern dönüşüm tartışmaları kaçınılmaz olarak metodolojik soruları gündeme getirdi. Ana mesele modern dönüşümün, mülk sahibi kesimlerin egemenliği (iktidarı) demek olan kapitalist dönüşümle olan ilişkisi, kapitalist dönüşüm olmadan modern dönüşümün gerçekleşmesinin mümkün olup olamayacağıydı. Serbest piyasacı (neoliberal) yaklaşımlar kapitalist dönüşüm süreçlerini açıklarken kişilerin iktisadi faaliyetlerini (ticaret, tüketim, üretim) yönlendiren piyasa yasalarına öncelik tanıdılar. Yani piyasa, yasalarının işleyişine (özel-

likle devletler tarafından) engel olunmadığı sürece iktisadi büyüme ve evrensel refah gerçekleşebilirdi. Ne var ki, küresel kapitalizmin gerçeği daha karmaşıktı. Evrensel piyasa yasalarının ötesinde küresel piyasa düzeni, kişilerin iktisadi faaliyetlerini yönlendiren, hatta mümkün kılan kuralları, bu kuralları yapan aktörleri de öngörüyordu. Böyle değerlendirildiğindeyse mesele iktisadi olduğu kadar siyasiydi. Küresel piyasa düzeninin oluşumu aynı zamanda kurallarda ve kural koyuculardaki kökten bir değişime işaret ediyordu. Bu, çok zorlu bir süreçti. Başka bir deyişle, siyasi iktidar el değiştiriyordu ve mülkiyeti, ticareti düzenleyen kurallar bu iktidar mücadelesinin gerçekleştiği alanlardı. Dönüşümün kimler için olduğu, kimlerin kazanıp kimlerin kaybettikleri günümüz gözlemcilerinin olduğu gibi tarihçilerin de ana kaygıları arasında yer aldı (6. ve 8. makaleler). Dahası dünyanın farklı bölgeleri küresel piyasa hareketlerine –sermaye yatırımları, ticaret– açılırken değişen kurallar çerçevesinde verilen mücadeleler her bölgenin kendi dinamikleri çerçevesinde küresel piyasa düzeni içinde yer alması anlamına geliyor, farklı gelişme çizgilerine işaret ediyor. Başka bir deyişle, acaba şimdilerde Xi Jin Ping'in "ortak refah" platformu çerçevesinde gündeme getirdiği gibi, mülk sahibi kesimlerin iktidarlarının ciddi şekilde sınırlandıkları, bu iktidarın ve refahın farklı kesimlerle paylaşıldığı bir küresel piyasa düzeni mümkün olabilir mi?

Bu kitabın içerdiği dünya tarihine yaklaşım, yönetim pratiklerine, onların dayandığı siyasi ilişki ve mücadelelere öncelik vererek farklı ve çoklu gelişim çizgilerini öngörmektedir. Bu doğrultuda dünyadaki farklı bölgelerin birbirleriyle ticaret ve savaş veya siyasi rekabet yoluyla bağlantılı olmalarına karşın her bölgenin özgün gelişme çizgilerine işaret edilmektedir. Her özgün çizgi, dışardan gelecek etkilerin yönünü belirlerken aynı zamanda o etkilerin izlerini de taşımıştır. Aynı zamanda buradaki modernlik anlayışında Batı'nın ticareti, onun egemenlik pratikleriyle özdeşleşen bir "dış" ve ona direnen veya onunla işbirliği yapan "iç" söz konusu değil – ticaret ağlarının, siyasi ağların bütünleştirdiği bir dünyada iç ve dış çoğu kez birbir-

lerinin uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadırlar, iç ve dış ticaret arasındaki bağlantılarda olduğu gibi.

Hem modernliğin belirli bir tarih çerçevesinde kurumsal çözüm arayışları olarak tanımı hem de farklı bölgelerin dönüşüm çizgilerinin incelenmesi önceliği, kurumlara, onların dönüşümüne ağırlık vermektedir. Toplumsal ilişkileri, iktisadi faaliyeti tanımlayan kurum ve kurallar, devlet yöneticilerini de içeren farklı kesimlerin müzakere ve mücadeleleri çerçevesinde biçimlenmektedir. Kurum ve kurallar aynı zamanda her toplumdaki iktidar ilişkilerinin parçasıdırlar: Bir yandan, iktidarı elinde tutan kesimlerin çıkar ve kaygıları mücadelelerin sınırlarını belirlerken, öte yandan iktidarın veya devletin meşruiyeti kurumlar çerçevesinde verilen mücadeleler ışığında sürekli sorgulanır, müzakere edilir.[19] Bu yaklaşım, kurum ve kuralları piyasa oluşumunun araçları olarak değerlendiren yeni kurumsalcı iktisat yaklaşımından ayrılmaktadır. Yeni kurumsalcılar, liberal yaklaşımın piyasalarının doğa yasaları uyarınca kendi kendilerini yönettikleri anlayışından ayrılsalar da liberal yaklaşımın yönetim/ekonomi, devlet/piyasa karşıtlıklarına sadık kalmaktadır. Yeni kurumsalcılar açısından devlet yönetimi dahil bütün kurum ve kurallar piyasaların optimal işleyişleri, iktisadi bireylerin kazançlarının artırılması, yani iktisadi büyüme doğrultusundaki araçları temsil etmektedirler; bu araçların teknik nitelikleri vurgulanır ve uzmanlar tarafından biçimlenip uygulandıklarına işaret edilir. Bu kitapta amaçlanan, kurum ve kurallara atfedilen iktisadi işlevlerin ötesinde onların siyasi ve toplumsal niteliklerinin ön plana çıkarılması, başka bir deyişle, modern dönüşümün siyasi ekonomisinin ortaya konmasıdır.

Kurum ve kurallara araçsal yaklaşıma Şarkiyatçılık anlayışında ve onun yakın akrabası modernleşme kuramında da rastlamak mümkün. Bu yaklaşımlarca benimsenen Doğu ile Batı arasındaki zıtlıklar Doğu'ya otokratik, Batı'ya da demokratik kurumlar atfetmektedir. Bu kurumlar Doğu'ya ve Batı'ya, onların

19 H. Islamoğlu, "Towards a Political Economy of Legal and Administrative Constitutions of Individual Property", *Constituting Property in the East and West*, (ed.) H. Islamoğlu, Londra, I.B. Tauris, 2004.

kültürlerine özgüdür, bu kültür zaman dışı, tarih dışıdır.[20] Bu kitapta toplumsal gerçekliği biçimleyen, düzenleyen tüm kurum ve kuralların tarihselliği, arızi niteliklerine işaret edilmektedir. Bu nitelikleriyle tarihsel gelişmeler karşısında çözüm arayışlarını temsil eden kurumlar farklı çelişkiler, mücadeleler tarafından biçimlendiler. Şüphesiz bu biçimlenmede farklı toplumların tarihsel deneyimlerinin, geçmişteki kurumların izlerini görmek mümkün. Ne var ki bu geçmiş, kurumlarının belirleyiciliği, onların değişmez sürekliliği anlamına gelmemektedir. Kurumlar çoğunlukla siyasi tercihlere işaret ederler – bu nitelikleriyle de değişime açık, arızi ve tarihseldirler.

Siyaseti, siyasi mücadeleleri modern dönüşümünün merkezine alan bir anlayış devleti, devlet yönetimini göz ardı edemez. Liberal yaklaşım –serbest piyasacı anlayışlardan Keynesçi ve yeni kuramsalcılıga kadar uzanan çeşitli tonlarıyla– devleti araçsallaştırmış, bunu yaparken de onu toplumdan, onun siyasetlerinden koparmayı/soyutlamayı hedeflemiştir. Bu bağlamda devlete bir bağımsızlık atfedilmesi söz konusudur. Böylelikle bağımsız "devlet" tepeden inme modernleşme girişimlerinin ve son zamanlardaki gelişmeci (*developmental*) devlet yönetimlerinin, küresel piyasa kurumlarının uygulayıcısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kitapta yer alan yazılar açısından devlet, tarihsel ve siyasi süreçleri temsil etmektedir. Gramsci'nin kastettiği anlamda hegemonyanın veya iktidar ilişkilerinin odağıdır. İktidar öncelikle karar vermek, kural yapmak yetkisidir.[21] Yani devlet, onun yönetimi siyasi olduğu kadar bir iradeyi, bir inisiyatifi de temsil etmektedir. Siyasi irade önceliği, çözüm arayışlarında yaratıcılık sorumluluğunu iktidara yüklemektedir. Diğer taraf-

20 Acemoğlu, Batı demokrasilerinin, hukuk düzeni Batı'nın çok eski tarihine dayanan kurumlara dayandığını söylese de bu tarihselliği, değişmez kültür anlayışından ayrıştırmakta zorlanmaktadır.

21 Burada kullanıldığı anlamıyla ve Gramsci'nin hegemonya veya egemenlik kavramıyla örtüşen, toplumda farklı kesimlerin katılımını öngören siyaset anlayışını tek adam rejimleri, onların kitle siyasetiyle karıştırmamak lazım. Aynı şekilde Machiavelli'nin "Prens"ini de modern diktatörlerle kıyaslamak onun eserinin iptidai bir tefsiri olur. "Prens", karşılığı siyaset olan bir metafordur; o siyaseti kişilerin çıkarlarına odaklanan entrikadan farklılaştıran, en geniş anlamıyla toplum hayatı, çelişkileri ve beklentileri içinde yoğrulmuş olmasıdır.

tan iktidar olmak, bir dizi iktidar ilişkisini öngörür; iktidar olabilmek iktidarı elinde tutanların karar ve kuralları etrafında toplum ve yönetimde farklı kesimlerin onaylarını almalarını içerir. Böylelikle iktidar, süregelen bir mücadele alanıdır; kural ve düzenlemeler bu mücadelenin cereyan ettiği ve iktidarı elinde tutanların, yani egemenlerin sürekli sınandıkları alanlardır.

Son olarak, dünyada Batı egemenliği ve onun ayrılmaz bir parçası olan liberal modernlik anlayışının sorgulanmasıyla birlikte bu egemenliğin dayandırıldığı diğer bir evrensel söylem, yani hukuk ve haklar söylemi, yeni dünya tarihi anlayışı çerçevesinde sorunsallaştırılmayı bekliyor. Liberal modernliğin iktisadi bir otomata çevirdiği ve bunu "hak ve özgürlükler"le bezeyen hukuk anlayışının sorgulanmasının, bireyin ve hukukun toplumdaki-siyasetteki konumlarına iadelerinin zamanı gelmedi mi?

Batı modernliği karşısında modernliğin evrenselliği

Batı merkezci tarih anlatısının ve yerleşik liberal modernlik tasavvurunun sorgulanmasıyla ilgili kendi düşünsel deneyimime dönmek, bu vesileyle son elli yılda bu eleştirinin gelişim seyrini bir defa daha gözden geçirmek istiyorum.

Benim dünya tarihi yazınına olan ilgim 1960'lı yıların sonlarına doğru, 1970'li yıllarda, yine dünyada haksızlıklara karşı mücadelelerin verildiği bir dönemde doğdu. Bu yıllarda dünya tarihleri, Asya ve Afrika'da Batı'nın sömürgeciliği karşısında verilen mücadeleler sonucunda ortaya çıkan "yeni ulusların" veya Üçüncü Dünya'nın bu kez de azgelişmişlik sorunu ve onun getirdiği yoksulluk, ezilmişlik karsısında verdikleri mücadelenin bir parçası oldular.

Bu mücadelenin çıkış noktası ve hedefi, Batılılaşmayı, Batı'nın kurumlarının benimsenmelerini öngören bir modernleşme anlayışına meydan okumaktı. Bu anlayışa göre, Doğu ve Batı'nın tarihî gelişme çizgileri birbirlerinden farklı, birbirlerine zıttı; Batı, dünya tarihinin imtiyazlı aktörü olarak iktisadi gelişmenin, katılımcı yönetim veya demokrasinin, her türlü otoritenin üzerinde sayılan hukuk anlayışının kaynağıydı. Doğu'nun

tarihiyse yoksunluklardan ibaretti; bireylerin girişimci faaliyetlerinin, iktisadi gelişmenin, hukukun (burada kastedilen şahsi hukuk, kişisel hak ve özgürlükler ve onları koruyan bağımsız yargıdır), demokratik katılımın önünde despotik ve otoriter bir siyasi kültürün oluşturduğu engeller vardı. Max Weber, İslâmiyetin ve Konfüçyüsçülüğün, bunların dogmalarının da rasyonel (maksada yönelik, evrensel, yani keyfî olmayan) yönetim ve hukuk anlayışlarının gelişimini engellediğini söylüyordu. (Weber'e göre Batı'da bu mesele, Katolik kilisesi karşısında Protestanlığın ortaya çıkmasıyla hallolmuştu.)

Doğu, Asya ve Afrika'daki bölgeler açısından Batı'yla ticaret ve Batı'nın sömürge yönetimi bu bölgelerin asırlardır süregelen durağanlıklarına, geri kalmışlıklarına son vermeleri için bir fırsattı. Batı'nın kurumlarını benimsedikleri, onun gibi oldukları sürece modern dünyaya katılma şansları vardı. Böylelikle Batı'ya yüklenen "medenileştirme" ve "modernleşme" misyonu onun Doğu'daki ticari faaliyetlerinin, siyasi varlığının meşruiyetini sağlıyordu. Bu süreçte, Batı eğitimi alarak Batılılaşan elitlerin bu söylemi benimsemelerinin de payı büyüktür şüphesiz.

Diğer taraftan, zaman içinde ve Batı'daki tarihsel değişimler doğrultusunda Batı'nın "özellikleri" farklılaşsa da modernlik tanımı büyük ölçüde (ve de dünyada Anglo-Sakson –önce İngiltere, sonra ABD'nin– egemenliği sürdüğü sürece) "serbest piyasacı" liberal ilkelere –çelişkiler de içererek– sadık kaldı ve dünya tarihi bu ilkeler ışığında biçimlendi. Farklılaşmaysa, devlet yönetimlerinin modernleşme denklemindeki yeriyle ilgiliydi.[22] 1930'lardaki büyük dünya krizi ve İkinci Dünya Savaşı döneminde, merkezî bürokratik yönetimlerin kapitalist toplumların yönetilmelerinde önem kazanmalarıyla birlikte bu yönetimler "modern" olma durumunun önemli bir boyutu oldu.

---

22 Bu gelişmeler arasında özellikle kapitalist sanayileşme karşısındaki toplumsal direnişlerin, Napolyon'un istilacı politikaları karşısında artan devletler arası rekabetin ve Almanya'nın kapitalist sanayileşme sürecindeki bürokratik devletin vazgeçilmez yeri bulunmaktadır. Ayrıca ulusal piyasa ekonomilerinde bürokratik devletlerinin önemini Almanya ile sınırlamak hatalı olur – bu gelişme 1830'lu yıllarda İngiltere ve devrim sonrasında Fransa için de geçerlidir.

Büyük Savaş sonrası dönemde Max Weber'in (1864-1920) çalışmaları modernleşme denklemlerinin merkezine oturdu. 19. yüzyılın ikinci yarısında Weber'in çalışmaları kapitalizmin toplumsallaşması ve ulus-devlet ortamıyla bağdaştırılması süreçlerine odaklandı. Weber'in bütün çabası piyasa ortamlarının yönetiminde önem kazanan merkezî bürokratik yönetimlerin liberal ilkelerle uyumlu kılınması ve "liberal" devletin kurumlarının tanımlanmasıydı.[23] Halbuki 18. yüzyılda, hatta erken 19. yüzyılda modern olma durumu, *ancien* devlet yönetimlerini dışlayıp bireyi, onun hak ve özgürlüklerini ön plana çıkarmıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısındaysa ana mesele, bu hak ve özgürlüklerle, onların varsaydıkları iktisadi faaliyet alanıyla uyumlu bir devlet yönetimi anlayışının ortaya konmasıydı ki, Batı siyasi düşününde bu hep çelişkili bir süreç olageldi. 20. yüzyılın sonunda egemen olan serbest piyasacı söylem, 19. yüzyılın ikinci yarısında Almanya'nın kapitalist gelişimiyle özdeşleşen, özellikle 1930 Büyük Krizi sonrasında (dönüşümler geçirerek) bütün kapitalist dünyada benimsenen[24] bu "liberal" devleti öcülleştirdi. Batılı şirketlerin yatırım ve ticari faaliyetlerine açılan bölgelere, bu kez ulus-ötesi kuruluşlar (IMF, Dünya Bankası, AB) ve ABD orduları tarafından dayatılan modernleşme paketleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, ekonomi yönetiminin vazgeçilmezi olan devlet müdahalesinin son bulmasını öngördü. Ne var ki, 2008 krizi ve şimdilerde Koronavirüs kriziyle kapitalist piyasa ekonomilerinin yönetiminde, devletlerin tekrar gündeme gelmeleri söz konusu.[25]

Öte yandan "modern"in zaman içinde farklılaşmaların, özellikle "modern"in merkezî devlet yönetimlerini de içermesiy-

23 Weber'in 1864-1920 yılları arasında yaşadığı ve Büyük Savaş sonrasında yenilen Almanya'da cumhurbaşkanı adayı olduğu göz önüne alındığında, Weber için bu çabanın sadece teorik düzeyde kalmadığı, siyasi düzeyde de ifadesini bulduğu da söylenebilir. Bkz. David Blackbourne&Geoff Eley, *Peculiarities of German History*, Oxford, Oxford University Press, 1984

24 Devletin kapitalist ekonomideki yeri üzerine Keynes'in 1920'lerde yazdığı *The End of Laissez Faire* (1926) önemli bir kaynaktır.

25 A. Tooze, *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World*, Penguin, 2019; M. Mazzucato, *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*, gözden geçirilmiş baskı, PublicAffairs, 2015.

le birlikte (bu yönetimler ne kadar bağımsız yargının denetimi altında olsa da), "modernliğin" liberal ilkelerden bağımsız olarak düşünülmesinin yolunu açtı. 20. yüzyılda, –özellikle savaş sonrası dönemde– sosyalist gelişme modelinin, liberal kapitalist gelişme modeline karşı bir modernleşme alternatifi olarak ortaya çıkmasını, bu bağlamda değerlendirmenin önemli olduğunu düşünüyorum.

Liberal ilkelere dayanan dünya tarihi anlayışına dönecek olursak: 19. yüzyılda Batılı devlet yönetimleri, tüccar ve şirketlerle birlikte bu tarihin vazgeçilmez özneleri arasındaydılar. Avrupalı devletler –her ne kadar serbest piyasa anlayışları devletleri dışlıyor olsa da– Asya'da imparatorlukların hüküm sürdürdükleri bölgelerin ve Afrika'nın Avrupalı tüccarlarının faaliyetlerine açılması için her türlü siyasi, askerî baskıyı kullandılar. Herhangi bir bölgenin Batı ticaretine açılması bu bölgenin Batılı tüccarların, onların yerli mümessillerinin faaliyetlerini icra etmelerini sağlayacak hukuki, siyasi reformları gerçekleştireceğini taahhüt etmesini gerektiriyordu. Bu da yalnızca ticarete açılan bölge devletlerinin işbirliği veya teslimiyetiyle mümkündü.

19. yüzyılda Batı ticaretine açılan Osmanlı'ya Batılı devletler tarafından dayatılan, serbest piyasa ilkeleriyle özdeşleşen modernleşme/Batılılaşma modelinin bu çerçeve içinde değerlendirilmesi önemlidir. Osmanlı'dan istenen, topraklarında faaliyet gösteren Batılı tüccarların ve onların Osmanlı'daki bilhassa da Hıristiyan azınlıklardan oluşan temsilcilerinin şahsi haklarının –özellikle mülkiyet haklarının– tanınıp korunması, bunun için de ayrı mahkemeler oluşturulmasıydı. Batılı devletler –özellikle İngiltere– bu şartları evrensel ilkeler çerçevesinde ortaya koydu. Osmanlı'dan talep edilen, onda olmadığı varsayılan "hukukun üstünlüğü"ne, yani bağımsız mahkemelere ve onların korumakla yükümlü oldukları şahsi hak ve özgürlüklere dayanan bir hukuk düzeniydi. Burada hatırlanması gereken, söz konusu hak ve özgürlüklerin, mülkiyet çağı olarak tanımlanan 19. yüzyılda öncelikle şahsi, özel mülkiyet haklarıyla sınırlı olduklarıdır.[26]

26 Batı'da 19. yüzyıl boyunca bireysel haklara –özellikle kişisel mülkiyet haklarına– dayanan hukuk düzeni anlayışı tartışılmış, toplumsal direnişlere neden ol-

Osmanlı yönetimi bu dayatmayı askerî ve siyasi olarak zayıf olduğu bir anda, 1839'da Tanzimat Fermanı ile kabul etse de gerçekleştirmesi talep edilen, özellikle de hukukla ilgili reformlar konusunda mesafeli davrandı. Ben bu noktada, Osmanlı'nın bu tavrının köklerini İslâmiyette veya onun despotik devlet anlayışında arayan, Osmanlı'yı bağnaz bir muhafazakârlıkla suçlayan Bernard Lewis'in açıklamalara katılmıyorum.[27] Kaldı ki, 19. yüzyılda şahsi, özel mülkiyet haklarının evrensel bir ilke olarak kabul edilip hukuk anlayışın merkezine konulması ve mahkemelerin bu hakların korunmasına odaklanması girişimleri İngiltere'de ve Fransa'da da ciddi tepkilere ve toplumsal huzursuzluklara yol açmıştı. Buradaki sorun mülk sahiplerinin egemen oldukları bir düzenin ve onların haklarını korumakla yükümlü mahkemelerin adaletinin ne olacağıydı. Başka bir deyişle, mülk sahiplerine hizmet eden "bağımsız" mahkemelerden adalet beklemek mümkün müydü? Bu nedenle de 19. yüzyılda, İngiltere ve Fransa'da toplumların büyük kesimlerinin adaleti mahkemelerden değil, bürokratik devlet yönetimlerinden beklediğini görüyoruz.[28] Dolayısıyla burada görülen, liberal ilkeler doğrultusunda ve modernleşmeyle özdeşleşen dönüşümün çok çelişkili süreçlerden oluştuğudur.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da da belirli bir ticari gelişim çizgisinden çıkan benzeri eğilimlere şahit olundu. Bunların neler olduklarına aşağıda değineceğim. Burada sadece şunu belirtmek istiyorum: Batı'nın ona dayattığı ve Şarkiyatçı varsayımlardan yola çıkan (ki bunlar bugüne kadar uzanmaktadır-

---

muş ve bu konuda bir istikrar sağlanması ancak kişisel hakların, sosyal haklar tarafından dengelenmesiyle mümkün olmuştur. Bu da, ilerde görüleceği gibi, merkezî bürokratik yönetimlerin pratikleri çerçevesinde (yönetimin adaleti) ve 1890'lı yıllarda bu dengenin sağlamasını öngören Alınan Anayasası çerçevesinde gerçekleşmiştir

27 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 1968.

28 Donald R. Kelley ve Bonnie G. Smith, "What was Property? Legal dimensions of the Social question in France (1789-1848)", *Proceedings of the American Philosophical Society*, c. 128, no 3, 1984. Yine bu bağlamda Marx'ın, Proudhon'un ve Bentham'ın mahkemelere neden çok olumsuz baktıklarını anlamak da mümkün.

lar) tepeden inmeci "modernleşme" anlayışı karşısında Osmanlı'nın bilhassa hukuk, yönetim ve mülkiyet ilişkileri söz konusuyken toplumsal siyaseti ön plana çıkaran çok çelişkili ve mücadeleli bir modern dönüşüm sürecinin içinde bulunduğunu daima akılda tutmak gerekir.

Böyle değerlendirildiğindeyse akla şu sorular gelir: "Hukukun üstünlüğü"yle kimin hukukunun üstünlüğü veya hangi hukukunun üstünlüğü kastediliyordu? Kimin, kimlerin kişisel ve mülkiyet haklarının korunması söz konusuydu? Batılı devletler, Osmanlı'yı hukuki bir *tabula rasa* olarak değerlendirip "evrensel" hukuk kaideleri kisvesinde belirli kesimlerin şahsi, mülkiyet haklarını, ticari faaliyet özgürlüklerini korumaya yönelik bir hukuk düzenini benimsemesini talep ediyorlardı. Halbuki Osmanlı'nın kendi toplumsal dinamikleri tarafından biçimlenmiş, toplumdaki çelişkilerin ve mücadelelerin izlerini taşıyan bir hukuk düzeni, bir mülkiyet düzeni halihazırda mevcuttu. Bu düzen ve kurallar mutlak evrensel ilkeler yerine, toplumdaki farklı kesimlerin taleplerinin tartışıldığı süreçler tarafından biçimlenmekteydi. Toprakta farklı mülkiyet iddialarının sürekli uzlaştırılmaya çalışıldığı mülkiyet kuralları bunun en çarpıcı örneklerinden biridir.

Bu düzenlemelerde öncelik toplumsal huzur ve istikrarın sağlanmasıydı ki, Osmanlı'da toplumsal akdin merkezinde yer alan adalet anlayışıyla örtüşüyordu. Bu anlayış aynı zamanda yönetimin meşruiyetinin temelinde bulunuyordu. Batı'nın Osmanlı yönetimden talep ettiği, bu akdi bozması ve evrensel hukuk kaideleri kisvesi altında sadece Batı ticaretinde aracılık yapan kesimin mülkiyet haklarının korunmasıydı. Yani, kendi bacağına kurşun sıkmasıydı.

Burada söz konusu olan iki farklı evrensellik anlayışıydı: Batı'nın anlayışı, doğal hukuka dayandırılan şahsi hak ve özgürlüklerden ibaretti. Osmanlı'nınkiyse toplum siyaseti ve toplumdaki mücadelelerle temellendirilen bir evrensellikti ki, farklı kesimlerin taleplerinin içerilmesini öngören ve toplumsal adaletle özdeşleşen bir ahlâk anlayışına dayanıyordu. Burada adalet, siyaseten kimsenin dışlanmadığı, farklı çıkar ve ta-

leplerin uzlaştırılmasını hedefleyen toplumsal huzur ve istikrar ortamına işaret ediyordu. Bugünün piyasa ortamında tekil çıkarların (özellikle büyük şirket ve bankaların) önceliklerinin böyle bir adaletin oluşmasına izin vermemesinin bedelini dünyanın her bir tarafında şahit olduğumuz toplumsal patlamalarla ödüyoruz. Ne var ki, hukukla adaletin uyuşmazlığı liberal düzenin 19. yüzyıldan bu yana karşı karşıya geldiği bir meseledir, o nedenle de bu düzenin süregelmesi tarihsel olarak –en azından 20. yüzyılın sonuna kadarki dönemde– devlet yönetimlerinin adaletini varsaymıştır.

Diğer taraftan, Osmanlı yönetimi açısından şahsi mülkiyet haklarının tesisi doğrultusundaki girişim ve talepler yeni değildi. Bu talepler doğrultusunda baskılar nüfusun ve ticaretin arttığı, şehirleşmenin yoğun olup ticari kesimlerin güç kazandıkları 16. yüzyıldan bu yana hep gündemdeydiler. 19. yüzyılda yeni olansa bu girişimlerin Avrupa cenabından gelmeleriydi.

Osmanlı yöneticileri açısından mülkiyet meselesi öncelikle iktidar sorununun ayrılmaz bir parçasıydı. Mülkiyet hakkı sahibine toprak veya herhangi bir kaynağa dair tüm kararları alma hakkı –*kimin, nasıl,* ne süreyle kaynağı kullanacağına/işleyeceğine; gelirlerine kimin el koyacağına dair hakları– veriyordu. Yani, mülk sahipliği bir egemenlik hakkıydı.

16. yüzyılda özellikle nüfus artışı, şehirleşme ve kentlerin büyümesiyle imparatorluk içi ticaretteki artış ve ticari kesimlerin güçlenmesi (iltizamın yaygınlaşması bunun bir göstergesidir), bu kesimlerin fıkıh ilkeleri doğrultusunda toprakta özel mülkiyet sahibi olmak için taleplerinin artmasına yol açtı. Söz konusu olan, toprakların mülk olarak tanımlanmalarıydı. Bu talep karşısında o dönemde merkezî yönetimi temsil eden hükümdarın toprak üzerindeki miri hakları öne çıkarıldı.[29] Miri, imparatorluğun ana gelir kaynağı olan ekilen topraklar üzerinde karar verme yetkisini, yani toprak üzerindeki iktidarı, hükümdara ve-

29 Bu doğrultuda ünlü fakih ve şeyhülislâm Ebu Suud Efendi'nin çabaları için bkz. Halil Inalcık, "Islamization of Ottoman laws on land and land tax", *Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, (ed.) C. Fragner ve K. Schwarz, Berlin, Klaus Schwarz, 1992, s. 100-116.

riyordu. Amaçlanan, miri topraklar üzerindeki kullanım haklarının hükümdar tarafından köylü üreticiler arasında dağıtılmasını öngören bir mülkiyet sistemiydi. Bu sistemin köylülerin ektikleri toprakların bütünlüğünü koruyarak hem üretimde ve ticarette sürekliliği böylelikle de toplumsal refah ve huzuru, hem de yönetime vergi akışını sağlaması bekleniyordu.

Diğer taraftan, Osmanlı yönetimi açısından toprakta özel mülkiyet, yani toprağın mülkleşmesi doğrultusundaki talepler toprak üzerindeki iktidar mücadelesinin bir parçasıydı. Zira mülk sahibi toprakları üzerinde karar verme hakkına sahipti; toprağını istediğine satabilir, kiralayabilir, en önemlisi de vakfa çevirip devletin vergilerinden muafiyet kazanabilirdi. O nedenle 16. yüzyıldan başlayarak 1858 Arazi Kanunnamesi'ne kadar olan dönemde toprağın statüsü, yani miri mi, mülk mü olarak tanımlandığı, hükümdar ve özellikle toprağa yatırım yapmak isteyen ticari kesimler –ki bunlar sadece tüccarları değil, ticarete yatırım yapan mültezimleri, bürokratları, çeşitli dinî ve şahsi vakıfları da içeriyordu– arasında süregelen iktidar mücadelesinin alanı oldular.

Toprağın miri-mülk olarak tanımlanması ekseninde yoğunlaşan iktidar mücadelesi ışığında, 17.-18. yüzyıllarda kadı mahkemelerinin miri toprakların satışında mülkleştirme doğrultusunda verdikleri kararlar karşısında ve 18. yüzyıldan itibaren merkezî yönetimin de güç kazanmasıyla yargı sisteminde ciddi değişikliklere gidildi. Mahkemelerin ellerinde fazla yetki toplanmasını engellemek için farklı yargı odakları (önce sulh, daha sonra da nizamiye mahkemeleri) oluşturuldu.[30]

Merkezî yönetim açısından, miri topraklardaki daralma sadece gelir kaybına neden olmakla kalmıyordu. Toprakta mülkiyetin özelleşmesiyle toplum huzuru sağlanması zorlaşmaya başladı ve Osmanlı bir yönetim sorunuyla karşı karşıya kaldı. Miri topraklarda uygulanan üretime, üreticilerin statü, hak ve yükümlülüklerine dair kurallar mülk topraklarında geçerli

30 Bünyamin Punar, "Kanun and Sharia: Ottoman Land Law in Şeyhülislam Fatwas from Kanunname of Budin to Kanunname-i Cedid", Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Ağustos 2015.

değildi. Miri toprakları ele geçiren mülk sahiplerinin, toprağın kullanım haklarına sahip olan köylü üreticilerin haklarına tecavüz ederek onları yerlerinden etmeleri hem Balkanlar'da hem de Anadolu'da 18. yüzyılın sonundan başlayarak 19. yüzyılda da süregelen köylü isyanlarının ana nedenleri arasındaydı. İsyancıların taleplerinin başında çoğu kez toprağın miri statüsünün geri verilmesi geliyordu. Başka bir deyişle, köylüler toprakta kaybetmekte oldukları kullanım haklarını geri almayı ve mülk sahipleri lehine bozulan dengelerin düzeltilmesini talep ediyorlardı.[31]

Osmanlı'da özellikle 18. yüzyılda iç ticaretle birlikte Batı ile olan ticaretin de artmasıyla daha da güç kazanan ticari kesimler ve merkezî yönetim arasındaki gerilim, örneğin 17. yüzyılda İngiltere'de olduğu gibi, ticari kesimlerin iktidarı ele geçirmesiyle sonuçlanmadı. İngiltere'deyse 1640-1680 iç savaşı sonunda ticari kesimlerin iktidara gelmesiyle toprakta özel mülkiyet ilişkileri yaygınlaşmış, büyük toprak sahipleri köylü üreticilerin kullanım haklarına el koymuş, köylüler şehirlere akın etmeye zorlanmıştı. 19. yüzyılın başlarında kırsaldan kente göçüp yeni sanayide çalışan işçilerin direnişleri İngiltere'nin sanayi devrimine damgasını vurdu. Direniş ve isyanlar karşısında toplumsal huzurun sağlanmasında bu dönemde biçimlenmeye başlayan bürokratik merkezî yönetimin katkısı önemliydi. Merkezî yönetim, onun yasal düzenlemeleri ve –belki de en önemlisi– işçilere karşı işverenlerin haklarını savunan hukuk mahkemelerinin karşısında oluşturulan idari mahkemeler toplumda ticari sınıflar lehine bozulan dengelerin yeniden kurulmasında yardımcı oldu.[32] Şöyle ki, toplumsal huzursuzlukların tırmandığı bir ortamda merkezî yönetimler toplumdaki farklı kesimlerin taleplerini uzlaştırıp istikrarı sağlayabilmiş, bunu yaparken toplumun farklı kesimlerinin de desteğini almışlardı. Piyasa ortamının sürdürebilirliği, serbest piyasa anlayışının öngördüğünden çok daha kapsayıcı siyasetler gerektirmekteydi.

31 Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1943.

32 H.W. Arthurs, *Without the Law: Administrative Justice and Legal Pluralism in Nineteenth Century England*, Toronto, University of Toronto Press, 1985.

Aynı dönemde Osmanlı'da hem Balkanlar'da hem de Anadolu'da kırsal bölgede, topraktaki özelleştirme girişimleri çok sayıda direniş ve isyana yol açtı. 19. yüzyılda yeniden biçimlenen merkezî yönetim, toprak üzerinde iktidarı ele almayı, yani vergiler üzerinde payını artırmayı, toprakların kimlerin elinde olacağını belirleyebilmeyi amaçladı. Bunun için toprakta mülk sahiplerinin lehine bozulmakta olan güç dengelerini kendi lehine değiştirmeye çalıştı. Bu doğrultuda, Osmanlı yönetimi toprak mülkiyetinde oyunun kuralları değiştirdi.

Osmanlı'nın modern dönüşümünün bir parçası olan bu süreç, öncelikle mülk ve vakıf sahiplerini içeren bir kesimi toprakta meşru siyasetin dışında bıraktı. 1858 Arazi Kanunnamesi sadece miri topraklar için geçerliydi; mülk ve vakıf toprakları kanunnamenin uygulama alanının içinde değillerdi. Diğer taraftan, kanunname ve 20. yüzyılın başlarına kadar onu izleyen bir dizi ek kanunname, miri topraklar üzerindeki tasarruf haklarını sürekli genişleterek vakıf topraklarındaki mutlak mülkiyet tanımına yaklaştırdı.[33] Ne var ki, pratikte giderek şahsi mülkiyet haklarına tekabül eden genişletilmiş tasarruf hakları "mülk" veya özel mülkiyet olarak tanımlanmadı, tasarruf hakkı tanımı sürdürüldü. Merkezî yönetim bunu yaparken toprakta kendi iktidarının sınırlarını çiziyor ve o çerçeve içinde şahsi mülkiyet haklarını yeniden tanımlıyordu.[34] Bu bağlamda, örneğin Kuzey Irak'ta Osmanlı yönetiminin miri toprakların tapusunu oradaki Kürt aşiretlere vererek giderek Avrupalı devletlerin ilgi odağı olan bu bölgede kendine siyasi destek aradığını görüyoruz.[35] Öte yandan, yönetimin belirlediği kurallar çerçevesinde topraktaki farklı kesimler arasındaki mücadeleler im-

33 Eda Güçlü, *Transformation of Waqf Property in the 19th Century Ottoman Empire*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sabancı Üniversitesi, 2009.

34 Burada altı çizilmesi gereken şudur: Arazi Kanunnamesi, devlete miri topraklarda, yani mülkiyetinde olan topraklar üzerinde karar verme hakkı veriyordu ki, bu hak topraklarının tapularının devlet politikaları doğrultusunda dağıtılmalarını da içermekteydi.

35 H. Islamoğlu, "Politics of Property in the Global Market Economy, All the Way to Daesh", *Explorations in Middle East Economic History: Essays in Honor of Roger Owen*, (der.) D. Babai, Cambridge, Harvard University, 2020.

paratorluk çapında mülkiyet ilişkilerinin çeşitlenmesine neden oldu. Örneğin, Balkanlar'da tasarruf tapuları mültezimlere verilirken toprağı yarıcı olarak işleyen köylülerin direnişleri karşısında mültezimlerin kanunname tarafından genişletilmiş tasarruf hakları sınırlanıyor, yarıcılar kalıcı kiracılık hakkını elde ediyorlardı.

Özetlemek gerekirse, Arazi Kanunnamesi ve onu izleyen toprağa dair düzenlemeler, Osmanlı'nın Tanzimat reformları çerçevesinde Batı'dan gelen mülkiyete dair modernleşme baskılarına cevabıydı. Batı'nın modernleşme önerilerine karşı (ki bunlar Batı'nın Osmanlı topraklarında iktidar arayışlarını yansıtmaktaydılar) Arazi Kanunnamesi ve Mecelle ile Osmanlı kendi modernleşme iradesini ortaya koyuyordu.

Burada altını çizmek istediğim husus modernleşmenin, belirli kalıp ve kurumlarının (örneğin şahsi, özel mülkiyet) benimsenmelerinden ibaret olmadığı, farklı toplumlardaki siyasal gelişmeler tarafından biçimlenen süreçleri içerdiğidir. 19. yüzyılda kapitalist piyasa ekonomisinin, onun mülkiyet ilişkilerinin öne çıktığı ve devletler arası askerî, ticari rekabetin tırmandığı bir dönemde, Osmanlı'da merkezî yönetimin toprakla ilgili düzenlemeleri farklı kesimlerin çıkarlarının çarpıştıkları çok zorlu, çelişkili süreçleri içermekteydiler.[36] Merkezî yönetimin düzenleme ve pratikleri, onların geçerlilikleri, bu mücadele ve çekişmeler çerçevesinde sürekli sorgulanıp tartışılıyor, farklı talep ve istekler ışığında sürekli yeniden biçimleniyor, özel durumları göz önüne alan eklemeler yapılıyordu. İmparatorluğun hemen her köşesinde cereyan eden bu çekişmeli süreçler, kuşkusuz, toprak mülkiyetin-

36 Mülkiyet birimlerinin sınırlarının çizilmesini öngören tahrir (temettuat defterleri) ve kadastro uygulamaları ciddi direniş ve ihtilaflara neden oldu; bkz. H. Islamoğlu, "Politics of Administering Property", *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, (der.) H. Islamoğlu, Londra, I.B. Tauris, 2004; H. Islamoğlu, "Property as a Contested Domain; A Re-Evaluation of The Land Code of 1858", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, (der.) R. Owen, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2000.

Eski mülk ve vakıf sahiplerinin söz konusu direnişlerin neresinde yer aldıkları, henüz yeterince araştırma bulunmadığından, bu aşamada pek bilemediğimiz bir konu. Ancak 19. yüzyıldaki tahrir uygulamalarında güçlü kesimlerin hoşnutsuzluklarını köylüleri isyana teşvik ederek ifade ettiklerini görüyoruz.

de bugüne kadar uzanan belirsizlik ve kargaşanın nedenleri arasındaydı.[37] Diğer taraftan, merkezî yönetimin kurallarının meşruiyeti büyük ölçüde farklı kesimlerin istek ve ihtiyaçlarına hitap edebilmesine böylelikle toplumsal istikrarı sağlayabilmesine, yani yönetim becerisine (*statecraft*) dayanıyordu.[38] Tüm itirazlara karşın Osmanlı'ya ait kuralların verilen mücadelelerin referans noktası olmayı sürdürmeleri, bu meşruiyetin bir ölçüde de olsa sağlanabilmiş olduğunun bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Burada hukuk açısından önemli olan, kuralların içerdikleri "bilinçli" belirsizliklerin onları bir yandan sürekli tartışmalı kılarken, diğer yandan bu tartışmaların hep Osmanlı kanunnamelerinin terimleri içinde yapılmalarını sağlamış olmalarıdır. Son zamanlarda, özellikle imparatorluğun Arap bölgelerinde yapılan araştırmalar Osmanlı düzenlemelerinin bu bölgelerde halen veya yakın zamana kadar geçerli olduklarına işaret etmektedir. Bu bölgelerde, Osmanlı kuralları değişen koşullarda yeni çözümler üretilmesi için başvurulan bir hukuk lisanı olarak süregelmiş, âdeta toplum DNA'sının bir parçası olmuştur.[39]

Liberalizmin bitip tükenmeyen devlet meselesi

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yaygın kabul gören modernleşme anlayışlarında merkezî bürokratik devletlerin önemli bir yeri oldu. Soğuk Savaş döneminde bu, hem kapitalist hem de sosyalist bölgeler açısından geçerliydi. Afrika'da ve

37 Örneğin toprakta mülk sınırlarının çizilme süreçlerinin çok çelişkili olması nedeniyle İngiltere'de de kadastro faaliyetlerinin 19. yüzyılın sonuna kadar gerçekleşememesi Osmanlı'daki durumla benzerliklere işaret etmektedir; bkz. Alan Pottage, "The Cadastral Metaphor: Intersections of Property and Topography", (der.) İslamoğlu, *Constituting Modernity*.

38 Bu gözlem Ahmed Cevdet Paşa'nın bu konudaki çeşitli mülahazalarına dayanıyor; bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat*, (ed.) Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1980.

39 Nora Barakat, "Contesting Legal Categories: Pastoral Nomads and the 'Tribe' in Late Ottoman Property Administration", *New Perspectives in Legal History* (yakında çıkacak), (der.) Huri İslamoğlu ve Safa Saraçoğlu; İslamoğlu, "Politics of Property in the Global Market Economy", (der.) D. Babai, *Explorations in Middle East Economic History: Essays in Honor of Roger Owen*, Cambridge, Harvard University, 2021.

Asya'daki Batı'nın eski sömürgelerinden oluşan Üçüncü Dünya ülkelerinde uygulanan Weberci modernleşme reçeteleri de rasyonel (amaca yönelik) merkezî bürokratik devletlerin oluşumunu öngörüyordu.

1930'larda yaşanan Büyük Dünya Krizi, sermaye kesimlerinin (özellikle de finans sektörünün) açgözlülüklerine terk edilen bir dünya ekonomisinin bedelini –ABD başta olmak üzere– Batılı ekonomiler ve toplumlar çok ağır ödediler. Kapitalizmi yok olmaktan, iktisadi felç olmaktan, büyük işsizlik felaketinden bu dönemde İngiliz devlet adamı ve iktisatçı John M. Keynes'in düşüncesiyle de özdeşleşen devletin iktisadi faaliyet düzeyindeki müdahaleleri kurtardı. 1917 devrimi sonrası Rusya'da da devlet müdahaleleri iktisadi gelişmenin, modernleşmenin vazgeçilmez öğesi olarak kabul edildi.

19. yüzyılda Şarkiyatçı yaklaşım, Osmanlı'da serbest piyasa ilkelerine dayalı iktisadi refahın gerçekleşememesini, başka bir deyişle iktisadi durağanlığı, Osmanlı'nın otoriter devlet kültürü ve devletin ekonomiye olan müdahaleleriyle açıklıyordu. Serbest piyasa modellerini eleştiren Keynesçi, devletçi yaklaşım 1930'larda ve 1940'larda Osmanlı tarihçiliği açısından bir fırsattı. Buradan yola çıkarak Ömer Lütfi Barkan, 1930'larda Braudel ve *Annales* okuluna mensup tarihçilerinin iktisadi verilere ağırlık veren çalışmalarından da esinlenerek, vergi kayıtları üzerinden Osmanlı'nın iktisadi yapısını irdelemeye koyuldu. Barkan'a göre Osmanlı'da devlet, toplumda huzurun sağlanması, adaletin tesisi için tarımda ve sanayide üretimi, ticari faaliyeti ayrıntılı kurallara tâbi tutmuş, devlet müdahaleleri iktisadi gelişmenin ana dürtüsü olmuştu. İktisadi faaliyetin devletin kuralları, onun hukuku tarafından biçimlenmesine öncelik tanıyan bu yaklaşıma göre, Osmanlı'nın altın devri devletin kurallarının egemen olduğu 16. yüzyılda yaşanmıştı. İnalcık bu kuralları örfe, yani toplumun yaşanmış deneyimlerinden damıtılmış bir hukuka dayandırıyordu. 16. yüzyıl sonrasında İslâmî hukukun, özellikle de şahsi hukukun, öncelik kazanmasıyla Osmanlı çöküş dönemine girmişti. Bu yaklaşım 1930'lı, 1940'lı yıllarda hem Türkiye'deki hem de faşist Avrupa ve sosyalist Rusya'daki devlet-

çi ve laik anlayışlarla uyum içindeydi. Bu bağlamda dikkatinizi özellikle mülkiyet konusuna çekmek isterim. Hem Barkan hem de İnalcık, 17. yüzyıldan itibaren miri topraklar üzerinde özel mülkiyetin yaygınlaştığına işaret ettiler. Onlara göre, söz konusu olan ticari kesimlerin taleplerine cevap veren bir hukukla – ki burada İslâm hukukuyla özdeşleşiyor– toplumdaki farklı çıkarları temsil ettiği varsayılan devlet ve onun kuralları arasındaki çelişkiydi. Diğer taraftan Barkan ve İnalcık, Weber'den farklı olarak İslâm hukukunu ticarete, yeni oluşumlara kapalı olduğu için eleştirmediler; onları endişelendiren İslâm hukukunun, özellikle de özel mülkiyete ilişkin kurallarının uygulanmasının toplumda yol açabileceği adaletsizliklerdi.

Serbest piyasacı yaklaşım ve devletçi modernlik anlayışlarının sorgulanması

1970'li yıllarda devletçi modernleşme yaklaşımları sorgulandı. Öncelikle Asya ve Afrika'daki Üçüncü Dünya ülkelerinde devlet müdahalelerini öngören modernleşme projeleri kendilerinden beklenen iktisadi, siyasi ve toplumsal gelişmeyi sağlayamadılar. Yoksulluğun, sefaletin, askerî rejimlerin hâkim olduğu Asya ve Afrika'nın "yeni ulusları", yani Üçüncü Dünya giderek ABD'nin dünya hâkimiyetinin karşısındaki direnişin odağı oldu. 1970'li yılların ilk yarısında OPEC çerçevesinde gerçekleştirilen petrol fiyatlarındaki beklenmedik artış, ABD'nin Vietnam'daki yenilgisi bu direnişin birer parçasıydı. Aynı zamanda ABD'de ekonomisindeki daralma ve orta sınıflar arasında yaygın hoşnutsuzluk, bu sorgulamayı savaş sonrası dönemde ABD'nin, onun şirketlerinin egemen olduğu Batılı ülkelere taşıdı. Burada sorgulanan devletçi gelişme modelleriydi ve *Trilateral Commission*'ın oluşumunu,[40] raporlarını da içeren bu sü-

40 *Trilateral Commission*'ın mimarı bir dönem Chase Manhattan Bankası'nın da direktörü olan David Rockefeller'dı. 1973 yılında faaliyete geçen komisyon ileri sanayi ülkelerinden (K. Amerika, Avrupa, Japonya) ileri gelen iş insanlarını, bankacıları, siyaset adamlarını ve teknokratları bir araya getirdi. Komisyonun üzerinde durduğu, kapsamlı ciltler dolduran rapor ve önerileri enerji, Üçüncü Dünya ülkeleriyle ilişkiler, uluslararası finans ve merkez bölgelerde yöne-

reç 1970'li yılların sonlarından itibaren gündeme gelen serbest piyasa politikalarının ve bu politikalar çerçevesinde ABD'nin dünya egemenliğinin yeniden biçimlenmesinin habercisiydi.

Üçüncü Dünya açısındansa Batı eleştirisi, Şarkiyatçılığın ve onun modernleşme anlayışının, Asya ve Afrika'daki toplumlara dair varsayımlarının sorgulanmasıyla gündeme geldi. Gündemde rahatsız edici sorular vardı. Örneğin, neden bunca yıl Batı'yla iç içe yaşamış, onun ticaretine, kültürüne açılmış, modernleşme politikalarının hedefi olmuş bölgeler Batı gibi olamamışlardı? Neden iktisaden, siyaseten ve toplumsal olarak gelişememişlerdi? Acaba azgelişmişliğin nedenleri bu toplumların kültürlerinde değil de Batı'nın ticaretinin Asya ve Afrika'daki olumsuz etkilerinde, Batı sömürgeciliğinde mi aranmalıydı?

1969 yılında A.G. Frank'ın, "Development of Underdevelopment" başlıklı makalesi –modernleşme kuramının iddialarının aksine– Batı ticaretinin Güney Amerika'daki olumsuz etkilerine dikkati çekti. 1974'te yayımlanan Wallerstein'ın *The Modern World System* kitabı, Asya ve Afrika'nın azgelişmişliğinin nedenlerini Avrupa'nın tarihinde, Asya ve Afrika'nın Batı ticaretine açılma süreçlerinde arıyordu. Wallerstein'a göre, azgelişmişliğin nedenlerini İslâmiyette, onun dinî veya hukuki kültüründe, herhangi bir otoriter siyasi kültürde aramak beyhude bir çabaydı.

Frank ve Wallerstein, Batı'nın kendi dışındaki toplumlar üzerindeki olumsuz etkilerini irdelerken iktisadi boyutu ön plana çıkarırlarken 1979'da Edward Said, *Şarkiyatçılık*[41] (*Orientalism*) başlıklı kitabında Batı'nın olumsuz, bir o kadar da biçimleyici etkilerini kültürel boyuta yoğunlaşarak gündeme getirdi. Said özellikle, Batı'nın Doğu üzerindeki hegemonyasının kültürel alanda, dil ve edebiyat aracıyla nasıl örüldüğünü ortaya koydu. Said, aynı zamanda 1980'li yıllarda çok rağbet gören postmodernist düşüncenin öncülerindendi. Bu düşünce, mo-

---

tim (*governability*) gibi konuları içeriyordu; bkz. J. Peterzell, "The Trilatateral Commission and the Carter Administration", *Economic and Political Weekly*, c. 12, no. 51, 17 Aralık 1977, s. 2097-2099 ve 2101-2104.

41 Edward Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Yıldırım, Metis, 1999.

dernliğin, onun Batı merkezli tarihinin, baskıcı ve biçimleyici yönetim pratiklerinin, özellikle de modern devletin reddine dayanıyordu. Dünya tarihi açısından bakıldığındaysa postmodernist yaklaşımların mağduriyetleri ön plana çıkardıkları, bunu yaparken de geleceğe yönelik pek de iç acıcı olmayan bir resim çizdikleri söylenebilir. Sanki artık olan olmuştu, Batı dışındaki bölge insanları geçmişin bu olumsuz izleriyle yaşamaya mahkûmdu, çıkış yoktu. Diğer taraftan, Batı, yine –fakat bu kez olumsuzluklarla özdeşleşerek– modernliğin öznesi olarak dünya tarihinin merkezinde kalmayı sürdürdü.

Dünya tarihinin bütünlüğü

20. yüzyılda dünya tarihi yazınının en parlak ürünlerinin hemen savaş sonrasındaki dönemde kaleme alındıklarını söylemek mümkün.[42] Aralarında Fernand Braudel, William McNeill ve Marshall Hodgson'ın yer aldığı bu dönemin dünya tarihçileri, Doğu/Batı ikilemleri dahil, insanları birbirine düşman eden bütün bölünmeleri bir yana bırakıp dünya tarihinin bütünlüğüne işaret ettiler.

Dünyanın bütünlüğe çok ihtiyacı olduğu bugünlerde dünya tarihinin bütünlüğüne sahip çıkan tarih anlayışları bir kez daha gündemde. Bu bağlamda bu savaş sonrası tarihçiler, özellikle de Marshall Hodgson'ın dünya tarihine yaklaşımı üzerinde durmak istiyorum.

Marshall Hodgson'ın üç ciltlik *Venture of Islam*[43] (1974) başlıklı eseri savaş sonrası dünya tarihlerinin en çarpıcı örneklerinden biridir. Hodgson'ın, –eseri yayımlanmadan önce– 1968 yılında 46 yaşında zamansız ölümü *Venture of Islam*'ın uzun sü-

42 20. yüzyılın ilk yarısında parçalanmış ve birbirine girmiş bir Avrupa'ya bakarak yazılan mukayeseli medeniyet tarihlerini de unutmamak gerekir. Bu dönemde Arnold Toynbee ve Oswald Spengler'in dünya tarihleri, medeniyetlerin kaçınılmaz olarak gençlik, olgunluk veya altın çağ ve çöküş aşamalarından geçtiklerine, Avrupa'nın da 20. yüzyılın başında çöküş dönemine girmiş olduğuna işaret ettiler. Bu tutum 19. yüzyılın kibirli Batı merkezli dünya tarihi anlayışlarından çok farklıydı.

43 Marshall Hodgson, *The Venture of Islam*, 3 cilt, Chicago, University of Chicago Press, 1974.

re ihmal edilmesine neden oldu. Ne var ki, 1990'lı yıllardan itibaren Hodgson'ın tarihi, dünya tarihinin yeniden yazılma çabalarının ana ilham kaynaklarından biri oldu.[44] Bu dönemde Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle bölgeler, ulus-devletler arasındaki sınırların geçişgenliğe kavuşmalarıyla, Çin'in dünya ekonomisine açılmasıyla Çin'den Atlantik Okyanusu'na kadarki bölgede Avrasya'nın bütününü içeren coğrafya bir kez daha dünya ekonomisinin merkezine oturdu. 20. yüzyılın sonunda da 19. yüzyılda olduğu gibi Batı'nın dünyadaki egemenliği, bu egemenliğin meşruiyeti Batı merkezli bir dünya tarihi anlayışına dayandırıldı.

Hodgson'ın çıkış noktası Batı merkezli, Şarkiyatçı dünya tarihlerinin eleştirisiydi. Hodgson bu tarihlerin, bilhassa Asya ve Afrika'da dünya medeniyetinin merkezleri olmuş bölgelerin, oralardaki insanların tarihlerini yok saydığını, onlara büyük haksızlık yaptığına inanıyordu. Bu, özellikle de, Nil Nehri'nden Orta Asya'da Maveraünnehir'e karar uzanan ve 9.-12. yüzyıllar arasında çok önemli bir şehir medeniyetine sahip olan İslâmiyetin yaygın olduğu bölgelerin tarihleri için geçerliydi. *Venture of Islam,* bu haksızlık karşısında bir isyandı, onu düzeltmek için yola çıktı.

Hodgson öncelikle, farklı medeniyetlerin kaderlerini onların sözde değişmeyen dinî veya siyasi kültürlerinde arayan oryantalizmin kültürel kaderciliğine karşı dünya tarihinde gelmiş geçmiş bütün medeniyetlerin tarihselliklerine işaret ediyor, onların dünyadaki egemenliklerinin ve-ezilmişliklerinin arızi (*contingent*) veya değişime açık olduğunu savunuyordu. Buradan yola çıkarak, İslâm medeniyetinin dünya tarihinin med cezirleri içinde değerlendirilmesini, onun dünya tarihinin mirasına olan katkılarının irdelenmesini ahlâki bir sorumluluk olarak gördü. Tıpkı Vietnam'daki haksız savaşa karşı direnişte yer

44 Bkz. Bruce B. Lawrence, "Genius Denied and Reclaimed: A 40-Year Retrospect on Marshall G.S. Hodgson's *The Venture of Islam*", *Marginalia, Los Angeles Review of Books*, 11 Kasım 2014. Bu bağlamda akademik kariyerini Hodgson'ın eserlerini ortaya çıkarmaya, tanıtmaya adamış Edmund Burke'un önemli katkılarını da unutmamak gerekir: Edmund Burke Jr. ve Robert J. Mankin, *Islam and World History: The Ventures of Marshal Hodgson*, Chicago, University of Chicago Press, 2018.

alması ve ABD'de siyahları toplum dışına iten ayrımcı sistemin değişmesini öngören *Civil Rights* hareketine katılması gibi.

Benim Chicago Üniversitesi'nde bir Milton Friedman öğrencisiyken tarihçiliğe yönelmem, bu dönemde Marshall Hodgson ile tanışmamla başladı. Hodgson'a göre dünya tarihinin öznesi, bireyler ve onların toplum yararına, insanlık namına gerçekleştirdikleri eylemlerdi. Farklı dönemlerde, farklı "kültürel" bağlamlarda (ki Hodgson bununla anlam evrenlerini kast ediyordu) ve bireylerin eylemleri sonucu büyük medeniyetler ortaya çıkmıştı. İslâmiyet, 9.-12. yüzyıllar arasında Orta Asya'dan Mısır'a, oradan Granada'ya ulaşan bir şehir medeniyeti yaratmıştı. Hodgson'a göre, bu medeniyetin önde gelen kahramanları fakihler, yani hukuk âlimleriydi. Fakihlerin[45] Kuran'dan ve diğer İslâmî metinlerden yola çıkarak oluşturdukları kurallar sayesinde ticari faaliyetin yoğun olduğu şehirlerde toplumsal huzur sağlanmış, büyük sanat eserlerinin ve edebi metinlerin yaratılması mümkün olmuştu. Fıkıh kuralları aracılığıyla, bir yandan ticari çıkarlarla toplumdaki diğer kesimlerin çıkarları arasında bir denge sağlanırken,[46] diğer yandan farklı inançlara sahip bireyleri içeren bir toplum düzeninin temelleri atılıyordu. Kısaca, İslâmiyetle özdeşleşen bu toplumsal düzenin ortaya çıkmasında fukahanın, onların çaba ve toplumsal duyarlılıklarını yansıtan fıkıh kurallarının payı büyüktü.

Hodgson aynı zamanda bireysel eylemlerin evrenselliğine işaret ediyordu. Dünya tarihinin farklı dönemlerinde farklı medeniyetler yükselip alçalırken bireylerin başarıları, onların katkıları kalıcı ve evrensel bir niteliğe sahipti, bir medeniyetten diğerine taşınabiliyordu. Hodgson için dünya tarihi farklı medeniyet ortamlarında gerçekleşen bireysel eylemlerin, yaratıcı faaliyetlerin birikimlerinden meydana geliyordu.

Bu tarih herhangi bir medeniyetin tekelinde değildi. İslâm me-

45 Arapçada "fakıh" kelimesi "bir şeyi bilen, anlayan kişi" anlamına gelir, çoğulu "fukaha"dır. Kelimenin kökü yse *fıkh* olup "bilmek, bir şeyi iyi anlamak, bir konuda derin bilgi sahibi olmak" anlamındadır; bkz. "Fakih", *İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/fakih

46 Bu dengeyi sağlayan kurumlardan biri şehirlerde yoksulların ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik evkaftı.

deniyetinin dünya tarihinde yükseldiği dönemde fakihlerin, tacirlerin, bilim insanlarının, mutasavvıfların hukuk, felsefe, matematik, astronomi vb. bilimlere olan katkıları, toplum düzenine dair tahayyülleri, ortaya koydukları toplumsal, iktisadi çözümler, muazzam mimari ve diğer sanat eserleriyle birlikte dünya tarihinin kalıcı mirasının parçalarıydı. 18. yüzyıldan sonra Aydınlanma'yla yükselişe geçen Batı medeniyeti kendinden önceki medeniyetlerin kazanımlarını içermekteydi; İslâmiyetin ve onun medeniyetinin kendinden önceki medeniyetlerin kazanımlarını içermesi gibi. Burada bir yanılgı olmasın: Hodgson tam anlamıyla Batılı bir Aydınlanma adamıydı; bu medeniyetin bireylere odaklanan bilimsel, düşünsel başarılarının, yeniliklerin, onların sonucunda ortaya çıkan dünya tarihindeki benzersiz –özellikle de teknolojik– gelişmelerin karşısında coşkulu bir heyecan duyuyordu. Hayata bardağın dolu yanından bakan bir insan olan Hodgson için teknolojik gelişmeler, dünya tarihinde hiç görülmemiş sayıdaki insanın beslenmesini ve yine hiç görülmedik kadar uzun, sağlıklı yaşamalarını mümkün kılmıştır. Tabii aynı teknolojik yaratıcılığın ortaya çıkardığı silahların, daha önceleri hayal edilemeyecek kadar çok sayıda insanın imha edilmesine yol açması gibi! Hodgson yine bireylerin eylem ve kararları sonucu çıkan savaşlara karşı hayatı boyunca direndi. İkinci Dünya Savaşı'nda bir Quaker olarak savaşa gitmeyi reddederek hapis yattı, 1960'lı yıllarda ABD'nin Vietnam'da yüksek teknolojiler içeren silahlarla giriştiği savaşa karşı direnişin içinde yer aldı.

Hodgson'ın dünya tarihiyle ilgili tasavvuruna dönecek olursak: Hodgson öncelikle *dünya tarihinin bütünlüğüne* dikkati çekmiş, bunu yaparken de Doğu/Batı ikilemi üzerine inşa edilmiş ve Batı'nın Doğu üzerindeki egemenliğini meşrulaştırıcı bir işlev yüklenen dünya tarihi anlayışlarını reddetmiştir. Dünya tarihine bu bütüncül yaklaşımı, farklı nedenlerle de olsa, bizzat harbi yaşamış diğer tarihçilerin eserlerinde de görmek mümkün. Fernand Braudel, William McNeill gibi isimler dünya tarihinin bütünlüğü iddiasını ahlâki bir açıdan, Batı'nın Doğu'ya yapmış olduğu haksızlıklar çerçevesinde değerlendirmeseler de onların yazdıkları dünya tarihlerini de harbin parça parça etti-

ği bir dünya karşısındaki isyanın ifadeleri olarak değerlendirmek mümkün.

Braudel bir Alman esir kampında yazdığı *La Méditerranée*[47] başlıklı eserinde Akdeniz'in coğrafi bütünlüğünü gündeme getirirken, 16. yüzyılda olduğu gibi egemenliğin Avrupa'dan Atlantik bölgesine (bu kez ABD'nin) geçtiği savaş sonrasındaki dönemde ABD'nin karşısında bütünleşmiş, birleşmiş bir Avrupa düşlüyordu. *La Méditerranée,* 1960'lardan itibaren Avrupa Birliği'nin temsil ettiği Avrupa'nın bütünlüğünün simgesi oldu. Bu da ister istemez, Braudel'in bugünkü AB içindeki ve dışındaki doğu-batı, kuzey-güney, Hıristiyan-Müslüman bölünmeleri, özelikle de Türkiye başta olmak üzere Doğu Akdeniz'in bu birlikten dışlanması karşısında nasıl bir tepki vereceğini düşündürüyor. Zira Braudel, oryantalist Doğu/Batı ikileminin ötesinde Akdeniz'in tarihini iktisadi-coğrafi bütünlüğü içerisinde tanımlamış, bunu yaparken de bütün Doğu Akdeniz'e hâkim olan Osmanlı'yı bu tarihe dahil etmişti. Bu yaklaşımın 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Osmanlı tarihinin, oryantalizmin kültürel kategorilerinin ötesinde iktisadi, idari yapılarına öncelik tanınarak yazılmasında önemli payı oldu. Aynı zamanda Osmanlı tarihinin, oryantalist-modernleşme anlayışlarının onu mahküm ettiği marjinaliteden kurtulup dünya tarihinin akışı içinde değerlendirilmesi söz konusuydu. 1930'lu ve 1940'lı yıllardan başlayarak Barkan ve İnalcık, Osmanlı'nın iktisadi tarihine eğildiler, daha önceleri tarihçilerin dikkatini çekmemiş olan nüfus, üretim eğilimleri, ticari faaliyet, tarım ekonomisi gibi konular üzerinde odaklandılar. Bunu yaparken, Braudel'in başını çektiği *Annales* okulu çerçevesinde gelişen ve tarih yazınında siyasi, diplomatik ve kültürel konuların egemenliğine karşı başkaldırının bir parçası oluyorlardı.

1980 sonrası küresel piyasa düzeni ve Şarkiyatçılığın muhteşem geri dönüşü

1980'li ve 1990'lı yıllarda, savaş sonrası dönemde hem kapitalist ve hem de sosyalist ortamlarda merkezî bürokratik devlet-

47 Fernand Braudel, *Akdeniz*, çev. Aykut Derman, Necati Erkur, Metis, 2007.

lerin egemen oldukları ulusal ekonomilere dayanan dünya düzeni alt üst oldu. Küresel aktörlerin başını çektiği –ki bunların başında ulus-ötesi şirketler geliyordu– küresel piyasa ekonomisinin kurgulanma sürecine girildi. Mesele, ulusal ekonomilerin serbest sermaye ve ürün akışlarına açılmalarıydı ve ulus-ötesi şirketlerin ve de finans kuruluşlarının faaliyetlerini mümkün kılacak hukuki, siyasi ortamların sağlanmasıydı. Bu küreselleşme projesi IMF ve Dünya Bankası'nın iktisadi, hukuki reform paketleri aracıyla ve çoğu kez de Irak'ta, Kosova'da olduğu gibi Amerikan ordusu önderliğinde Batı ittifakının müdahaleleriyle gerçekleştirilmeye çalışıldı.

19. yüzyıldaki Batı dışındaki bölgelere dair anlayışları çağrıştıran bir Şarkiyatçı söylem, küresel ekonomiyle bütünleşme süreci olarak adlandıran bu sürece eşlik etti. Bir kez daha Batı, bu kez ABD önderliğinde ve eski sosyalist Doğu Avrupa'yı da içererek, dünyada egemen oldu. Doğu/Batı ikilemlerine dayanan dünya tarihi algısı bir kez daha tedavüle girdi. Batı, dünyadaki üstünlüğünü, serbest piyasa ilkelerine dayanan ekonomik gelişme çizgisini geçmişteki demokratik, hukuki kurumlarına dayandırırken, Doğu'nun geri kalmışlığını onun tarihsel yoksunluklarında aradı. Her şeyden önce serbest piyasacı liberal modernleşme anlayışı devletleri, onların ekonomiye olan müdahalelerini ortadan kaldırmayı hedef aldı. Bu nedenle örneğin, 1990'larda liberal *The New York Times* gazetesi, Miloseviç ve Saddam gibi eski Osmanlı topraklarında ortaya çıkmış diktatörleri Osmanlı despotik siyasi kültürünün bir uzantısı olarak tanımlamaktan hiç çekinmedi. Ana akım medyada ve de akademide Batı merkezli tarih anlayışlarına dönüldü. Diğer taraftan, küresel piyasa ekonomisinin beklenmedik sonuçlarından biri Uzakdoğu ekonomilerinin, özellikle de Çin'in dünya sahnesine dönmeleri ve 1997 krizi sonrasındaki dönemde giderek Batı ekonomilerine rakip olmalarıydı. Çok merkezli bir dünyanın ortaya çıkmasına işaret eden bu gelişmeler ışığında dünya tarihi yeniden yazılmaya başlandı.

Bu dönemin dünya tarihi tasavvurlarını öncelikle Batı'nın dünyadaki egemenliğini göreceleştirme, sıradanlaştırma çabala-

rı olarak tanımlamak mümkün. A.G. Frank, 1996'da yayımlanan *Re-Orient*[48] adlı eserinde serbest piyasa ekonomisi modelinin mantığını da kullanarak 18. yüzyıla kadar olan dönemde Çin'in, Orta Avrasya'da Osmanlı ve Babür imparatorluklarının dünya ticaretindeki üstünlüğüne işaret ediyor, Batı'nın bu ticaretteki üstünlüğünün dünya tarihinde kısa bir anı temsil ettiğini ve Çin'in tekrar üstünlüğü yakalayabileceğini söylüyordu. Yine 1990'larda Çin tarihçisi Kenneth Pomeranz ise Batı'nın 18. yüzyıldan sonra Avrupa'ya dünyadaki üstünlüğünü sağlayan sanayi devrimini değişmez, *özcü (essential)* kültürel nedenler yerine İngiltere'de kömür kaynağı bulunması gibi coğrafi bir tesadüfle açıklıyordu.

2008 kriziyle birlikte hem dünyanın hem de tarihinin algılanışında radikal bir dönüşüm yaşandı. Sanki bir perde düştü: Krizle birlikte, özellikle Batılı gelişmiş ekonomiler işsizlik, yoksulluk, gelir ve servet dağılımında sürdürülemez eşitsizliklerle karşı karşıya geldiler. Küresel piyasa düzeninin kendisi, kurumları ve kategorileriyle tartışmaya açıldı. Sorgulanan bizzat kapitalist piyasa düzeninin büyük kesimleri dışlayan, doğal kaynakları hoyratça tüketip sınırlı bir kesime büyük kazançlar sağlayan iktisadi büyüme odaklı politikalarının sürdürülebilirliğiydi.

2008 krizi bize küresel piyasa düzeninin zayıf karnını, onun çok sınırlı bir siyaset üzerine kurulmuş olduğunu gösterdi. Bu siyaset sadece ulus-ötesi şirket ve finans kuruluşlarına ve onların etrafında oluşmuş bir hizmet sektörüne (medya, özel üniversiteler, araştırma kuruluşları vb.) odaklanırken, toplumdaki geniş kesimlerin çıkar ve taleplerine cevap vermekten, yani kapsayıcı ve hegemonik (Gramscici anlamda) olmaktan çok uzaktı. Yeni piyasa düzeni meşruiyetini toplumda, oradaki mutabakatta, geniş tabanlı toplumsal siyasette aramıyordu; meşruiyeti büyük ölçüde şirketlerin kâr düzeylerini yansıtan büyüme oranlarıyla ölçülüyordu. Toplumun önemli kesimleri kırıntılarla veya büyük kazançların hizmet harcamalarından elde edilen gelirlerle yetinmek zorundaydılar. Siyaset eksikliğinin ya da toplumun, farklı kesimlerin göz ardı edilmesinin bir so-

48 Andre Gunder Frank, *Yeniden Doğu-Asya Çağında Küresel Ekonomi*, çev. Kamil Kurtul, İmge Yayınevi, 2010.

nucu gelir ve servet dağılımındaki eşitsizliklerdi; diğer yüzüyse demokrasi eksikliğiydi. Yeni piyasa düzeninin kuralları, düzenlemeleri seçilmemiş uzman kadrolar tarafından oluşturulup uygulanıyorlardı. Bu kuralların doğal yasalar tarafından yönlendirildiği inancı hâkimdi, uzman kadroların marifetiyse piyasalardan gelen sinyalleri teknik bir dile çevirip uygulamaya sokmalarındaydı. Kullanılan dilin "teknik", çoğu kez matematik formüller içermesi uzmanların oluşturdukları kural ve düzenlemelerin tarafsız olduğunun kanıtı olarak görülüyor, faaliyetlerine meşruiyet sağlıyordu Siyasetin –ki giderek sendikasız işçilerin, tarım küçük üreticilerin, işsiz ve yoksulların talepleriyle bütünleşiyordu–, oradan gelecek müdahalelerin piyasalarının doğal isleyişlerini bozduğu inancı hâkimdi. Burada göz ardı edilense uzman kadroların büyük ölçüde sermaye kesimleriyle, ulus-ötesi şirketler ve finans kuruluşlarıyla yakın bağlarının bulunması ve kuralların büyük ölçüde bu kesimlerin çıkarlarına hizmet ettiğiydi. Dahası, seçilmemiş olan bu kadrolarının siyasi sorumlulukları yoktu; kurallarının, faaliyetlerinin sonuçları konusunda geniş toplum kesimlerine hesap vermek durumunda değillerdi. Yani, uzmanlar siyasi özne olmaktan çok uzaktılar. Tek sorumlulukları hizmet ettikleri sermaye kesimlerineydi. Bu bağlamda gerçek siyasi özneler –büyük şirketler ve finans kuruluşları– sahne arkasındaydılar. 2008 krizi işte bu sahne arkasını görünür kıldı.

Kriz küresel kapitalizmin neden olduğu eşitsizlikleri, yoksullaşmayı su yüzüne çıkardı. Dışlanan, mağdur kesimler her şeyden önce kendilerini dışlayan, büyük şirketleri, bankaları kayıran ve kendilerinin yaşam koşullarını etkileyen kararlardan sorumlu olan mercileri, onların "demokrasi eksikliklerini" (*democratic deficiency*) sorguladılar. Fransa ve İtalya'daki AB karşıtı hareketleri (*Cinque Stella*, *Gilets Jaunes* veya Sarı Yelekliler, Le Pen hareketi), Orta ve Doğu Avrupa'daki "popülist" rejimleri, uzman kadroların faaliyetlerinin ürünleri olan AB komisyonunun kural ve kararlarının sorgulanmaları çerçevesinde değerlendirmek bu gelişmelere ışık tutması açısından önemli. Benzer şekilde, piyasa ortamında hukuk ve mahkeme-

lere olan güven de sarsıldı. Mahkemeler hukuki bireyler olarak tanımlanan şirketleri, onların hak ve özgürlüklerini, bireysel hak ve özgürlükleri korudukları gibi gözetmekle yükümlüydüler. Böylece, mahkemeler toplumun mağdur kesimlerinin adalet arayacakları merciler olmaktan çıktılar; hukuk, toplumsal adalet konusunda duyarsızlaştı.[49]

Diğer taraftan, küresel piyasalara açılma süreçlerinde toplumsal patlamalara –Uzakdoğu'da özellikle 1997 finansal krizi sonrasında, Güney Amerika'daysa 1990'larda– şahit olundu ve bunlara karşı siyasetler ve kurumsal çözümler üretildi.[50] Bunların başında merkezî yönetimlerin ekonomiye müdahaleleri geliyordu. Tabii ki, farklı toplumlardaki siyasetler bu müdahalelerin niteliğini belirliyordu. Batılı çevreler, örneğin, Çin'deki bu tür müdahaleleri, sosyalist rejimle de bütünleşen despotik devlet geleneğinin sürekliliği çerçevesinde değerlendirdi. Halbuki Çin'deki yönetim açısından mesele, toplumda bir refah patlamasıyla birlikte büyük eşitsizliklere, büyük kitlelerin yerinden edinmelerine neden olan piyasa düzeninin meşruiyetiydi. Böyle olunca da piyasa ortamını biçimleyen kural ve düzenlemelerin, kurumların farklı kesimlerin taleplerine kayıtsız kalmaları beklenemezdi. Çin'de, örneğin AB'de olduğundan çok yoğun şekilde, piyasa düzenlemelerinin, kurumlarının hem oluşum hem uygulama süreçlerinde tartışma ve müzakerelere şahit olunduğunu görüyoruz.[51]

Son yıllarda küresel piyasa ortamında ortaya çıkan "otoriter" yönetimler ışığında devletin öcüleştirilmesi bir kez daha gündemde. İdeolojik duruşların ötesinde devletten, onun yöneti-

49 Alec Stone Sweet, "European Court of Justice: Judicialization of EU Governance", *Living reviews in European Governance*, c. 5, no. 2, 2010; William Scheuerman, "Economic Globalization and the Rule of Law", *Constellations* 6, 1999, 1, s. 3-25.

50 Bu bağlamda, Güney Amerika'daki radikal anayasalar ve sosyal demokrat veya demokratik sosyalist (örneğin *Chavezista*) hareketler akla geliyor. Şili'de, 1973 askerî darbesinin getirdiği liberal anayasanın değişmesini talep eden toplumsal isyanı bu çerçeve içinde değerlendirmek önemlidir.

51 Çin'de piyasa ortamındaki yasal düzenlemelerin oluşma süreçlerinin tartışmalı alanlar oldukları konusunda bkz. Mary Callagher, *Authoritarian Legality in China: Law, Workers, and the State*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017.

minden ne denmek istendiğinin açıklığa kavuşmasında yarar var. Devlet, tarihsel ve siyasi bir olgu – herhangi bir toplumun belirli bir dönemdeki (Gramsci'nin kastettiği anlamda) egemenlik ve iktidar yapısını içermekte. Burada egemenlikle kastedilen karar verme, kural yapma kabiliyeti. Egemenlikse iktidar olmayı varsayıyor – bir kesim veya kesimlerin egemen olabilmeleri, onların toplumdaki farklı kesimleri kendi amaçları doğrultusunda ikna edebilmesine, ikna edemedikleriniyse zor kullanarak etkisiz hale getirebilmesine bağlı. Böylelikle iktidar süregelen bir mücadele; farklı kurallar, düzenlemeler bu mücadelenin cereyan ettiği ve iktidarı elinde tutanların, yani egemenlerin sürekli sınandıkları alanlar. Diğer taraftan devletle özdeşleşen bu siyaset alanı farklı yönetim biçimleri içerebiliyor. Bize en aşina olan bürokratik yönetimler. Ne var ki, yönetimin ne olacağı siyasi iktidarın niteliğinden bağımsız değil. Küresel piyasa ortamında ulus-ötesi büyük sermayenin iktidarı bağlamında uzman kuruluşlarının ve onların yönetiminin öngörülmesi gibi.

Bu kitabın kaygıları açısından devletin, onun yönetimlerinin bu dinamik süreçler çerçevesinde algılanması sadece Osmanlı'nın ve Qing dönemi Çini'nin anlaşılması için değil günümüzde küresel piyasa düzenin geleceğine işaret eden ABD'deki, AB'deki ve Çin'deki gelişmelerin anlaşılmaları için de önemli. Küresel piyasa ortamındaki –özelikle de ABD ve AB'deki– ana sorun, sermaye kesimlerinin çıkarlarına ağırlık verilip farklı kesimlerin, örneğin kırsal bölgedeki üreticilerin, hizmet sektöründe çalışanların, işsizlerin taleplerine cevap verilmemesi oldu. Bu kesimler giderek siyasette seslerini duyuramazken siyaset, sermayenin farklı kesimleri –finans, imalat, sanal sanayi– arasındaki çekişmelerle sınırlandı. Söz konusu olan egemenin iktidar olma sıkıntısı. 2008 krizinden bu yanaysa (2020 seçimleri dahil), ABD'de kökleri Trump yönetiminden öncelere dayanan (örneğin Occupy Wall Street hareketi, Bernie Sanders'ın yükselişi) dışlanan kesimlerin seslerini duyurma mücadelesine şahit oluyoruz.

2008 krizi sonrasında piyasa düzeninin sorgulanması bağlamında dünya tarihlerinin, onların sordukları soruların yeniden

biçimlendikleri görülüyor. Bir süredir ticari ortamlarda ekolojik ve toplumsal dengelerin sağlanma koşulları, dünya tarihlerin önemli bir odağı oldu. Çin ve Osmanlı gibi ticaretin yaygın olduğu, geniş coğrafyalarda hüküm sürmüş imparatorluklarda üretim, ticaret, verimlilik, doğa arasındaki dengelerin nasıl kurulmaya çalışıldığı yalnız tarihçilerin değil, aynı zamanda gelişme iktisatçılarının da kafalarını kurcalayan sorular arasında yer alıyor.[52] Bu sorular şöyle sıralanabilir: Ticari ortamlar nasıl daha adil olabilirler, yoksa gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlik bu ortamların kaderi mi? Toplumun farklı kesimlerinin kendi yaşam koşullarını ilgilendiren kararların alınma, ekonomi veya toplumla ilgili kuralların oluşma süreçlerine katılımları nasıl sağlanabilir? Ticari ortamlarda asayişin sağlanması ötesinde ahlâklı (yani hakkaniyetli) bir yaşam mümkün olabilir mi?

KAYNAKÇA

Acemoğlu, Daron ve Robinson, James A. (2012), *Why Nations Fail? The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, New York, Profile Books. [*Ulusların Düşüşü*, çev. Faruk Rasim Velioğlu, Doğan Kitap, 2015]

Ahmed Cevdet Paşa (1980), *Maruzat*, (ed.) Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, Çağrı Yayınları.

Arthurs, H.W. (1985), *Without the Law: Administrative Justice and Legal Pluralism in Nineteenth Century England*, Toronto, University of Toronto Press.

Barakat, Nora, "Contesting Legal Categories: Pastoral Nomads and the 'Tribe' in Late Ottoman Property Administration", (der.) Huri İslamoglu ve Safa Saraçoğlu, *New Perspectives in Legal History* (yayımlanacak).

Barkey, K. (2008), *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press. [*Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar*, çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, 2016]

Bates, R.H. (2017), *Development Dilemma: Security, Prosperity, and A Return to History*, Princeton.

Blackbourne, David&Eley, Geoff (1984), *Peculiarities of German History*, Oxford, Oxford University Press.

Braudel, Fernand (2007), *Akdeniz*, çev. Aykut Derman, Necati Erkur, Metis.

Burke Jr. Edmund ve Mankin, Robert J. (2018), *Islam and World History: The Ventures of Marshal Hodgson*, Chicago, University of Chicago Press.

52 Çevre tarihçileri bu sorulara eğilen tarihçilerdendir. Örneğin bkz. Alan Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında-Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, çev. Seda Özdil, İstanbul, İş Bankası, 2019.

Callagher, Mary, (2017), *Authoritarian Legality in China: Law, Workers, and the State*, Cambridge, Cambridge University Press.

Frank, Andre Gunder (1998), *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley, University California Press. [*Yeniden Doğu-Asya Çağında Küresel Ekonomi*, çev. Kamil Kurtul, İmge Yayınevi, 2010]

Güçlü, Eda (2009), *Transformation of Waqf Property in the 19th Century Ottoman Empire*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sabancı Üniversitesi.

Hodgson, M.G.S. (1974), *The Venture of Islam*, 3 cilt, Chicago, University of Chicago Press. [*İslam'ın Serüveni*, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, 2017]

Hui, Wang (2011), *The Politics of Imagining Asia*, Cambridge, Harvard University Press.

İnalcık, Halil (1943), *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

İnalcık, H. (1992), "Islamization of Ottoman laws on land and land tax", *Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, (ed.) C. Fragner ve K. Schwarz, Berlin, Klaus Schwarz.

İslamoğlu, H. (ed.) (1987), *Ottoman Empire and the World Economy*, New York, CUP.

İslamoğlu, H. (2000), "Property as Contested Domain: A Re-evaluation of the Land Code of 1858", (ed.) R. Owen, *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.

İslamoğlu, H. (2004), "Politics of Administering Property", *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, (ed.) H. İslamoğlu, Londra, I.B. Tauris.

İslamoğlu, H. (2016), "Economic History in Middle Eurasia", (ed.) Francesco Boldizzoni ve Pat Hudson, *Routledge Handbook of Global Economic History*, Londra, Routledge.

İslamoğlu, H. (2020), "Politics of Property in the Global Market Economy, All the Way to Daesh", (der.) D. Babai, *Explorations in Middle East Economic History: Essays in Honor of Roger Owen*, Cambridge, Harvard University.

Karl, Rebecca E. (2021) "The Scissors Gap", *London Review of Books*, c. 43, no. 20, 21 Ekim.

Kelley, D.R. ve Smith, Bonnie G. (1984), "What was Property? Legal dimensions of the Social question in France (1789-1848)", *Proceedings of the American Philosophical Society*, c. 128, no 3.

Keynes, J.M. (1926), *The End of Laissez Faire*.

Lawrence, Bruce B. (2014), "Genius Denied and Reclaimed: A 40-Year Retrospect on Marshall G.S. Hodgson's *The Venture of Islam*", *Marginalia, Los Angeles Review of Books*, 11 Kasım.

Lewis, Bernard (1968), *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, Oxford University Press. [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Babür Turna, Arkadaş Yayınları, 2008]

Mazzucato, M. (2015), *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*, gözden geçirilmiş baskı, PublicAffairs.

Mazzucato, M. (2021), *Public Purpose: Industrial Policy's Comeback and Government's Role in Shared Prosperity*, Boston Review/Forum.

Mikhail, Alan (2019), *Osman'ın Ağacı Altında-Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, çev. Seda Özdil, İstanbul, İş Bankası.

Mikhail, Alan (2021) *God's Shadow: Sultan Selim, His Ottoman Empire, and the Making of the Modern World*, Liverright.

Peterzell, J. (1977), "The Trilatateral Commission and the Carter Administration", Economic and Political Weekly, c. 12, no. 51, 17 Aralık.

Pitts, Jennifer (2009), "Liberalism and empire in a nineteenth-century Algerian mirror", *Modern Intellectual History*, 6, 2.

Pottage, Alan (2004), "The Cadastral Metaphor: Intersections of Property and Topography", *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, (der.) H. Islamoğlu, Londra, I.B. Tauris.

Punar, Bünyamin (2015), "Kanun and Sharia: Ottoman Land Law in Şeyhülislam Fatwas from Kanunname of Budin to Kanunname-i Cedid", Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi.

Said, Edward, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Yıldırım, Metis, 1999.

Scheuerman, William (1999), "Economic Globalization and the Rule of Law", *Constellations* 6, 1.

Scott, James C. (1998), *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven, Yale University Press. [*Devlet Gibi Görmek: Bazı Toplumsal Kalkınma Planlarının Başarısızlık Hikâyeleri*, çev. Ozan Karakaş, Koç Üniversitesi Yayınları, 2020]

Sood, G.S.D. (2012), "An Islamicate Eurasia: Vernacular Perspectives on the Early Modern World", *Is there a Middle East? Evolution of a Geopolitical Concept*, (ed.) M.E. Bonine, A. Amanat, M.E. Gasper, Stanford, CA, Stanford University Press.

Subrahmanyam, S. (1997), "Connected Histories: Notes Towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia,", *Modern Asian Studies*, 31.3.

Subrahmanyam, S. (2009), "The Fate of Empires: Rethinking Mughals, Ottomans and Habsburgs", *Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire*, (ed.) H. Islamoğlu ve P. Perdue, Londra, Routledge.

Sweet, Alec Stone (2010), "European court of Justice: Judicialization of EU Governance", *Living reviews in European Governance*, c. 5, no. 2.

Tooze, A. (2019), *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World*, Penguin. [*Çöküş: Finansal Krizlerle Dolu Bir On Yıl Dünyayı Nasıl Değiştirdi?*, Ahmet Fethi Yıldırım, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021]

2

İslâmiyet ve Dünya Tarihi*

Farklı bölgelerin tarihçileri dünya tarihini, kendi bölgelerine o tarihte biçtikleri veya başkaları tarafından biçilen yere bağlı olarak kavrarlar. En geniş anlamda dünya tarihi yazımı, 19. yüzyılda Avrupa'nın dünyada egemen olmasıyla birlikte "Batı"da ortaya çıkmıştır. Birkaç kayda değer istisnaya karşın Batılı dünya tarihleri genellikle bu egemenliğin hikâyesini anlatırlar. Avrupa dışındaki bölgelerin tarihiyse bu egemenliğin kaygı ve algılarına, onun kendini evreselleştirmeye yönelik terim ve kategorilerine hapsolmuştur. Ne var ki, Avrupa'nın dünyadaki mevcudiyeti zaman içinde değiştikçe ve dönüştükçe bu kaygılar da değişti. Son iki yüzyılın tarihindeki evrelere tekabül eden bu dönüşümler Batı'nın kültürel egemenliğinin kalıcı, özcü nitelikleri üzerinde ısrardan Batı'nın gerileyişine yönelik duygusal bir sızlanmaya; Avrupa'nın ticari büyüme sürecinde Avrupa dışındaki bölgelerin ekonomik tahakküm altına alındığı ve bundan ötürü geri kalmışlığa-gelişememişliğe mahkûm edildiği gibi günahlardan pişmanlık duymaya; son olarak da Avrupa egemenliğinin 21. yüzyılda sorgulanmaya başlanmasıyla birlikte Batı'nın başarısının göreceleştirilmesine, ona

(*) "Islamicate World Histories?", (der.) Douglas Northrop, *A Companion to World History*, Londra, Wiley-Blackwell, 2012.

sebep olan tarihsel ve çevresel arıziliklerin araştırılmasına ve bu başarının başka bölgelerde gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinin sorgulanmasına kadar uzanmaktadırlar.

Avrupa dışındaki bölgelerin tarihçilerinin dünya tarihiyle etkileşimi genellikle bölgesel veya ulusal tarihlere odaklanarak (veya mevcut tarihleri yeniden yazarak) içe dönme biçiminde gerçekleşmiştir. Bu tarihler çoğu zaman, Avrupa merkezli dünya tarihi yazınının o bölgelerde topluma ve tarihe dair varsayımlarına olumlu veya olumsuz tepkileri içerirler ve karşılaştırmalı tarih nitelendirmesini hak ederler. Şöyle ki, bölgesel veya ulusal tarih yazımı en fazla Avrupa dünya tarih yazını kadar dünya tarihi olmayı başarabilir, çünkü bu tarihlerin referans noktası yine Avrupa'nın kaygılarıdır; Avrupa dışındaki bölgeler esasen Avrupa'nın hikâyesine farklı renklerde bir arka fonu olma işlevini yerine getirirler.

Bütün bu mülahazalar bizi temel bir soruya getiriyor: Siyasi, ideolojik mülahazaların ötesinde bir dünya tarihi yazını mümkün mü? Yoksa "dünya tarihi" yazmak gibi abartılı bir iddiayı bir kenara bırakıp, alçak gönüllükle, karşılaştırmalı tarihten söz etmenin zamanı geldi mi? Bu yazı, İslâmiyetin yaygın olduğu Arap Ortadoğusu, Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika, Anadolu, Balkanlar, Karadeniz ve Kafkasya'yı kapsayan eski Osmanlı topraklarının tarihçilerinin içinde bulundukları coğrafyayı dünya tarihi içinde konumlandırma girişimlerine odaklanıyor. Bunu yaparken de Osmanlı topraklarının tarihine dair mevcut evrensel düşünce tarihiyle özdeşleşmiş tahayyüllerin ortaya koydukları zihnî, kavramsal, siyasal tıkanıklara eğiliyor. Yazı, ancak tarihçilerin bu tür zihnî tıkanıklık ve alışkanlıklardan kurtulduklarında dünya tarihine odaklanan anlamlı bir tartışmanın mümkün olabileceğine işaret ediyor. Böyle bir tartışmanın sadece kavramsal, zihni düzeyde kalmayıp ciddi siyasi uzanımları da olacaktır.

Fakat öncelikle bu yazının İngilizce aslının başlığında yer alan ve ilk kez 1960'larda Marshall Hodgson tarafından kullanılan *Islamicate* (İslâmî veya İslâmlaşmış) kavramının açıklanma-

sı gerekir.[1] Hodgson bu kavramı, İslâm topraklarının tarihini 7.-8. yüzyıllarda Arap kültürel yeşerişinden sonra devamlı bir gerileme ve durağanlık tarihine mahkûm eden Şarkiyatçı dünya tarihi görüşünü sorgulamak amacıyla kullandı. Hodgson'ın itirazı İslâmın modern tarihten bu şekilde silinmesiydi; bu silinme İslâmın evrensel ve kozmopolit erişiminin reddi anlamına geliyordu. "İslâmlaşmış" veya "İslâmî" ifadesi bu evrenselliği, İslâmın Avrasya'dan Kuzey Afrika ve İspanya'ya, Doğu Akdeniz'den İran ve Orta Asya'ya uzanarak bu bölgelerdeki farklı toplumsal, kültürel ve dinî gelenekleri birleştirişini, Ortaçağ'dan modern zamanlara uzanan evrensel serüvenini yakalıyordu. Mesele İslâmın, onun yarattığı medeniyetin, tarihin derinliklerindeki bir Arap Rönesansı'yla özdeşleşen "altın çağı"yla sınırlanmamasıydı. Hodgson, tarihçileri dünya tarihini yeniden yazmaya zorluyor ve İslâmiyetin yayıldığı toprakların tarihinin dünya tarihindeki yerlerinin Batı'nın onlara biçtiği yerin ötesinde yeniden düşünülmesinin gerekliliğine işaret ediyordu. Osmanlı topraklarının tarihçileri uzun süre Hodgson'ın bu çağrısını yanıtsız bıraktılar. Hatta, yazılan bölgesel veya ulusal tarihlerin çoğu Hodgson'ın çalışmalarını görmezden geldi, Batılı tarihleri (ve bu tarihlerin temel kategorilerini) referans almaya devam etti.[2] Bu yazı, tarihçileri Hodgson'ın işaret ettiği yöne doğru hafifçe dürtmeyi amaçlıyor.

---

1 Bu çalışma yakın zamanda *Rethinking World History*'de (Hodgson 1993) yeniden basıldı: I. ve II. kısımlar.

2 Örneğin Hodgson'ın *magnum opus*'u *İslam'ın Serüveni* (1974) Türkçeye ilk olarak 1980'li yılların başında küçük bir İslâmcı yayınevi tarafından çevrilmiştir ve büyük ölçüde görmezden gelinmiştir. 2002'den itibaren İslâmcı bir siyasi partinin iktidara gelmesiyle birlikte, bu partinin entelektüelleri yüzlerini seküler entelektüellerin de takip ettiği dünya tarihçilerine döndüler. Bunlar arasında I. Wallerstein ve A.G. Frank'in yazdığı dünya tarihleri de vardı. Hodgson'ın Doğu ve Batı, dinî ve seküler gibi ikilikleri aşma çabası Türkiye'nin 2002 sonrası siyasal bağlamıyla pek uyumlu değildi. Benzer şekilde, Gran'in yine Doğu/Batı ayrımına eleştirel yaklaşan, farklı tarihsel gelişim yolları üzerine çalışması Nelly Hanna gibi Mısırlı tarihçilerin ilgisini çekerken Türk tarihçilerin dikkatini çekmemiştir. Hodgson'ın çalışmalarının 1990'larda Batılı dünya tarihçilerinin tekrar dikkatini çekmesi büyük ölçüde Edmund Burke'in gösterdiği emeğin sonucuydu. Bu andan itibaren Hodgson'ın çalışmaları ABD'de gittikçe güçlenen "dünya tarihi" alanına önemli katkılar yaptı.

Batılı dünya tarihlerinde Osmanlı topraklarının konumu zaman içinde dünya koşullarındaki değişimlerle birlikte dönüştü. Tıpkı Osmanlı'nın egemen olduğu topraklarda tarihçilerin kendi yaşadıkları toplumun dünyadaki yeri ve Batı'yla olan ilişkisine dair görüşlerinin zaman içinde dönüşmüş olduğu gibi. Ne var ki, Batı'nın tarihi dünya tarihinin merkezinde yer almayı sürdürdü.

Bu yazı, bu algı ve dönüşümlerin dördüne odaklanacak: 1- 19. yüzyılın Şarkiyatçı/liberal algıları, ki bunların izlerine halen eski Osmanlı topraklarına yönelik algılarda rastlamak mümkün; 2- Braudelci moment; 3- 1970'lerin dünya sistemi bakış açısı; 4- 1990'ların devlet karşıtı yeni liberalizmi.

Osmanlı coğrafyasında tarihçiler farklı dönemlerde, değişimler karşısında, İslâmiyetle özdeştirilen Osmanlı geçmişini reddeden İslâmiyet öncesi hayalî geçmişlere dayandırılan seküler milliyetçi yaklaşımlardan Osmanlı'ya 16. yüzyılda seküler ve devletçi bir altın çağ atfederek İslâmsız Osmanlı geçmişini benimseyen devletçi anlayışlara kadar uzanan çok farklı tepki veya cevaplar sergilediler. Bu tepkiler arasında, Osmanlı topraklarının Avrupa'nın ticari büyümesinin kurbanı olduğu veya Osmanlı'nın ideal bir modern öncesi toplumsal huzur vahası olduğuna dair düşünceler de bulunuyordu. Son yıllarda tarihçiler Osmanlı'yı, onun tarihini, 14.-15. yüzyıllardan beri ticari büyüme ve devletler arası rekabet karşısında tüm Avrasya'da şahit olunan ve farklı bölgelerin ayakta kalabilmeleri için kurum ve kurallarında sürekli dönüşümler öngören modern dönüşüm süreçlerinin bir parçası olarak değerlendirme eğiliminde oldular. Bu yaklaşım Osmanlı'yla dış dünya, Doğu'yla Batı arasındaki ayrımların ötesinde, farklı coğrafyaların, toplumların ortak tarihsel deneyimlerine öncelik veriyor. Bu yazının son bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nu, onun tarihini, bütün Avrasya boyunca paylaşılan modern dönüşümle özdeşleşen bu süreçlerinin bir parçası olarak ele alan yaklaşımlar ışığında Batı'nın kaygı ve algılarının gölgesinde kalmayan bir dünya tarihi yazımının imkânları ele alınmaktadır.

Yenilgi ve aşağılanmanın şafağında

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın sonundaki çöküşünü takiben eski Osmanlı topraklarında tarih yazımı, ulus inşası ve yeni toplumsal, siyasi kimliklerin (milli, seküler, Batılı ve İslâmî) inşa süreçlerinin kilit bir öğesi haline geldi. Bu dönemde yazılan tarihler, bize görünürdeki konuları kadar yazarlarının şahsi görüşleri ve yaşadıkları toplumlar hakkında bilgi aktarmaktadırlar. Genelde tarihçilerin görüşlerinin temelinde derin bir acınma duygusu, aşağılanma hissi bulunuyordu. İmparatorluğun çöküşü ve parçalanması, milyonlarca kişinin imparatorluk toprakların bir ucundan diğerine savurulmaları, Avrupalı devletlerin işgaliyle neticelenen devasa bir askerî yenilgi yaşanmıştı. Gerçekten de, birçok tarihçi ve onların mensup oldukları imparatorluk sonrası seçkinlerin önemli kesiminin 1960'lar gibi geç bir tarihe kadar, özellikle Batı karşısında derin bir başarısızlık hissiyle yaşadıkları ve Osmanlı ve/veya İslâm yönetimiyle özdeşleştirilmiş bu başarısızlıkla aralarına ciddi bir mesafe koymak amacıyla tarihi sürekli yeniden yazma çabası içinde oldukları söylenebilir. Ancak 1960'lardan sonra (özellikle de 1967'de İsrail'in Filistin topraklarını işgaliyle) artık İsrail'in temsil ettiği Batı karşısındaki yeni yenilgiler dahilinde ve 1980 sonrasında küresel piyasa düzenindeki Kuzey/Güney ayrışması çerçevesinde Avrupa/Batı, Osmanlı ve İslâm arasındaki ilişkiler, Osmanlı ve İslâmın dünyadaki yeri yeniden değerlendirildi, bu değerlendirmeler ışığında yeni siyasetler ortaya çıktı, yeni tarihler yazıldı.

Eski Osmanlı topraklarının seçkinleri, yaşadıkları toplumlarının içinde bulunduğu koşulları açıklayabilmek ve çözümleyebilmek için sıklıkla dünya tarihinin ikili zıtlıklar çerçevesinde düşünüldüğü Şarkiyatçı görüşlere sığınıyorlardı. Bilhassa imparatorluğun çöküşünün ardından Anadolu taşrasında kurulan genç Türkiye cumhuriyetinin yönetimi üstlenen Osmanlı devlet erkânı Şarkiyatçı görüşlere sığınmada öncülük ediyordu. 1920'ler ve 1930'larda Türkiye'de tarih yazımında büyük ölçüde Osmanlı'ya dair Şarkiyatçı algılar benimsedi. Bu algılara

göre Osmanlı İmparatorluğu 7. yüzyıldan beri gerileme halinde olan İslâm medeniyetinin parçasıydı ve imparatorluğu tanımlayan özellikler iktisadi geri kalmışlık, yoksulluk, hukuksuzluktu. Genel olarak Osmanlı'nın eksiklerinden, yenilikleri reddettiğine eden inanılan İslâmî inançlar, İslâm hukuku sorumlu tutulmaktaydı. Ne var ki, Osmanlı söz konusu olduğunda Şarkiyatçı söylem İslâmiyetin ötesinde Doğu despotizmi kavramına başvuruyordu. Osmanlı 15. ve 16. yüzyılda Avrupa'yı da etkisi altına almış olan askerî, idari başarılar sergilediyse de onun Doğu despotizme dayanan baskıcı siyasi kültürü bu başarılarının iktisadi, hukuki, toplumsal gelişmelere tavil edilmesini engellemişti. Osmanlı'nın bu mahrumiyetleri karşısında Avrupa, modern medeniyeti, ekonomik ilerlemeyi, hukukun üstünlüğünü, katılımcı hükümet anlayışını, rasyonel ve seküler düşünceyi temsil ediyordu.[3] Öyleyse çözüm, Avrupalılaşma'ydı: Avrupalılaşma medenileşme demekti. Bağımsız Türkiye cumhuriyetindeki tarih yazımına bu Şarkiyatçı dünya görüşü hâkim oldu.[4] Tarih yazımı insanların kendilerine, toplumlarına karşı duydukları her türlü hoşnutsuzluğun ifade edildiği ve çoğu kez birbiriyle çatışan ulusal, seküler ve Batılı kimliklerin oluştuğu bir alan haline geldi.

Söz konusu olan Osmanlı/İslâm geçmişinin reddiydi. Tarihçiler Orta Asya'da Türkî toprakların tarihlerinde kimlik arayışlarına itildiler.[5] Örneğin, önemli bir Osmanlı seçkini olan Mehmet Fuat Köprülü, İslâm bileşenini bir kenara atarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş hikâyesinin izini Türkî ka-

3 Bu bağlamda Asad'ın (2003) sekülер olanla sekülerizm arasında yaptığı ayrımın önemini akılda tutmak gerekir. İkincisi modern bir tanım veya ideolojiyken, ilki toplumsal/tarihsel bir fenomendir.

4 Avrupa'nın erişilmesi gereken bir medenileşme süreciyle özdeşleştirilmesi Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine dair tartışmaların merkezî öğesi olmuştur. Bilhassa sekülер, okumuş sınıf 1990'larda ve 2000'lerin başında bunu sık sık dile getirmiştir.

5 Bu durum hem Rusya'nın Kafkaslar ve Orta Asya'yı sömürgeleştirmesinin hem de Bolşevik devriminin ertesinde Osmanlı İmparatorluğu'na gelen göçmen entelektüellerin, Türkî dünya tarihini anlama konusunda Türkleri nasıl etkilediğini gösterir. Bunların en önemlisi Zeki Velidi Togan'dır. Orta Asya'daki Basmacı Hareketi'nin liderlerinden olan Togan, *Umumi Türk Tarihi* adında büyük bir dünya tarihi yazmıştı.

bilelerin Orta Asya'dan Batı'ya doğru göç hareketlerinde[6] ve bu kabilelerin Bizans'ın kurumlarıyla tanışmaları ardından girdikleri "medenileşme" sürecinde aradı (Ersanlı 1993; Köprülü 1988). Köprülü, bu sayede, milliyetçi (Türkî) hikâyeyle Batılı unsuru (Bizans) uzlaştırmayı amaçlıyordu; geçmişte ilkel olanın "medeni" olanla karşılaşması belki de gelecekte Avrupalı kurumların benimsenmesini öngören başka bir karşılaşmanın ve uzlaşmanın habercisiydi. Öte yandan, Halil İnalcık için bu "medenileştirici" katman Bizans üzerinden Avrupa'da değil, Avrupa'nın dışındaki bir ortamda, İslâmiyet öncesi İran'da aranmalıydı. İnalcık, Osmanlı medeniyetinin benzersizliğinin, biricikliğinin temellerini İran devlet yönetiminin kurumlarında aradı.

Diğer taraftan, Türkiye'de cumhuriyet seçkinleri, tarihçiler İslâm eleştirisine ve sekülerliğe yaptıkları baskın vurguya karşın Şarkiyatçı düşünce hattındaki liberal patikalara, özellikle de serbest piyasacı liberalizmin devlet karşıtı söylemine pek rağbet etmediler. Bu liberal iktisat anlayışının tamamen reddi anlamına gelmiyordu; sadece Osmanlı'nın gönlünde yatan 19. yüzyılın ikinci yarısında Almanya'da yeşeren merkezî yönetimin yönlendirdiği bir liberal ekonomi modeliydi.[7] Belki de bu nedenle 1930'lardaki küresel ekonomik krizin ertesinde Türkiye'de, dünyanın başka birçok bölgesinde olduğu gibi, devletçi ekonomi politikalarının yükselmeye başlamasıyla birlikte Osmanlı tarihi yazını serbest piyasacı liberal ekonominin eleştirisine yöneldi;[8] milliyetçi, seküler, devletçi bir söylemin temeli-

6 Burada Şarkiyatçı söylemin çok sevdiği bir temayı yeniden kullanır: Avrupalıların medenileştireceği ilkel toplumun bir temsilcisi olarak kabile (Asad 1973).

7 Osmanlı'da 19. yüzyılın sonunda, 20. yüzyılın başlarında liberalizm çerçevesindeki tartışmalar önemliydi. Bkz. Musa Akyiğitzade, *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2: İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat*, (haz.) Gökçe Coşkun Albayrak vd., Dergah Yayınları, 2016; Yahya Ayyıldız ve Gökçen Coşkun Albayrak, "Arafta Bir Girişimci: Ahmet Midhat Efendi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 75, sayı 2, 2020, s. 409-436. 1908-1913 dönemi liberalizm tartışmaları için bkz. Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim, 2016.

8 1930'lu ve 1940'lı yıllarda İnalcık ve Barkan, ticari ortamın ortaya çıkardığı haksızlıklara ve devletin bu haksızlıkları izale edici rolüne işaret ediyorlardı.

ni oluşturdu. Örneğin 1940'larda Halil İnalcık (1992), Osmanlı'da devlet kökenli seküler hukuk kurallarının, kaynakların, bilhassa toprağın, adil dağılımını mümkün kılmış olduğuna işaret ediyordu. Fakat bu süreç, İslâm hukuku ve İslâm hukukunun toprakta bireysel mülkiyet anlayışının yaygınlaşmasıyla kesintiye uğradı. İnalcık'a göre 16. yüzyılın sonlarında Osmanlıların devletin –seküler kurumlarının güçlü olduğu– altın çağını sonlandıran, toplumsal huzursuzluklara ve isyanlara sebep olan da devletin ekonomi üzerindeki denetiminin zayıflaması ve özellikle toprakta ilişkileri düzenleyen devlet kurallarının uygulanamamasıydı.

Buna karşılık, aynı dönemde Türkiye'deki gelişmelerden farklı olarak Birinci Dünya Savaşı sonrasında imparatorluğun çökmesiyle Avrupalı devletler tarafından sömürgeleştirilen Arap topraklarında Osmanlı reddi, Şarkiyatçılık söyleminin içerdiği serbest piyasacı liberal anlayışıyla uyum içindeydi. Osmanlı devletini, onun yönetimini uzun sömürge tarihlerinin bir parçası olarak kabul eden Arap tarihçiler, İslâmiyetle arasına mesafe koymakta zorlanan, idealleştirilmiş bir Arap tarihi anlayışı üzerinden milliyetçi bir geçmiş inşa ediyorlardı. Buna koşut olarak 1930'larda Arap dünyasında hukukçular İslâm hukukundan "seküler" ve liberal bir medeni hukuk çıkarma çabası içindeydiler. Bu dönem İslâm hukukçuları tarafından amaçlanan, hukukun ahlâki ve dinî veçheleriyle hukuki veçhenin ayrıştırılmasıydı (Hill 1987).[9] Sömürge karşıtı yaklaşım Arap tarih yazımına egemen oldu. Ta ki 1960'larda İsrail'in saldırganlığı karşısında bir Arap dayanışması sağlanamadığında Avrupalı sömürge yönetimlerinin Osmanlı'nın toplumsal, iktisadi ve yönetim ağlarının bütünleştirdiği Arap topraklarını küçük birimlere ayırdığı ve bu birimlerin daha sonra farklı ulus-devletler haline gelip kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri ve manipülasyonlara açık olduklarına dair anlayışlar yaygınlaşana kadar.[10] 1970'li yıllardan itibaren Osman-

9 Al-Sanhuri'nin kaleme aldığı medeni hukuktaki bu ayrıma dair mükemmel bir tartışma için bkz. Johanssen 1999.

10 Bu bakış açısı Hourani'nin çalışmalarıyla özdeşleşmiştir. Bkz. Hourani 1968.

lı geçmişi gitgide bölgenin sömürge geçmişinin bir parçası olmaktan çıktı, tarih yazımı Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'nın da içinde yer aldığı çoklu ve farklı dinlerden, ırklardan, coğrafyalardan meydana gelen bir imparatorluk aidiyetine odaklandı. Yerel tarihler, imparatorluk merkeziyle ilişkiler, imparatorluk içi bağlantılar tarih araştırmalarında ön plana çıktı.

Osmanlı tarihinin kendi topraklarına döndüğü başka bir süreç 1990'ların Balkan savaşlarını takiben Balkanlar'da yaşandı. Bu bölgede Hıristiyanlığın yerel egemenliğinden ötürü Şarkiyatçı görüşler İslâm eleştirisinden çok Balkan toplumunun etnik, dinî cemaatlerden oluşan mozaik yapısına odaklandılar. Şarkiyatçı söyleme göre Balkanlar, birbirleriyle alakasız, bağlantısız cemaatlerin yalnızca bir Doğu despotunun yumruğu altında bir arada tutulduğu, isyankâr ve şiddete açık bir bölgeyi temsil ediyordu. Milliyetçi ve sosyalist tarihler, sırayla, Osmanlı öncesinin Slav geçmişlerine ve sosyalizmin evrensel tarihine başvurarak farklı bölgeler arasında yorumsal bir bütünlük oluşturmaya çalıştılar. Fakat sosyalist rejimlerin çöküşü, farklı bölgelerde diktatörlerin yükselişi, etnik ve dinî çatışmaların patlamasıyla beraber Şarkiyatçı mozaik toplum imgesi tekrar rağbet kazandı. Buna göre etnik ve dinî cemaatler arasında çekişmelerin, isyan ve şiddetin egemen olduğu Balkanlar'da toplumsal bütünlüğün sağlanabilmesi despotları, onların demir yumruk uygulamalarını âdeta kaçınılmaz kılmaktaydı. Osmanlı'nın dört yüz yıl Balkanlar'da var olabilmesinin nedeni Osmanlı despotizmiydi. Bu bağlamda 1990'larda Miloşeviç gibi diktatörler Osmanlı'nın bölgedeki mirası olarak görüldü. Yine bu yıllarda Balkan tarih yazımı, şiddet, parçalanma eğilimlerin hâkim olduğu toplum ve despotik yönetim gibi ögelerden oluşan bu imgeyi sorguladı. Farklı cemaat ve bölgeler arasındaki iktisadi, sosyal, tarihsel bağlantılara ağırlık veren yeni kimlik arayışları Balkan tarihi yazımında da Osmanlı tarihine, onun iktisadi, toplumsal, yönetim ağlarına odaklandı (bkz. Todorova 2009; Blumi 2003).

Avrupa: Arzu ve yabancılaşma nesnesi

Şarkiyatçı dünya tarihi görüşleri Avrupa ile Osmanlı toprakları arasındaki ilişkiyi bolluk ve yoksunluk, hukuk ve tiranlık, medeni ve medeni olmayan gibi karşıt imgeler arasındaki ilişkiler çerçevesinde yorumlar. Bu karşıtlıklar yalnızca (tarihçiler de dahil olmak üzere) seçkinler tarafından değil, aynı zamanda geniş halk kesimleri tarafından da içselleştirildi. Bu görüş zaman içinde egemen söylemin parçası oldu, toplumsal bir özeleştiri aracı haline geldi ve Avrupa'yla eşitliğin ancak toplumun kendi kültürel niteliklerinden vazgeçip Avrupalı nitelikleri benimseyene kadar gerçekleşemeyeceğinin devamlı bir hatırlatıcısı oldu. 1960'lardan itibaren Vietnam Savaşı, eski Osmanlı topraklarını da içeren Arap diyarları gibi sömürge sonrası bölgelerde iktisadi geri kalmışlığın yarattığı koşullar, İsrail'in saldırganlığı ve Arap topraklarını işgali, İsrail'in Batı'yla özdeşleşmesi gibi tarihsel gelişmeler Batı ile diğerleri arasındaki ayrımın kültür yerine daha yapısal olan siyasal ve ekonomik terimler üzerinden yapılmasına sebep oldu. Doğu ile Batı arasındaki ayrım böylece daha elle tutulur biçimlerde ifade edildi. Bu da ayrımın ya kalıcı ve aşılmaz olarak algılanması, yani bir türlü kaderciliğe teslim olunması ya da (Latin Amerika'da olduğu gibi) farklılıklar çerçevesinde bölgesel varoluşun siyasi imkânlarının aranması anlamına geldi.

Avrupa'da derin bir krizin yaşandığı ve dünyada ekonomik gücün Amerika'ya geçtiği İkinci Dünya Savaşı sırasında Fernand Braudel 16. yüzyıldaki Akdeniz'e, o görkemli denizin dünya ekonomisinin merkezi olduğu döneme odaklanan bir dünya tarihi yazdı. Braudel'in tarihi 16. yüzyılda dünya ekonomisinin merkezi Atlantik'e doğru kaydığı anda Akdeniz bölgesinin coğrafi ve iktisadi bütünlüğüne ışık tutuyordu. Braudel, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın parçalanmaması, bütünlüğünü korumasının gerektiğini düşünüyordu; eserleri (ve *Akdeniz*'in derinlerindeki düşünce) daha sonra Avrupa Topluluğu'nun da ilham kaynağı oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihçileri, Braudel'in yaklaşı-

mında Osmanlı topraklarının tarihini (zaten ait oldukları) Avrupa'ya yaklaştırma veya Avrupa tarihinin temsil ettiği ana akım dünya tarihine katma imkânını gördüler. 19. yüzyılın kültürcü Şarkiyatçı bakış açısı Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'nın Hıristiyan medeniyetinden ayrı İslâm medeniyetinin parçası olarak gördü. Halbuki Braudel'in açısından, Osmanlı toprakları, Akdeniz dünyasının coğrafi/iktisadi bütünlüğünün bir parçasıydı ve dünya ticaret yollarının Atlantik'e kaydığı tarihî dramın içinde yer alıyordu. Avrupa'dan ayrı bir tarihi yoktu Osmanlı'nın. Diğer yandan, bu hikâye, 17. yüzyıldan itibaren İspanya'da Habsburgların ve Orta Avrasya'da Osmanlıların dünya ekonomisinin merkezinden dışlanmalarının başlangıcıydı.

Braudel, Akdeniz bölgesinin bütünlüğünü öngören bir proje çerçevesinde, Fransa'da *École des Hautes études en Sciences Sociales'de* bir grup araştırmacıyı bir araya getirdi ve bu araştırmacılar batı Akdeniz'deki bölgeler arası bağlantılara işaret eden nüfus ve üretim eğilimlerini çalıştılar. Ömer Lütfi Barkan'ın öncülüğünde Osmanlı İmparatorluğu tarihçileri bu projeye katıldı; 1950lerde İstanbul Üniversite'sinde bir araştırma grubu oluşturularak Doğu Akdeniz'i kapsayan Osmanlı toprakları için nüfus ve üretim verilerine ışık tutan yüzlerce vergi kaydı yayımlandı. Bu, gerçek anlamda dünya tarihi çalışmasının nasıl yapılacağına dair bir örnekti. İmparatorluğun Balkanlar ve Kırım'daki Avrupa topraklarını da kapsayan bu çalışmalar, Türkiye Cumhuriyeti'nin seküler ve Batı eğilimli tarihçileri için özel psikolojik bir anlam da taşıyordu. Bu bölgelerin tarihi Anadolu ve Orta Asya'ya yönelik çalışmalara verilen milliyetçi önemden dolayı uzun süre görmezden gelinmişti.[11] Braudel'in 16. yüzyıl Akdenizi'nde ortaya koyduğu dünya tarihi anlayışı Osmanlı İmparatorluğu tarih yazımının Şarkiyatçılık ile arasına mesafe koyması (*de-Orientalization*) yönünde bir ilk adımdı. Bu,

11 İmparatorluğun biricikliğine atıf yapılarak ve Akdeniz Avrupası'nın tarihiyle bağları vurgulanarak "şarksızlaştırılması" şüphesiz Barkan ve İnalcık gibi tarihçiler için önemli bir meseleydi. Bu yüzden imparatorluğun köklerinin izlerini, sırayla, Balkanlar'da ve Kırım'da sürmüşlerdi.

aynı zamanda Şarkiyatçı söyleme olan tepkinin ortaya koyduğu milliyetçi tarih yazımıyla da araya mesafe koymak anlamına geliyordu.

1970'lerde Braudel'i takip eden dünya sistemi yaklaşımı Osmanlı topraklarını Avrupa'nın dünya ticareti bağlamına yerleştirdi. Bu yaklaşım da imparatorluğu dünya tarihinden yalıtılmış bir medeniyet olarak algılayan kültüralist (hem Şarkiyatçı, hem de milliyetçi) anlayışların sorgulanmasını sağladı. Her iki anlayış da Osmanlı'yı onu yaşayan bir iktisadi, toplumsal, siyasal ve kültürel birim haline getiren çoklu bağlantılarından (imparatorluk içi ve dışı ticari ağlar, imparatorluk içi yönetim, eğitim ve dinî kurumlarının oluşturdukları ağlar, toplumsal ilişkiler) koparmaktaydılar.[12]

Fakat dünya sistemi yaklaşımı da –tıpkı ondan önce gelen liberal/Şarkiyatçı dünya tarihlerinin yaptığı gibi– Avrupa'nın dünya egemenliği hikâyesine odaklanıyordu. Elbette bu, egemenliği Avrupa'nın Avrupa dışındaki dünyayı medenileştirme misyonunun bir parçası olarak yorumlamıyordu. Tam tersine, dünya sistemi yaklaşımını benimseyen tarihçiler eski Osmanlı toprakları da dahil olmak üzere sömürge sonrası bölgelerde ekonomik geri kalmışlık ve yoksulluğun köklerini Avrupa'nın ticari büyümesine ve bu bölgelerin Avrupa dünya ekonomik sistemine dahil oluşunda aradılar. Bu yaklaşım 16. yüzyılda Avrupa merkeziyle Avrupa dışında bir çevre arasında küresel bir işbölümünün başladığı görüşünü savundu. Buna göre, Avrupa merkezi sanayi ürünlerinin üretiminde uzmanlaşmış, yüksek ücretli emeğin yaygın olduğu alandı; yine merkezde siyasi ve askerî güce sahip devletler Avrupa dışındaki bölgelerle olan ticaretin Avrupa lehine olmasını sağlıyordu. Avrupa merkezinin devamlılığını sağlayansa Avrupa dışındaki bölgelerle yaptığı ticaretti. Bu bölgeler hammadde üretiminde uzmanlaşmışlardı. Burada serf benzeri ucuz emek baskındı. Çevrede güçsüz devletler, onların düzenlemeleri dünya sistemiyle bütünleşme süreçlerini mümkün kılmış olsalar da bunun öte-

12 Osmanlı topraklarının tarihine dünya sistemi yaklaşımını iki makale getirmiştir: İslamoğlu ve Keyder (1977); Wallerstein vd. (1987).

sine inisiyatif alma imkânları sınırlıydı Gerçekte bu "çevreleşme", Avrupa dışındaki bölge veya toplumların (ve nihai olarak onların tarihinin) dünya pazarlarının merhametine bırakıldığı bir süreci tanımlıyordu. Bu bölgeler sürekli olarak Avrupa'nın temel ürün taleplerine cevap verip bu talepler doğrultusunda şekillenirken aynı zamanda Avrupa'da üretilen mamul mallar için de bir pazar haline geliyorlardı. Çevre bölgeler bu işbölümünün belirlenmesinde söz sahibi olmadıkları gibi, bu işbölümü çerçevesinde ortaya çıkan emeğin örgütlenme veya üretim süreçlerini belirleme yetisinden de yoksundular. Çevrenin tarihi bundan ötürü bir teslimiyet tarihi olarak anlaşılageldi: Avrupa ticaretinin taleplerine teslimiyeti mümkün kılan kurum ve süreçlerin tarihi.

Dünya sistemi yaklaşımı Anadolu ve Doğu Akdeniz'in ve Mısır'daki Osmanlı topraklarının 16. yüzyılın sonundan itibaren çevreleşme, yani dünya iktisadi sistemiyle bütünleşme süreçlerine odaklandı. 1970'li ve 1980'li yıllarda tarihçiler Avrupa ile olan ticaretin değişen yapısının Avrupa'nın ticari talebinin kırsal tarım üretimi ve sanayi üretimini, bu faaliyetlerin düzenlemelerini ve emek kullanımını ne ölçüde değiştirip dönüştürdüğüne ve özellikle de liman şehirlerinde Avrupa ticaretinin örgütlenmesi ve bu şehirlerde gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının faaliyetleri üzerine yoğunlaştılar (bkz. Kasaba 1988).

Hepsinin ötesinde Osmanlı İmparatorluğu tarihçileri açısından dünya sistemi yaklaşımı daha önceden mahkûm edildikleri kültürel yalnızlık konumundan bir çıkış ve dünya tarihinin daha geniş alanına bir giriş sağladı. Ayrıca, eski imparatorluk bölgelerinin maruz kaldığı "gelişmemişlik" ve iktisadi geri kalmışlık olgusunu yeniden düşünebilmenin yollarını açtı. Dünya Bankası ve diğer uluslararası kuruluşların ortaya attığı modernleşme reçeteleri 1960'lı, 1970'li yıllarda Afrika ve Asya'daki azgelişmiş bölgelerin veya çoğu eski Avrupa sömürgelerinden oluşan Üçüncü Dünya ülkelerinin iktisadi ve toplumsal sorunlarından bu bölgelerin bağnaz dinî ve otoriter siyasal kültürünü sorumlu tutmuştu. Dünya sistemi yaklaşımı, azgelişmişlikten kurtulma çabaları sürekli tarih dışı, değişmez bir kül-

tür duvarına çarpan Üçüncü Dünyalıları içine hapsoldukları bu çaresizlikten ve onun sonucundaki kendinden nefret sendromundan kurtarma imkânı sağladı. Artık azgelişmişliğin sorumlusu bireyler, toplumlar, onların değiştirilmesi mümkün olmayan kültürleri değildi; suçlu Avrupa, onun eşitsiz ticareti ve Afrika ve Asya'daki sömürgeleştirme faaliyetleriydi. Bu anlayışın benimsenmesi sonucu Osmanlı tarihi yazımı 1960'ların ve 1970'lerin emperyalizm karşıtı mücadeleleri bağlamında yeni bir anlam ve önem kazandı. Türkiye'deki iki büyük üniversitede, ODTÜ ve Boğaziçi Üniversitesi'nde, Osmanlı tarihi dünya sistemi yaklaşımı çerçevesinde yeniden gündeme geldi, yeni araştırmaların yolu açıldı.[13]

Dünya sistemi yaklaşımı ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinin tarihlerinin bütünleşmesine katkıda bulundu. Avrupa ticareti, çevreleşme süreçleri Osmanlı'nın farklı bölgeleri –Anadolu, Balkanlar, Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz– arasında bir ortak bir payda oluşturdu. Farklı bölgelerin çevreleşme süreçlerinin mukayeseleri, aralarındaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konmasını bu sürecin daha iyi anlaşılmasını sağladı. Tarihsel araştırmalar giderek Osmanlı tarihinin bir çevre bölgesi olarak bütünlüğüne işaret etti; böylece, en azından Doğu Akdeniz ve Mısır'dan bakıldığında, Osmanlı dönemi artık bölgenin sömürge tarihinin bir parçası olarak görülmemeye başlandı. Akademik ağlar, toplantılar farklı bölge tarihçilerine görüşlerini ve düşüncelerini paylaşma imkânı sağladı; bütün bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşayan bir tarihsel araştırma nesnesi olarak yeniden düşünülmesine ve dünya tarihinde yeniden yer sahibi olmasına katkı sağladı – her ne kadar bu, "çevre"de bir yer olsa da.[14]

---

13 Dünya sistemi yaklaşımını benimseyen Osmanlı tarihçilerinin bir kısmı doktoralarını State University of New York-Binghamton'dan almışlardı. Wallerstein da 1970'lerin ortasında dünya sistemi projesini bu üniversitede başlatmıştı.

14 Bu açıdan Owen'ın çabaları hayati öneme sahiptir. Owen'ın akademik çalışmaları ve yazdığı kitaplar (*The Middle East in the World Economy*, 1993) kadar (Talad Asad ve Sami Zubaida'yla birlikte) düzenlediği atölyeler de Arap topraklarının Osmanlı emperyal birliği dahilinde değerlendirilmesine katkı sağlamıştır.

Diğer taraftan, Osmanlı tarihinin dünya sisteminin kategorileriyle ilişkilendirilerek düşünülmesi, bu tarihin çevreleşme kalıplarına veya çevre statüsüne sığdırılma çabası, tarih araştırmalarının Avrupa ticaretinin dinamiklerine ve onların dönüştürücü etkilerine yoğunlaşmasına yol açtı. Bu da farklı bölgelerin kendi iç dinamiklerinin göz ardı edilmesi anlamına geldi. Avrupa ticaretinin öncelikleriyse tarihsel araştırma alanının ciddi ölçüde daralmasına ve bu tarihin imkânlarının sınırlanmasına yol açtı. Çevreleşme sorunsalı dahilinde Osmanlı topraklarına Afrika ve Asya'daki diğer çevre bölgelerle birlikte, Batı'dan veya merkezden ayrı bir tarihsel "gelişim" rotası çizildi. Merkezin ayrı bir hikâyesi vardı ve çevre bu hikâyeye sadece merkeze tâbi olarak katılma imkânına sahipti. Dahası, çevre olma konumu yapısaldı, tarihsel olarak belirlenmişti ve kalıcıydı. Çevre bölgelere dünya tarihinde fail olma yolu ilelebet kapalıydı sanki. Bu bölgelerin toplumları ve ekonomileri kalıcı olarak Avrupa ticaretinin dönüştürücü mantığına tâbiydiler, belirli bir tarihe ve belirli bir dünya tarihine mahkûm edilmişlerdi bir kere...[15]

Dünya sistemi yaklaşımı esas olarak Avrupa ticaretinin Avrupa dışındaki toplumlardaki etkilerine odaklanıyordu. Avrupa ticaretinin müdahalesinden önceki dönemde bu toplumların ekonomilerinin durağan oldukları varsayılıyor, onların bölgesel ve bölgeler arası ticari faaliyetleri tarımsal üretimden vergi olarak elde edilen artıkların (*surplus*) dağıtımının sağlaması işlevine indirgeniyordu. Bu artıklar kırsal ve şehirli nüfusların yalnızca temel ihtiyaçlarını karşılıyor ve herhangi bir sermaye birikimine olanak sağlamıyordu. Sermaye birikimiyse Avrupa ticaretinin belirleyici bir öğesiydi. Halbuki Osmanlı'da bölgesel ve bölgeler arası kara ve deniz ticareti sermaye birikiminin temel kaynağıydı. Dünya sistemi yaklaşımı bu kaynağı göz ardı etti. İmparatorluk içi ticaret, orada sağlanan birikim iltizam sisteminin yaygınlaşmasının ana nedenleri arsındaydı. Da-

15 1970'li yıllarda birbirine bağımlı ve muhtaç olmasına rağmen esasen birbirinden ayrı olan bu tarih görüşüyle uyum halinde, karşılaştırmalı Üçüncü Dünya tarihlerinde de ciddi bir artış olmuştur. Bkz. Amin 1990.

hası Avrupa ve Doğu ile olan dış ticareti, iç ticaret bağlantılarından, oradan elde sermaye birikiminden bağımsız olarak düşünmek de mümkün değildi.[16] Bu iç içe geçmiş iç ve dış ticaret ağları çerçevesinde gayrimüslim tüccarlara ayrı bir önem atfetmek de pek anlamlıydı. Avrupa devletlerinin ve ticari çıkarlarının 19. yüzyılda Osmanlı hükümeti üzerine bir baskı kurarak böyle bir ayrıcalık oluşturmaya *çalıştığına* dair bir şüphe yok, fakat bu çaba Osmanlı Müslüman tüccarların ticarette yer almayı kestikleri anlamına gelmez.[17] Bölgeler arası ve bölgesel ticaret 19. yüzyılda yeşermiş ve Anadolu, Arap Doğu Akdeniz'i ve Balkanlar'ın iç kesimlerinde önemli ticari merkezlerin ayakta kalmalarını sağlamıştır. Osmanlı'daki Müslüman ve gayrimüslim tüccarlar bu süreçte birlikte yer almışlardır. Son olarak, dış ve iç ticaret ayrımı sorunsallaştırılmaya açıktır. Öncelikle Avrupa ticaretin kapsamı iyi tanımlanmamıştır. "Avrupa" ticareti geç 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Karadeniz, Kafkaslar ve Balkanlar'daki bölgelerini içermekteydi. Bu bölgeler Rusya veya Avusturya denetimine geçtiğinde ticaret devam etmiş ve var olan mübadele ağları büyük ölçüde korunmuştur. O zaman dünya sistemi yaklaşımı çerçevesinde kastedilen Avrupa ticareti 19. yüzyılda Fransa, İngiltere, genelde Batı Avrupa ile olan ticaretle mi sınırlıdır?

Öte yandan, artan ticari talebin toplumsal ilişkiler ya da topraktaki üretim veya mülkiyet ilişkileri üzerindeki etkileri devletin temsil ettiği siyasi iktidar ilişkileri üzerinden belirleniyordu veya bu ilişkiler aracılığıyla biçimleniyordu. Gerçekte 19. yüzyılda Osmanlı devleti dünya sistemi analistlerinin sandığı gibi bir zayıf devlet olmaktan çok uzaktı. "Zayıf" devlet tanımlamaları esas olarak Avrupalı devletlerin, Osmanlı'dan reform vaatleri çerçevesinde elde ettikleri tavizleri içermektedir. Bu tavizlerin başında Osmanlı tebaasında gayrimüslimler olan Av-

16 Örneğin Kuzey Suriye'deki Havran buğday ticaretinde aktif rol oynamış Şamlı Yunan Ortodoks tüccarlar, Filipinlerde deniz aşırı ticarete yatırım yapmışlardır. Örnek için, bu tür küresel bağlantılar üzerine bir kitap hazırlayan William Gervase Clarence-Smith'e teşekkür ederim.

17 İmparatorluk içi kahve ticaretinin Avrupa ticaretine bağlanışı için bkz. Hanna 2011.

rupalıların ticari temsilcilerine verilen imtiyazlar gelir. Fakat Osmanlı devlet pratikleri yalnızca Avrupalı tüccarların ve devletlerin taleplerine hitap etmiyordu. İmparatorluk içi ticaretle uğraşan tüccarlar, kırsal üreticiler, şehirli esnaf bu pratiklerin (veya hükümlerin) muhatapları arasındaydılar. Avrupa ticaretinin, dünya sistemi yaklaşımının varsaydığı türden dönüştürücü patikalar (serfleşen kırsal emek, büyük ticari çiftlikler veya sanayisizleşme gibi) açmamasının ana nedeni devlet faaliyet ve girişimlerinin artan dış talep mozaiğini çaresizce uzlaştırmaya çalışmaktan çok yeni kurum ve çözümlere yönelmiş olması, bunu yaparken de dönüşüm sürecinde devlet yönetiminin fail olmasındandır.[18] Örneğin, tarım üretim ve mülkiyet ilişkilerini şekillendiren bir dizi yasa ve düzenleme, bir yandan bu düzenlemelerin yerel ekonomik ve siyasal gerilimlere yol açmalarını engellemeye çalışırken, diğer yandan devletin vergi ve güvenlik taleplerine hitap ediyordu. Altı çizilmesi gereken husus düzenlemelerin devlet aktörlerini de içeren farklı kesimlerin mücadele alanları olma nitelikleridir. Bu mücadeleler sonucu toprakta gayet karmaşık ve çoklu mülkiyet ilişkileri ortaya çıkmıştır. Tüm mülksüzleşme eğilimlerine karşın küçük üreticilerin kullanım haklarını –zaman zaman devlet desteğiyle– korumakta direndiklerine şahit olunmuş, hatta çoğu kez bunları kalıcı kiracılık hakları çerçevesinde korumuşlardır. Diğer taraftan devlet aktörlerinin, yöneticilerin fail oldukları kadar fail olmamaları da belirleyici olmuştur. Örneğin, İngiliz hükümetinin baskılarına rağmen devlet bürokrasisi kırsal tekstil üreticilerinin faaliyetlerinin durdurulması doğrultusunda herhangi bir inisiyatif almamıştır. Devlet yönetiminin bu yaklaşımı İngiliz pamuklu kumaşlarının ithalatını sınırlandırmıştır.

Burada söz konusu olan tarihçilerin devlet aktörlerine ve diğer aktörlere toplumsal dönüşümün yönünün belirlenmesinde ne rol biçtikleri, kimleri fail görüp, kimleri görmedikleridir. Osmanlı örneğinde liberal/Şarkiyatçı bakış açısı ve dünya sistemi yaklaşımı failliği Avrupalı aktörlere, onlarla işbirliği içinde bulunan devlet veya tüccarlara atfederler. Böyle yap-

18 Uzlaştırmacı bakış açısı için bkz. Pamuk 2004.

malarının sebebi tarihsel veya kültürel nedenlerden ötürü modern dönüşümün Avrupa'da başladığına ve dünyanın geri kalanının yalnızca Batı'dan gelen dalgaları karşıladığına dair anlayıştır. Bu anlamda, bu bakış açılarından yazılan dünya tarihleri esasen Avrupa'nın, onun dünyadaki serüveninin hikâyesi olmanın ötesine gidemezler.

Küresel kapitalizm, sallanan Batı hegemonyası ve yeni dünya tarihi görüşleri

1990'larda, büyüyen küresel piyasa ekonomisi ve Batı'ya olası bir ekonomik rakip olarak Çin'in hızlı yükselişiyle birlikte yeni dünya tarihi anlayışları tartışmaları gündeme geldi. Bu dönemde çoğunlukla da Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlanan dünya tarihleri kendilerinden önceki tarihlerin Avrupa merkezciliğini sorguladılar. A.G. Frank, *ReOrient*[19] başlıklı kitabında yükselen piyasa söyleminin terminolojisini de benimseyerek 18. yüzyıldan önce Çin'in, Osmanlı ve Babür imparatorluklarının hüküm sürdüğü bölgelerin dünya ticaretinde sahip oldukları rekabetçi üstünlüğe dikkat çekti. 18. yüzyıldaysa Avrupa rekabette öne geçti ve dünyada egemen oldu. Tarih araştırmaları Avrupa veya daha spesifik olarak İngiliz "ayrıksılığını" sağlayan şeyin ne olduğu sorusunu cevaplamaya yöneldi. Bu bağlamda İngiltere'de ve Doğu'da kaynak donanımını –bilhassa, kömür ve emek– etkileyen çevresel ve iktisadi niteliklerin üzerinde duruldu.[20] Böylelikle, Batı'nın dünya egemenliği görelileştirilmesi amaçlandı. Frank, Batı'nın da geçmişte Osmanlı, Çin imparatorluklarında olduğu gibi egemenlik döneminin sonuna gelmiş olabileceğine ve Doğu'nun yeniden egemenliğe hazırlanıyor olabileceğine dikkati çekti.

---

19 Andre Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley, University California Press, 1998.

20 Benzer şekilde Pomeranz, Çin ve İngiltere'nin ticaret, nüfus ve üretim eğilimlerinin yanında Doğu ve Batı'nın izledikleri yolların ayrılmaya başladığı Sanayi Devrimi'ne kadar sanayide yapılan yenilikler bakımından izledikleri gelişim yollarının da bağdaşabilirliğine işaret etmişti. Pomeranz'a göre (2000), İngiltere'de kömürün bulunurluğu hayati öneme sahipti.

Osmanlı İmparatorluğu tarihçileri 1990'ların bu dünya tarihi görüşleriyle doğrudan etkileşime girmediler. Bu eğilime istisna olarak bazı tarihçiler birbirleriyle rekabet halinde bulunan farklı bölgelerin çoklu gelişme çizgilerine işaret ettiler (Kasaba 2009; İslamoğlu 2004, 2009). 1990'larda Osmanlı tarih yazını bir ölçüde içe döndü, Batı'da serbest piyasa ekonomisi ortamında yeşeren postmodernist, kültürcü akımın içinde yer aldı. Postmodernist söylem, Sovyetler Birliği'nin, Doğu ve Orta Avrupa'daki devlet güdümlü sosyalist ekonomilerin çöktüğü, Batı'da refah devletlerinin ve Üçüncü Dünya'da kalkınmacı devletlerin borç krizine girdikleri, toplumsal özgürleşmenin ön plana çıktığı ortamın bir ürünüydü. Her şeyden önce postmodernist düşünce 19. yüzyıldan beri dünyada hâkim olan Batı kökenli modern devlet yönetimlerini, onun topluma olan müdahalelerini reddetti; 19. yüzyıl öncesine, sivil toplumun modern yönetim pratikleri tarafından ortadan kaldırılmasından önceki erken modern döneme odaklandı.

Osmanlı tarihçileri için erken modernliğe yapılan bu vurgu onların, 18. yüzyıl sonrasındaki devlet, onun eski gücünü kaybetmesini takiben gaddar, seküler bir devlet inşası ve tepeden inme Batılılaşma süreçlerine odaklanan tartışmalardan uzaklaşmaları için bir fırsattı. Böylece Şarkiyatçıların (hem 19. yüzyılda hem de geç 20. yüzyıl ve ABD'de 11 Eylül saldırılarını takiben 21. yüzyılda) Osmanlı toplumunda olmadığından yakındığı modern devlet ve pratikleri 18. yüzyıl sonrası Osmanlı toplumunda tüm olumsuzluklardan (hukuksuzluk, otoriter, baskıcı siyaset) sorumlu hale geldi. Dahası, modern devlet bu postmodern dalgaya kapılmış Avrupa tarih yazımında da benzer şekilde öcüleştirildiği için Osmanlı tarih yazımı en nihayet egemen tarih yazımının gözünde entelektüel bir meşruiyet elde etmişti. Kayda değer sayıda öğrenci –çoğunlukla Amerikalılar ve eski Osmanlı topraklarından ABD üniversitelerinde Osmanlı tarihi çalışan öğrenciler– bu bakış açısını benimsedi.

Osmanlı tarihçileri, erken modernliğe bu postmodern dönüşle birlikte farklı dinî ve etnik toplulukların bir arada yaşadığı, farklılıklara hoşgörüyle yaklaşan bir sivil toplumu; bireylere

ve farklı kesimlere sürekli müzakereye açık, onların ihtiyaçlarına karşılık bulan şahsileştirilmiş bir devleti keşfettiler. Bu keşif, tarihçiye çok sayıda imkân sunuyordu. Önce, böyle bir erken modern toplum hayali milliyetçi, seküler ve Batıcı tonlara bürünen otoriter ve militarist yönetimlerin gaddarlıkları karşısında entelektüel bir savunma alanı açıyordu.[21] İkinci olarak, bilhassa eski Yugoslavya'da etnik ve dinî çatışmanın patlamasının ardından farklı etnik ve dinî toplulukların bir "mozaik" oluşturduğu erken modern Osmanlı toplumu anlayışı, geçmişin farklı şekillerde düşünülmesini mümkün kılmanın ötesinde gelecek için de bir umut taşıyordu (Todorova 2009). Üçüncü olarak, erken modern geçmişin ve bu geçmişin barındırdığı toplumsal çeşitliliğin gündeme gelmesi küresel kapitalizmin gittikçe ulus-aşırılaşan bağlamında yeni kimlikler veya varoluş biçimlerini keşfetmek için bir ilham kaynağıydı. Bunun bir örneği Avrupa Birliği'ydi. Osmanlı erken modernliğinin çoğulcu kavranışları AB'de çok-kültürcü kimlik arayışlarıyla uyum halindeydi. Modern devletin bastırmış olduğu İslâm kimliği de kozmopolit ve ulus-aşırı bir çerçevede iktisadi ağlar ve toplumsal dayanışma sağlayan bir kimlik olarak yeniden ortaya çıkmaya adaydı.

Öte yandan postmodern dönemeç, Osmanlı topraklarını dünya tarih yazınına oturtma çabalarıyla beraber okunduğunda, bir içe doğru kıvrılmayı; Osmanlı tarihinin erdemlerinin Batılı (Şarkiyatçı) peşin hükümlere karşı savunulabileceği uzak ve korunaklı bir ütopyaya doğru kendinden fazlasıyla memnun bir geri çekilmeyi temsil ediyordu. Bu yaklaşım, erken mo-

21 Türk tarih yazımında 19. yüzyıl Osmanlı devletinin yakın zamanlı eleştirileri 1980'lerin seküler, Batıcı Türk devletine kadar uzatılmıştır. 1980 askerî darbesi devletin seküler, milliyetçi ve Batıcı yanlarını vurgulamasına karşın küresel pazar ekonomisinin yerleşmesinde de araçsal öneme sahip olmuş, küresel sermaye akışına direnç gösteren veya bu akışların önünde bir engel olarak duran her şeye karşı sert önlemler almıştır. Örneğin sendikaları güçsüzleştirilmiş, üniversiteleri, dernekleri, sivil toplum kurumlarını susturmuştur. Sömürge sonrasını çalışan tarihçiler 19. yüzyıl Osmanlı devletinin uygulamalarını sömürgeci Avrupa devletlerine benzetmiştir (Deringil 1999).

Mısır'da da modern sömürge devletinin uygulamaları için bkz. Mitchell 1988.

dern tarihin kültürel özelliklerini, hukuk veya devlet kültürlerini "biricik" olarak görmenin yanında bu tarihin başka kültürlerle karşıtlaştırılabilme ihtimalini dışlıyordu. Aynı zamanda bu kültürcü duruş hem Osmanlı emperyal varlığı içinde hem de Osmanlı'nın önemli bir parçası olduğu dünyayla olan ilişkilerinde ortaya çıkan gerilim ve çatışmaların silinmesiyle sonuçlandı. Başka bir deyişle, bu yaklaşım kültürel bir erken modern fantezi uğruna tarihi kurban ediyor, bunu yaparak Avrupa toplumlarının da dahil olduğu bir fanteziler galerisine giriş hakkı kazanıyordu. Karşılaştırmalı bir erken modern *dünya* tarihi yerine elimizde hepsi de "biricik" olan kültürel anlatıların sergilendiği renkli bir tablo bulunuyor – Osmanlı anlatısı da burada egzotik bir ek olarak görevini yerine getiriyor. Dahası, postmodern dönemecin Şarkiyatçılığa getirdiği eleştiri yalnızca lafta: Şarkiyatçı kategorilere getirilen önceki eleştiriler (dünya sistemi analizi vb.) Şarkiyatçılığın kültürcü yöntemini sorgularken, postmodern dönemecin bu yönteme tamamen teslim olduğu görülüyor.

Osmanlı tarih yazınındaki bu yeni liberal-postmodern akımın önemli bir odak noktası Osmanlı hukuk kültürü ve bu kültürün arabulucu ve müzakereci karakteri üzerine çalışmalar olmuştur. Örneğin, Akarlı (2005) yerel mahkemelerde –ve imparatorluk yüksek mahkemesinde– uygulandığı haliyle hukukun farklı yerelliklerdeki bireyler ve toplulukların kaygılarına hitap ettiğini, örfi pratiklerin buna göre uygulandığını ve farklı dinî toplulukların ve yoncaların farklı yasaları olduğunu vurgulamıştır. Bu yaklaşım herkese sorunlarını çözmek için kendi yöntemlerini kullanma imkânı tanımış, hâkimler yalnızca örfi veya yerel âdetlere dayanan bir çözüm üretilemediği zaman müdahale etmişlerdir. Akarlı'ya göre bu pratikler toplumdaki ahenk dolu ilişkilere katkı sağlıyorlar ve toplumu bir araya getiren çeşitli kesimler arasında hükümdarın iktidarını desteklemeye yönelik bir konsensüs oluşturuyorlardı. Öte yandan, kuşatıcı ve toplumdaki farklı kesimler arasında tutkal vazifesi gören bu hukuk kültürü aynı zamanda İslâm'a ve İslâm'ın diğer dinlere kıyasla sahip olduğu aşkınsal niteliğe dayanıyordu.

Modern bürokratik devlet işte bu din, hukuk ve siyasi otoritenin organik bir şekilde iç içe geçtiği ütopyanın kesintiye uğratılmasından sorumlu tutuluyordu. Akarlı'ya göre bu devlet seküler, yüzünü Batı'ya dönmüş, meşruiyetini toplumsal konsensüste aramamış, bu nedenle de müzakere tanımayan bir hukuk düzenine dayanıyordu. Böylece karşımıza şöyle bir resim çıkıyordu: Tarihsel olarak kendisine yanlış yapılmış bir toplum ve onun bir "ahlâk masalı"[22] şeklinde anlatılan hikâyesi. Bu hikâye aynı zamanda dünya tarihinde "modern" dönüşüm süreçlerini bir kayıp dünyalar ağıtına çevirmektedir.

Ne var ki, bu hikâye ticari büyümenin ve devlet yönetimlerinin toplumlardan giderek artan taleplerinin toplumda yarattığı gerilimleri neredeyse tamamen göz ardı etmiş ve bunu yaparken de "modernliği" var olan modern toplumdan uzaklaştırmıştır. Örneğin, İslâmî mahkemelerdeki hâkimlerle –bunlar aynı zamanda büyük topraklar üzerinde hak sahibi olan dinî kurumların mensuplarıydılar– devlet bürokrasisi arasında topraktan elde edilen gelirler konusunda yaşanan gerilimlerin burada hiçbir izi yoktur. Halbuki bu tür gerilimlerin dikkate alınması hem seküler hem de dinî talepleri, onların niteliklerini açık şekilde görmemizi mümkün kılabilir ve de "seküler olan"ın birtakım habisliklerle eşleştirilip yabancı bir modernliğin ırak diyarlarına terk edilmesini engelleyebilirdi.

Bu kültürcü bakış açısı ayrıca devlete yönelik tanımlamalarda da karşımıza çıkmakta. Örneğin Pamuk (2004), Osmanlı Devleti'nin nasıl bu kadar uzun süre ayakta kaldığını açıklamak için devletin pragmatizm kültürüne başvurur. Bu kültür devletin toplumsal çatışmaları uzlaştırmasını sağlamıştır. Pamuk, devletin ticari çıkarlarla çatışmasının Osmanlı'yla Avrupa arasındaki kilit fark olduğunu savunan 19. yüzyıl liberal/Şarkiyatçı teze bağlı kalsa da devlet pratiklerindeki esnekliğin 19. yüzyıla kadar ticari çıkarların önünü açmış olduğuna da işaret eder. 19. yüzyılda bu esneklik sınırlarına ulaşmıştır ve daha baskıcı güçler buradan sonra devralmıştır. Modernlikte kay-

22 Leslie Peirce'ın yazdığı bir kitabın ismi, *Ahlak Oyunları* (2003), buna uygundur. Söz konusu çalışma, bu tür tarih yazımının en iyi örneklerinden biridir.

bedildiği varsayılan uzlaşı ve müzakerenin özelliklerinin erken modern toplumun kilit veçheleri olarak fetişleştirilmesine (bu sefer imparatorluk kavramı bağlamında) Karen Barkey'in çalışmalarında da rastlıyoruz. Barkey (2008) çok sayıda dinî ve etnik topluluğun var olduğu Osmanlı toplumunun nasıl bir arada durduğunu açıklamaya çalışır. Barkey'e göre, farklı düzeylerde müzakerelere açık bir girişim olarak tanımladığı imparatorluğu bir arada tutan hoşgörü kültürü, imparatorluk topraklarına Avrupalıların saldırısı karşısında silinmiştir. Bu saldırılar imparatorluğu savunmacı bir konuma doğru iter ve hoşgörü son bulur. Bu süreçte imparatorluk (burada Barkey'in imparatorluğu devletten nasıl ayırdığı açık değildir) iltizam süreçleriyle iç içe bulunan ticari çıkarlara ters düşerek –ki artık bu çıkarlar da kendi yerel modernlik biçimlerinin bilincine varmışlardı– baskıcı yönetim pratiklerine yönelmiş ve sonra da çöküp gitmiştir. 19. yüzyıl liberalizminin ön yargılarına bağlı kalarak Barkey, Pamuk gibi, imparatorlukla (devlet?) tüccarlar arasındaki çıkar çatışmasının altını çizer. Yine de öyle görünüyor ki, Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden oluşan tüccarlar kendilerini koruyabilmek için imparatorluğun müzakereci çerçevesine ihtiyaç duymaktaydılar.

En önemlisi, yukarıda da değinildiği gibi, postmodern dönemeç Avrupa ve Avrupa dışındaki bölgeleri kapsayan geniş bir modern dönüşüm tarihinden geri çekilmeyi temsil eder. Bu geri çekilme modern yönetimsel (*governmental*) devletin teorik bir eleştirisiyle de iç içedir. Bu yaklaşım erken modernle, geç modern arasında yapılan hayati öneme sahip bir ayrım yapar ve bu ayrımın merkezinde müzakere kavramı vardır. Bu ayrım önceden Doğu ile Batı arasında yapılan ayrımın yerini alır. "Müzakere", erken modern toplumun belirleyici niteliği olarak kabul edilir; taviz vermeyen, uzlaşmayan modern devletse kendi pratiklerinin müzakere edilmelerine izin vermez. Bu sayede müzakere kavramı her türden devlet faaliyetini açıklayabilecek temel bir ilke olarak karşımıza çıkar. Bunun sonucunda kendi tanımlarını aşamayan iki ideal tiple karşı karşıya kalırız: Erken modern devlet ve modern devlet. Fakat müzakere kavramının

kendisi bir araştırma nesnesi olarak ele alınırsa –yani özne olmaktan çıkarılırsa– o zaman müzakerelerin gerçekleştiği farklı bağlamları değerlendirme, o bağlamlardaki dönüşümleri izleme, örneğin erken modern devlet pratiklerinden modern devlet pratiklerine dönüşümün cereyan ettiği müzakere süreçlerine odaklanma imkânı bulabiliriz.[23] Bu yaklaşım tarih yazımının ideal tiplerin ötesine geçmesine imkân tanır ve en az 14.-15. yüzyıldan bu yana Avrasya boyunca süregelen modern dönüşümün devamlılıklar ve kopuşlardan meydana gelen gayet karmaşık, inişli, çıkışlı tarihinin araştırılmasını mümkün kılar. Postmodern yaklaşımın bunun yerine önerdiğiyse Avrupa ve Avrupa dışındaki toplumların erken modern tarihlerinin yatay olarak iç içe geçişidir. Benzer şekilde, bu anlayışa göre, bu toplumlar modern tarihin gaddarlıkları karşısında da bütünleşiyorlardı. Öyle görünüyor ki, postmodern dönemeç sanki hem Avrupa hem de Avrupa dışındaki bölgeleri tarihsel araştırmanın sınırlarının dışına çekmiştir; önümüze konulan uzak bir hayalî geçmişin ahlâki olarak içselleştirilmiş bir haritası ve bunun karşısında devamlı başarısız olmaya mahkûm bir gelecek tahayyülü. Esnekliğiyle alkışlanan bir hukukun, hoşgörülü devlet ve dinlerin yok olmuş olduğu bu gelecekten ancak çatışma, nifak beklenir.

Gerçekten eleştirel dünya tarihleri yazabilir miyiz?

Bu yazıya dünya tarihini yeni anlayışlar ışığında yazma zamanının geldiği fikrini ortaya atarak son veriyorum: Dünyadaki farklı bölgelerin bütün tarihî ağırlıklarını kaldırabilen ve bu tarihleri Batı'nın dünya egemenliği hikâyesine kurban etmeyen bir dünya tarihi anlayışı. İçinde yaşadığımız an, bu egemenliğin ötesine bakma zamanının geldiğini söylüyor.

Gerçek anlamda dünya tarihinin yeniden düşünülmesi Batı ve Batı olmayan, Avrupalı merkez ve Avrupa dışındaki çev-

23 Açıklayıcı bir kategori olarak müzakereyle bir araştırma nesnesi olarak müzakere arasında yaptığı bu analitik ayrım için Baber Johansen'e müteşekkirim.

re, modern öncesi ve modern gibi ikilikleri aşmanın gerekliliğine işaret ediyor. Yeni bir dünya tarihi öncelikle modernliğin Batı'yla özdeşliğinin ve Batı'nın tarihsel gelişiminin ürünleri olan kurum ve düzenlemelerin Batı'nın dışındaki bölgeler tarafından yalnızca ithal edildiği veya onlara direnildiği Batılı bir modernliğin evrensel olma iddiasının sorgulanmasını gerektiriyor. Bu yazıda "modernlik" evrensel bir tarihsel süreç olarak algılanıyor ve bu sürecin tarihinin Batı'yla sınırlı olmadığı savunuluyor. Modernlik veya modern dönüşüm; ticari büyüme, devlet inşası ve devletler arası rekabetin getirdiği zorluklar karşısında kâh tehditleri bertaraf etmek kâh ticari genişlemenin sunduğu zenginleşme imkânlarından yararlanmak amacıyla çözüm arayışlarını, bu arayışların işaret ettiği kurumsal dönüşüm süreçlerini içeriyor. Bu süreçler 14.-15. yüzyıldan itibaren Avrasya'da (ve daha sonra Amerika ve diğer kıtalarda) izlenebilir (İslamoğlu ve Perdue 2009). Osmanlı İmparatorluğu –Çin'de Ming İmparatorluğu, İspanya'da Habsburglar ve diğerleri gibi– böyle bir dünyada ortaya çıktı, bunun talepleri tarafından biçimlendi. Her birinin hayatta kalması farklı aktörlerin (devlet yöneticileri, tüccarlar, zanaatkârlar ve çiftçiler gibi) yenilikçi kurumlar (finansal araçlar, arazi kira sistemleri, devlet idaresi, silah teknolojileri, tarım teknikleri) yaratabilme kabiliyetine bağlıydı. Bölgeler, çabaları doğrultusunda birbirleriyle ilişki kurdu ve birbirlerine bağlandı. Tüm bu çabalarda farklı bölgelerin ortak tarihinin izi sürülebilir; bu ortak tarih, farklı aktörlerin dünya tarihinde yeni bir evrenin taleplerine verdikleri cevaplardan meydana geldi.

Onyıllar önce Marshall Hodgson, Afro-Avrasya *oikoumene*'sinin –bunun içinde Osmanlı, Babür ve Safevi imparatorluklarının İslâmlaşmış toprakları da vardır– zengin kurumsal yenilik birikimi olmadan Batı'nın "büyük dönüşüm"ünün "düşünülemez" olduğuna işaret etmişti (Hodgson 1993, I. kısım). Bu dönüşüm, Hodgson'a göre, bizatihi bütün dünyayı kapsayan tarihsel sürecin bir parçasıydı; geç 18. yüzyıldaki Batı'nın dünya egemenliğiyle sonuçlanan gelişimler sadece bu süreçlerin hızlanmasından ibaretti. Bunun anlamı diğer bölgelerin kurumsal ye-

nilikler yapmaktan vazgeçtikleri değildi (ne de olsa bu modern dünyada hayatta kalmanın koşuluydu); fakat farklı bir hızda yenilik yapıyorlardı. Bu, Batı'dan başka toplumların yükseldikleri veya egemenliğe eriştikleri anlar olmadığı ve o yükselme noktalarına bir daha erişemeyecekleri anlamına da gelmiyordu.

Hodgson için, değişen koşullara kurumsal yenilikler aracılığıyla cevap vermeyi; üretim, mülkiyet ve ticari ilişkilerin ve devlet yönetimlerinin yeniden düzenlenmelerini öngören bu yoğun çaba "tarihin bütünlüğünü" temsil ediyordu. Bu bütünlük anlayışı, farklı bölgelerin bu tarihin çekirdek içeriğini şekillendirdikleri ve ona katkı yaptıkları anlamına da geliyordu. Bu yüzden sorulması gereken soru, farklı toplumların modern dönüşümün getirdiği zorluklarla *nasıl* başa çıktıkları, hangi kurumsal çözümleri ürettikleridir. Kimler, hangi araçları kullanarak bu dönüşümleri gerçekleştirmişlerdir, bu ortak dönüşüm farklı toplumlarda hangi yolları izlemiştir? Bu yollar birbirleriyle nasıl etkileşime girmişlerdir? Farklı bölgelerin karşılaştıkları zorluklar bir dünya tarihi bağlamında değerlendirildiklerinde, bu sorulara verilebilecek cevaplar daha önce tarihçilerin kafasını karıştıran kalıtsal meselelerden, hangi bölgenin "modern" olduğu, hangisinin olmadığı meselesinden de azade olacaktır. Çin Denizi'nden Atlantik Okyanusu'na kadar Avrasya boyunca *tüm* bölgeler modern dönüşümü temsil eden tarihsel süreçlerinin içinde yer almışlar ve farklı bölgelerdeki toplumsal, siyasal ve ekonomik pratikler bu süreçler çerçevesinde biçimlenmiştir. Farklı bölgeler modern tarihin temel taleplerini farklı biçimlerde cevaplamışlardır, bu nedenle de farklı tarihsel rotalar izlemişlerdir. Bu çeşitlemeler çoklu, özgün ve arızi dönüşüm çizgilerine, dönüşüm süreçlerinde toplumsal kesimlerin, kişilerin, onların faaliyetlerinin oynadıkları role işaret etmektedir. Öte yandan "dışsal" (dünya-tarihsel) faktörler (ticari talep, devletler arası rekabet) karşısında verilen "bölgesel" cevaplardan oluşan hava sızdırmaz, kapalı evrenlerden bahsedemeyiz. Daha ziyade, bu dış etkilerin farklı bölgelerin iç dinamikleri veya dönüşüm çizgileriyle nasıl yoğruldukları, oralardaki kurumsal doku tarafından nasıl özümsendiklerini görmemiz gerekir.

Tarihsel olarak çeşitli siyasi iktidar biçimlerini temsil eden devletler, toplumsal faaliyetlerde merkezî bir rol oynamışlardır (tüccar topluluklarının, zanaatkârların ve çiftçilerin oynadıkları gibi). Bundan dolayı toplumların modern dönüşümünde anahtar bir role sahiptirler. En önemlisi, devlet iktidarı, toplumsal gerçekliği düzenleme, yani değişen koşullar karşısında belirli kurumsal çözümler arama ve tanımlama kabiliyeti anlamına gelir. Osmanlı örneğinde, diğer kara imparatorluklarında olduğu gibi, bu girişimin odağında toplumsal huzuru korumak ve böylece ticareti, üretimi ve görece adil bir kaynak dağılımını mümkün kılmak bulunuyordu.

İslâm hukuku, Roma hukuku ve hatta kadim Sasani geleneğine dayanan devlet idaresi veya yönetim zanaatı (*statecraft*) bu tür kurumsal çözümler bulup üretmenin asli araçları olmuştur. Bu çözümler Roma'nın, Osmanlı'nın ve Sasaniler'in hüküm sürdükleri ve de Hodgson'ın 8. ve 9. yüzyıllardan sonra İslâmî olarak tanımladığı bölgelerde çeşitli aktörler arasında tartışılmış, çatışmalara neden olmuştur. Örneğin 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak mülkiyeti ve ticarete dair düzenlemeler devlet yöneticileri, tüccarlar, vergilerini toplamaktan sorumlu oldukları toprakları sahiplenen mültezimler, toprak üzerinde kullanım hakkı olan çiftçiler, şehirli üreticiler ve göçebeler gibi farklı aktörler arasında sürekli tartışılmıştır. Mülkiyet hakları ve ticari düzenlemeler bu türden tartışma ve mücadelelerin izlerini taşır. Bu mücadeleler farklı aktörler arasında değişen iktidar ilişkilerine de işaret eder. Yine de kurumsal ortamı tanımlayan bir bütünlükten, onu temsil eden bir devlet ortamından ve onun pratiklerinden bahsetmek mümkün.[24] Bu devlet anlayışı, ahlâki kaygıların yönlendirdiği bir hükümet etme tarzına ve evrende huzur (*Nizam-ı âlem*) veya kutsal hükümdarlık (*Heavenly Kingdom*) gibi kavramların özümsedikleri toplumsal refah, huzur ve adaleti içeren genel ilkelere dayandırılmıştır. Yönetimde ahlâki kaygılarsa ticaretin giderek önem kazandığı Avrasya topraklarında iktidarı elinde bulunduranla-

24 Örneğin, 16. yüzyılda devletin toprak sahipliği ilkesinin nasıl düşünüldüğüne bakılabilir (İnalcık 1992).

ra, ticari kesimlerin faaliyet özgürlüğü talepleriyle bu özgürlüğün toplumların geri kalanı üstündeki olası olumsuz etkilerini asgariye indirme arasında bir denge oluşturma sorumluluğu yüklemekteydi. Osmanlı'nın yönetim lisanında bu dengeleme kaygısı ve onun sağlaması amaçlanan toplumsal huzur, yönetimin adaletini temsil etmiştir. Bu tür bir adalet anlayışı Orta ve Doğu Avrasya boyunca paylaşılıyordu.[25]

Devletin ve devlet idaresinin (ve hukukunun) siyasi karakteri dünyanın bu bölgesindeki özgün gelişim çizgilerini biçimlemiş ve bu sayede, her devlet başka devletlerle etkileşim halinde olduğu için daha geniş bir dünya tarihsel bağlamının da şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu durum kendini yer yer savaş ve barış, yer yer belirli kurumları özümsemesi, yer yerse devlet yönetiminin rolüne dair anlayışların yayılması biçiminde göstermiştir. Bu bağlamda Joseph Fletcher'ı takip ederek, bozkır imparatorluklarının Çin ve Osmanlı devletlerinin oluşumlarını nasıl birbirlerine bağladıklarından, hükümet etme tekniklerinin bu Avrasya koridorunda Doğu Roma (Bizans), İran, Çin ve Türk gelenekleri arasında nasıl birinden öbürüne aktarıldıklarından bahsedilebilir.[26] Avrupalılar için Osmanlı devlet idaresi (veya yönetim zanaatı) bu bilgi birikiminin görünür yüzüydü ve bu birikim Rönesans'ın yönetim idealinde özümsendi. Machiavelli'nin *Prens*'i Mediciler'den çok bir Osmanlı hükümdarının idealleştirildiği bir imgeydi. Daha sonraları, merkezileşen Avrupa devletleri Büyük Frederick'in "düzenli polis devleti" veya *Rechtsstaat fikriyle birlikte* bizatihi hükümetlerin yasalara uyma zorunluluğunun gündeme gelmesiyle Osmanlı, Babür ve Çin yönetimleri, Avrupa hükümdarlarının mutlakıyetçi pratiklerine ayna tutmak için kullanılan bir eleştiri aracı haline geldi. Yani Doğu'nun hükümranları despotizm metaforla-

25 Bu konuda, erken 19. yüzyılda Avrupa'da "toplumsal meseleler" üzerine geniş bir literatür vardır.

26 Bu noktada yaptığı ince bir yorum için James Milward'a teşekkür ederim. Bu yorum, New York Üniversitesi'nin Kevorkian Yakın Doğu Çalışmaları Merkezi'de Nisan 1999'da gerçekleşen *Modernliğin Ortak Tarihleri: On Altıncı Yüzyıldan On Dokuzuncu Yüzyıla Çin ve Osmanlı Bağlamlarında Devletin Dönüşümleri* atölyesinde sunulmuştu.

rına indirgendiler – Rönesans yönetim zanaatının inceliklerine vakıf, gayet karmaşık ve geniş toprakları yönetebilen, oralarda refah ve huzur sağlayabilen hükümranlar olmaktan çıktılar (İslamoğlu ve Perdue 2009).

Son olarak, dünya çapındaki ticari akışları, insan hareketliliğini ve üretim düzeylerini etkileyen devlet faaliyetlerinden söz edilebilir. Fakat, Batılı dünya tarihi yazını uzun süre boyunca devletlerin veya siyasi iktidar ilişkilerinin modern dönüşüm sürecindeki merkeziyetini görmezden gelmiş, bunun yerine ticari ilişkilere (Frank, Pomeranz) geniş bir yer ayırmış –hatta neredeyse başka hiçbir şeye odaklanılmamış– ve Avrupa dışındaki bölgelerin, bilhassa İslâmî bölgelerdeki devlet yönetimlerinin etkin konumlarını göz ardı etmiştir. Örneğin dünya sistemi yaklaşımı, Osmanlı Devleti'ni Şarkiyatçı görüşün Doğu despotizmi kavramı ışığında ele almış ve bu devletin çok karmaşık bir toplumsal yapıya hükmetmesine karşın bu yapıyı yönetememiş olduğuna işaret etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı "çevresinde" devlet yönetiminin güçlü "çevre" devletlerine, onların etkin yönetimleri karşısındaki zafiyetine odaklanılmıştır. Osmanlı despotunun hükmü –çeşitli tüccar topluluklarını, zanaat ve tüccar birliklerini, farklı dinlerden kişi ve cemaatleri, köyleri, kentleri içeren fakat farklı kesimlerin birbirleriyle ilişkide olmadıkları bir toplum mozaiği çerçevesinde– toplumsal ilişkilere değil, zora dayalı vergilendirme ilişkilerine dayanıyordu. 19. yüzyılda bu bakış açısı Osmanlı yönetimine Avrupa devletleri tarafından yapılan müdahaleleri meşrulaştırmak için kullanıldı. Bu müdahalelere "modern kurumlar" oluşturmak için ilhamını Avrupa'dan alan reform paketleri ve yasalar da dahildi.[27] Bu dönem Osmanlı devlet adamları bu önerilerin asıl niyetlerini anlıyorlardı: Örneğin Fransız medeni hukukunun uygulanmasını yönetme haklarına, yani siyasi ve iktisadi koşullara cevaben kendi düzenlemelerini oluşturma haklarına, bir ihlal olarak görmüşlerdi. Osmanlı bürokratları açısından medeni hukuk düzeyinde bir müdahale imparatorluğun siyasi kim-

27 Hatta, liberal yönetimsel devlet algısı (Bentham'ın hayaleti?) Smithci serbest ticaret anlayışının ardında yatıyor gibidir (Bevir ve Trentman 2004).

liği veya egemenliğinin inkârına eşdeğerdi (Mardin 1946). Cevaben, Osmanlı hukukçuları Arazi Kanunnamesi'nin taslağını oluşturdular, toprakta mülkiyet hakları yeniden tanımlandı; aynı şekilde, ticari muamelata dair kurallardan oluşan bir medeni hukuk veya Mecelle ortaya kondu. Bu hukuki yenileniş İslâmî hukuk veya fıkıh ve de çok zengin bir yaşayan hukuk veya örf geleneğine dayanıyordu.

Her şeyin ötesinde dünya tarihini, egemen-tâbi olan, Doğu-Batı, merkez-çevre gibi çatallanmalara mahkûm olmadan yeniden düşünmek dünyanın farklı bölgelerindeki bireysel ve toplumsal faaliyeti, değişen koşullara cevaben sürekli çözümler üretme çabasında olan çeşitli aktörleri görmemizi mümkün kılar. Geçmişte bu faaliyetler ticari ilişkiler, savaşlar, entelektüel alışverişler çerçevesinde ve ortak bir dünya tarihi bağlamında gerçekleşti. Avrupa dışındaki farklı oluşumların –örneğin Çin ve Osmanlı– kalıcılığını sağlayan devlet yönetimlerinin ve de diğer aktörlerin kendi bölgelerinde ürettikleri çözümlerin dünyadaki diğer bölgelerdeki sorunlara cevap verebilmeleri, yani evrensel geçerliliği olan çözümler üretebilmeleriydi.[28] Böyle olunca da bu imparatorluk oluşumlarının uzun süre ayakta kalmaları onların belirli kültürel niteliklerine, örneğin uzlaşı, hoşgörü, hatta pragmatizm gibi özelliklerine başvurularak açıklanamaz.

Bu bağlamda, dünyada farklı bölgelerin göreli konumlarındaki değişimler, bu bölgeler arasındaki iktidar ilişkilerindeki veya dünyanın belirli bir bölgesinin içindeki iktidar ilişkilerindeki değişimler ışığında değerlendirilebilir. Benzer şekilde farklı üretim sistemleri, mülkiyet hakları veya bir bölgedeki iktidar ilişkilerinin dünya çapındaki beklenmedik sonuçları incelenebilir. Bu sayede, dünya tarihi artık 19. yüzyılın (veya onun 20. yüzyıldaki karşılığı) Şarkiyatçı görüşlerinin gerçek-

28 Yönetimler söz konusu olduğunda bu, yönetimin, onun pratiklerinin toplumsal ilişkilerle iç içe, hemhal olması anlamına geliyordu. Şöyle ki, yönetimin düzenlemeleri çoğu kez bunların muhatabı olan kesimlerin veya aktörlerin itirazına uğramış, yoğun tartışmalara neden olmuşlardır. Yani düzenlemeler toplum dinamikleriyle yoğrulmuş, bir ölçüde toplumsallaşmışlardı ki, bunu evrenselleşmenin bir boyutu olarak tanımlamak mümkündür.

leştirilmeyi bekleyen liberal ütopyası olarak hayal edilmekten kurtulabilir. Dünya tarihi liberal bir ütopya olmadığı gibi, dünya sistemi analistlerinin varsaydığı birbirine muhtaç fakat uzlaşmaz ayrımlardan da ibaret değildir. Avrupa dışındaki bölgelerin tarihlerini onların Batı'ya tâbi oluş hikâyesiyle sınırlamazsak, bu bölgeleri yeni bir dünya tarihi tahayyülü içinde görme imkânına sahip oluruz ve onlara bu tarihte Avrupa'yla bağdaşık bir alan açarız. Böylelikle, Batı'nın dışındaki devasa coğrafyaları yalnızca tarihsel akıbetlerine bakarak yargılamak yerine Batı'nın da içinde yer aldığı altı yüz yılı aşkın bir zamandır süregelen ortak tarihsel dönüşüm süreçleri ve süreçler içindeki başarı ve başarısızlıklarıyla değerlendirme imkânı yakalarız.

(Çeviren: Yağız Ay)

KAYNAKÇA

Akarlı, E. (2005), "Law in the market place: Istanbul 1730-1840", *Dispensing Justice in Islam: Qadis and Their Judgements*, (der.) M. Khalid, R.P. Masud ve D. Powers, Leiden, Brill.

Akyiğitzade, Musa (2016), *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2: İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat*, (haz.) Gökçen Coşkun Albayrak vd., Dergah Yayınları.

Ayyıldız, Yahya ve Albayrak, Gökçen Coşkun (2020), "Arafta Bir Girişimci: Ahmet Midhat Efendi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 75, sayı 2.

Amin, S. (1990), *Delinking towards a Polycentric World*, New York, Zed Books.

Asad, T. (1973), *Antropology and the Colonial Encounter*, New York, Humanities Press.

Asad, T. (2003), *Formation of the Secular: Christianity, Islam and Modernity*, Standord, Stanford University Press. [*Sekülerliğin Biçimleri: Hıristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*, çev. Ferit Burak Aydar, Metis, 2016]

Barkey, K. (2008), *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press. [*Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar*, çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, 2016]

Bevir, M. ve Trentman, F. (2004), *Markets in Historical Context: Ideas and Politics in the Modern World*, Cambridge, Cambridge University Press.

Burke III, E. ve Pomeranz, K. (2009), *The Environment and World History*, Berkeley, University of California Press.

Deringil, S. (1999), *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation in the Ottoman Empire*, Londra, I.B. Tauris.

Ersanlı, B. (1993), *İktidar ve Tarih-Türkiye'de Resmî Tarih Tezinin Oluşumu* (1929-1937), Istanbul, Afa. [Güncel baskı: 7. baskı, İletişim Yayınları, 2018]

Hanna, N. (2011), *Artisan Entrepreneurs in Cairo and Early-Modern Capitalism (1600-1800)*, Syracuse University Press.

Hill, E. (1987), *Al-Sanhuri and Islamic Law: The Place and Significance of Islamic Law in the Life and Work of Abd-al-Razzaq Ahmad al-Sanhuri, Egyptian Jurist and Scholar, 1895-1971*, Kahire, American University of Cairo Press.

Hodgson, M.G.S. (1974), *The Venture of Islam*, 3 cilt, Chicago, University of Chicago Press. [*İslam'ın Serüveni*, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, 2017]

Hodgson, M.G.S. (1993), *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*, (ed. ve giriş) Burke III, E., Cambridge, Cambridge University Press. [*Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan, Vadi Yayınları, 2018]

Hourani, A. (1968), "Ottoman reform and the politics of notables", *Beginning of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, (ed.) W.R. Polk ve R.L. Chambers, Chicago, University of Chicago Press. [*Ortadoğu'da Modernleşme*, İnsan Yayınları, 1995].

Inalcık, H. (1992), "Islamization of Ottoman laws on land and land tax", *Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, (ed.) C. Fragner ve K. Schwarz, Berlin, Klaus Schwarz.

Islamoğlu, H. (ed.) (2004), *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, Londra, I.B. Tauris.

Islamoğlu, H. ve Keyder, Ç. (1977), "Agenda for Ottoman history", *Review* 1 (1): 37-55.

Islamoğlu, H. ve Perdue, P. (ed.) (2009), *Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire*, Yeni Delhi ve Londra, Routledge.

Islamoğlu, H. ve Perdue P. (2009), "Introduction", *Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire*, (ed.) H. Islamoğlu ve P. Perdue, Yeni Delhi ve Londra, Routledge.

Johanssen, B. (1999), *Contingency in Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh*, Leiden, Brill.

Kansu, Aykut (2016), *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları.

Kasaba, R. (1988), *Ottoman Empire and the World Economy in the Nineteenth Century*, Albany, State University of New York Press. [*Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, 1993]

Kasaba, R. (2009), *A Movable Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees*, Seattle, University of Washington Press. [*Bir Konargöçer İmparatorluk*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, 2012]

Köprülü, M.F. (1988), *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, TTK.

Mardin, E. (1946), *Medeni Hukuk Cephesinden Cevdet Paşa (1822-1895)*, İstanbul.

Mitchell, T. (1988), *Colonizing Egypt*, Berkeley, University of California Press. [*Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altok, İletişim Yayınları, 2001]

Owen, R. (1993), *The Middle East in the World Economy, 1800-1914 (gözden geçirilmiş baskı)*, Londra, I.B. Tauris.

Pamuk, Ş. (2004), "Institutional change and the longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800", *Journal of Interdisciplinary History*, 35 (2), s. 225-247.

Peirce, L. (2003), *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley, University of California Press. [*Ahlak Oyunları/1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005]

Pomeranz, K. (2000), *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, Princeton University Press.

Todorova, M. (2009), *Imagining the Balkans*, Oxford, Oxford University Press. [Balkanlar'ı Tahayyül Etmek, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, 6. baskı, 2020]

Wallerstein, I., Decdeliand, H. ve Kasaba, R. (1987), "Incorporation of the Ottoman Empire into the world economy", *The Ottoman Empire and the World*, (ed.) H. İslamoğlu, Cambridge, Cambridge University Press.

3

Ahlâki Sorumluluk ve Dünya Tarihi*

19. yüzyıldan bu yana dünya tarihi tasavvurları genellikle Batı'nın dünyadaki üstünlüğünün, egemenliğinin hikâyesine odaklandı. Marshall Hodgson'ın 1960'larda yazmış olduğu dünya tarihi Batı merkezli dünya tarihi tasavvurları, onların temsil ettikleri Batı egemenliği karşısında bir meydan okumaydı. Bu yazı, Hodgson'ın, dünya tarihinin Batı tarafından gasp edilişi karşısındaki duruşunu, bu duruşun arkasındaki kişiliği, onun ahlâk, insan ve tarih anlayışlarını irdeliyor. Hodgson her şeyden önce bir insandı; ister geçmişte, ister yaşadığı savaş sonrası Amerika'nın egemen olduğu dünyada olsun haksızlıklara karşı durmayı bir ahlâki sorumluluk olarak görüyordu. Tarihe yaklaşımlarda, toplumda, siyasette haksızlıkların sıradanlaştığı, sorumluluğun meziyetten sayılmadığı günümüzde Hodgson'ın bize söyleyebileceği birkaç sözü olabileceğini düşünüyorum.

Marshall Hodgson'ın düşüncesinin incelemesine, 46 yaşında vakitsiz vefatı sebebiyle yarım kalmış büyük eseri *İslam'ın Serü-*

(*) "World History as Fulfillment of Individual Moral Responsibility", "Toward an Islamicate Cosmopolitan Imagination: the Moral Legacy of Marshall GS Hodgson", başlıklı çalıştayda sunulan tebliğ. *WOCMES*, 18 Ağustos 2014, ODTÜ, Ankara.

veni'nde[1] karşımıza çıkan, birbirleriyle yakın ilişkili dört tema veya *leitmotif* ile başlamak istiyorum:

1- *Dünya tarihinin bütünlüğü*: Hodgson dünya tarihinde ayrıştırıcı özelliklere, örneğin medeniyetler arası çatışmalara odaklanmaktansa farklı medeniyet ve toplumların paylaştıkları özelliklere, onların ortak tarihlerine öncelik verdi. Bu ortak tarih anlayışı, dünya tarihinin birlik, bütünlük içinde tasavvur edilmesini mümkün kılıyordu.

2- *Dünya tarihinde bireyin ve bireysel eylemin önceliği*: Hodgson'a göre tarihte tüm medeniyetlerin paylaştığı, dünya tarihinin birleştirici unsuru bireylerin bir yandan gündelik hayatta karşılaştıkları sorunlara çözüm ararken öte yandan ahlâki bir yaşam sürdürmek için gösterdikleri çabadır. Hodgson, bireylerin maddi ve manevi kaygıları arasındaki ayrıma dikkat çekerek maddi kazanç kaygılarıyla sosyal adalet (kaynakların adil dağılımı, toplumsal düzen ve barış gibi öncelikler) arasında süregelen temel bir gerilime işaret eder. İçinde yaşadığımız küresel piyasa ortamında bu gerilimin göz ardı edilmesiyle birlikte, insanların birbirlerine düşman olduğu, dünyanın her köşesinde irili ufaklı savaşların patlak verdiği medeniyet dışı bir barbarlığa doğru gidişe şahit oluyoruz.

Her şeyden önce Hodgson bir materyalistti. Maddi dünyayla ahlâklı hayat arasındaki gerilime işaret ederken ticarete dayalı iktisadi refah ortamlarının toplumsal maliyetine atıf yapıyordu. Ahlâklı yaşam bu maliyetlerin asgariye indirilmelerini öngörüyordu. Uzun süredir içinde yaşadığımız serbest piyasa ilkelerine dayanan liberalizm bizi toplumsal konulara duyarsızlaştırdı. İşsizlik, düşük ücretler, gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlikler gibi iktisadi gelişmenin "maliyetleri" karşısındaki direnişlerin güvenlik tedbirleriyle (ya da polis şiddetiyle) bertaraf edilecek engeller olarak görülmesine itiraz etmiyoruz. Diğer taraftan, bu duyarsızlığın kökenlerini 17. yüzyılda Avrupalı tüccarların, özellikle Hollandalı ve İngiliz tüccarların-ticaret şirketlerinin, Atlantik Okyanusu'ndan Asya ve Afrika'ya uzanan coğrafyadaki ticari faaliyetlerinde ve bu ortamlardaki serbest tica-

1 Marshall Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, 2017.

ret tartışmalarında bulabiliriz. 17. yüzyılda açık deniz ticareti önemli boyutlara ulaştı. Amaçlanan o zamana kadar bilinmeyen dünyaların, onların zengin kaynaklarının Avrupa'da egemen olan monarşik rejimlerin ve kilisenin müdahalelerinden uzak, ticari sömürüye açılmalarıydı. Flaman Doğu Hindistan Şirketi'nin ortaklarından Hugo Grotius tarafından ortaya atılan serbest ticaret anlayışına Avrupa'nın kendi dışındaki bölgelere, oraların "barbar" olarak tanımlanan insanlarına medeniyet götürme fikri eşlik ediyordu.[2]

Avrupa'nın dünyada iktisadi, sonra da siyasi ve askerî yükselişine eşlik eden bu fikir ve anlayışlar ışığında Hodgson'ın çok önem verdiği iktisadi kazançla toplumsal adalet ve huzur arasındaki gerilime duyarlılık, Avrupa'nın dışındaki bölgeler söz konusu olduğunda kolaylıkla ötelenebiliyordu. Bu bölgeler için öncelik onların medenileşmeleriydi ki, bu da Avrupa ticaretine açılarak mümkündü; toplumsal adalet vb. gibi kavramlar onlar için bir lükstü... Hodgson ise Avrupa'nın ticaretinin Asya ve Afrika'daki bölgeler için maliyetinin çok yüksek olduğunu, buraların insanlarının çok büyük haksızlıklara uğradıklarına işaret ediyordu. Hodgson'a göre eğer Avrupalılar 18. yüzyıldan bu yana sanayi devrimini de içeren büyük iktisadi başarının mimarlığını, onun sorumluluğunu üstleniyorlarsa, aynı şekilde bu iktisadi başarıda küçümsenemeyecek katkıları bulunan Avrupa dışındaki bölgelere, onların insanlarına yaptıkları haksızlıkların sorumluluklarını da üstlenmeliydiler. Hodgson başarıdan, elde edilen yararlardan bireyleri sorumlu tuttuğu gibi yapılan adaletsizliklerden, onları kalıcı kılınmalarından ve nihayetinde bu adaletsizliklerin düzeltilmelerinden de bireyleri sorumlu tutuyordu.

3- *Tarih ve Arızilik.* Hodgson için bireysel eylemler veya faaliyetler, bunların sonucu ortaya çıkan medeniyetlerin başarı veya başarısızlıkları, hepsi tarihin gelgitlerine tâbiydi, tarihin arıziliklerinden nasiplerini almışlardı. Bu arızilik boyutu, bütün medeniyetlerin tarihsellikleri veya tarihin cilvelerine tâ-

2 Hugo Grotius için bkz. R. Tuck, *The Rights of War and Peace: Political Thought and the International Order from Grotius to Kant*, gözden geçirilmiş baskı, Oxford, OUP, 2011.

bi olmaları Hodgson'ın medeniyetlerarası denklik anlayışının temelini oluşturdu. Machiavelli, tarihin bu arızi, bilinmezlerle yüklü niteliğini "Fortuna" mefhumuyla ifade eder. Machiavelli 14. ve 15. yüzyıllarda kendi memleketi Floransa dahil tüm Avrupa'da yaşanan toplumsal, ekonomik ve siyasi belirsizliklerin ortamını yansıtmaktadır.[3] Hodgson'ın 1970'li yıllardaki siyahların ayaklanmalarını, Amerika'nın yenilgiye uğradığı Vietnam Savaşı'nı, siyasi liderlerin birbiri arkasına (Martin Luther King, Robert Kennedy) cinayetlere kurban gittiği ABD'deki belirsizlik ortamını yansıtması gibi.

4- *Bireyin ahlâki sorumluluğu ve bu doğrultuda gerçekleştirdiği eylemler:* Tarihin tüm belirsizliklerine rağmen, Hodgson'a göre, toplumsal adaletin tesis edilmesi, dünyada birliğinin sağlanması ve toplumun refahının arttırılması için çaba göstermek bireylerin ahlâki sorumluluğuydu. Hayatın arızi olduğu, belirsizliklerin kol gezdiği bir dünyada bireyler için tek umut, ahlâklı bir hayat yaşamaya çalışmak ve bir nebze de olsa haksızlıkları çare olabilmekti.

Bu temalar, Hodgson'ın "evrensellerini", yani ön kabullerini temsil etmekteydiler. Bu "evrenseler" aynı zamanda, onun dünya tarihi tasavvurunun temel taşlarıydılar. Bu tasavvur, Avrupa merkezci dünya tarihlerinde ifadesini bulan Avrupa'nın dünyadaki egemenliğinin bir eleştirisini içeriyordu. Bu eleştirinin çıkış noktası Orta Asya'dan Granada'ya kadar uzanan İslâmîleşmiş coğrafyada ortaya çıkan bir medeniyetin son derece detaylı bir incelemesiydi. Söz konusu olan ne savunmacı bir kültürcülük ne de bir mağduriyet sömürüsüydü. Hodgson, Ortaçağ'da İslâmlaşmış (*Islamicate*) toplumların, onların medeniyetinin dünya tarihindeki erimlerine odaklanmış, bunu yaparken de bu toplumların yarattıkları medeniyetin dünya tarihinde iz bırakan başarılarının köklerini Müslüman bireylerin etkinliklerinde aramıştır. Bireyleri harekete geçirense İslâm'ın evrensel, hatta kozmik kaygılarıydı. Hodgson, bir dersinde bu kozmik boyutu çöldeki Bedevi metaforundan çıkarak açıkla-

3 John G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton: Princeton University Press, 2003.

mıştı: Tüm yıldızların bütün ihtişamlarıyla kendilerini gösterdikleri bir çöl akşamında yorgun ve yolunu kaybetmiş bir Bedevi gökyüzüne baktığında gördüğü mükemmellik karşısında onu yaratanın önünde diz çöker, ona teslim olur. İslâm'ın kelime anlamı da teslimiyettir. Hodgson için bu teslimiyet aynı zamanda bir özgürleşmeyi, enerji patlamasını temsil ediyordu. Müslümanlar, evrenin mükemmeliyetine layık ahlâklı bir toplum yaşamı ortaya koyma sorumluluğu üstlenme cesaretini –kendi gayretlerinin daima yetersiz kalacağının hep bilincinde olsalar da– bu enerjiden alıyorlardı. Hodgson'a göre İslâm'ın asırlardır süregelen *serüveni*, karmaşık yaşam sorunları karşısında biteviye kültürel ve toplumsal çözümler peşindeki müminlerin Sisifosvari gayretlerinin hikâyesiydi. Hodgson'ın dünya tarihi, bu serüveni Yaradan'a layık bir ümmet yaratma vazifesini üstlenmiş müminlerin çabalarına odakladı.

Hodgson, Ortaçağ'da Müslümanları harekete geçiren bu kozmik ve toplumsal kaygılarda, Batı'nın dışında evrensellik iddiaları bulunan bir medeniyet keşfetti. Şöyle ki, böylesi evrensellik iddialarını Batı ve onun 18. yüzyıl sonrasındaki medeniyet patlamasıyla sınırlamadı. Böylelikle de İslâm medeniyetini dinî, siyasi (Doğu despotizmi), kabileci gibi ideal kalıplar içine hapsederek bu medeniyete haksızlık yapmadı. Ben de yazının kalan kısmında Hodgson'ın yaklaşımının Avrupa dışı toplumların incelenmesi açısından ne anlama geldiğinin genelde üzerinde duracağım.

Hodgson'ın ana eseri olan *İslam'ın Serüveni*'nin temelinde Avrupa egemenliğinin, İslâmiyetin yaygın olduğu Asya ve Afrika'daki toplumlara ciddi haksızlıklar yaptığı yönünde güçlü bir kanaat yatar. Hodgson'ın eleştirisinin hedefi, bu egemenliği savunan Avrupa merkezci tarih yazınıydı ve bu tarihlerin sürdürdükleri haksızlıkları düzeltmeye çalışmaktı; İslâmî toplumları tarihte hak ettikleri yere kavuşturmak, hataları düzeltme ve dünya tarihinin algılanmasını biraz daha adaletli kılmak çabası düşünce hayatının amacı oldu.

Avrupa merkezci tarihler, 19. yüzyıldan günümüze değin Avrupalıların sahip olup da Avrupa dışındakilerin sahip ol-

madıkları özellikler üzerinden Avrupa'nın başarısını ve Avrupa dışındaki toplumların başarısızlıklarını açıklıyorlardı. Bu durumda Avrupa egemenliği, Avrupa dışındaki bölgelere modernliğin tüm gereklerini ekonomik kalkınma, demokrasi ve hukukun üstünlüğü götürmeyi vaat ediyordu. Diğer taraftan, Avrupa merkezci tarihler Avrupa dışındaki bölgelerin, toplumların eksikliklerini onların dinî ve siyasi kültürlerinde aradılar.[4]

Hodgson, Avrupa merkezci tarihlerin ikili tarih tasavvurlarına yanıt olarak çok sayıda medeniyetten oluşan dünya tarihinin bütünlüğüne işaret ediyordu. Tarihin bütünlüğü anlayışının merkezinde toplumda bireylerin maddi başarılarının yanı sıra ahlâki bir yaşam sürdürmek için verdikleri mücadeleler bulunuyordu. Yani, bireylerin maddi hayatı sürdürürken (buna ticari başarılar da dahil) bunu ahlâk kaidelerine uyarak yapmak çabaları, Hodgson'a göre, insanlık tarihinin, bu tarihte ortaya çıkmış medeniyetlerin ortak paydasıydı. Farklı medeniyetlerin, farklı dönemlerde başarı ve başarısızlıkları, biteviye değişen koşullar karşısında bireylerin faaliyetlerinde maddi hırslarıyla ahlâki kaygılar arasındaki dengeleri koruyabilmelerini öngörüyordu. Bu ahlâki kaygılarsa İslâm toplumlarında olduğu gibi ticaretin yaygın olduğu ortamlarda ticari faaliyetin yol açabileceği toplumsal eşitsizliklere karşı duyarlı olunmasını, yoksulların gözetilmelerine işaret ediyordu. Hodgson'a göre, toplumsal bütünlüğün, huzurun vazgeçilmez bir öğesi olan maddi ve ahlâki yaşam arasındaki dengelerin sağlanması medeniyet olmanın önkoşuluydu.

Hodgson, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya tarihinde medeniyetler arasındaki farklılıklar yerine ortaklıklara odaklanan ve Avrupa merkeziyetçiliği reddeden bir avuç tarihçi arasında yer almaktadır. Arnold Toynbee, Fernand Braudel ve William McNeill'in aralarında bulunduğu bu tarihçiler farklı halklar, coğrafyalar ve medeniyetlerin birbirleriyle olan bağlantılarına dikkat çekiyorlar, siyasi hizipleşmeler ve ayrımların

4 H. Islamoğlu, "Oriental Despotism in World System Perspective", *The Ottoman Empire and the World Economy*, (ed.) H. Islamoğlu, Cambridge, CUP, 1987.

ötesinde şimdi ve geçmişte dünyanın farklı bölgelerini birleştiren boyutları ön plana çıkarıyorlardı. Aynı zamanda bu tarihler ahlâki ve toplumsal kaygılar taşıyorlardı.

Fernand Braudel, *Akdeniz* başlıklı eserinde Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarının hüküm sürdükleri Akdeniz'in Doğu ve Batı yakalarını birbirlerine bağlayan coğrafyaya odaklandı. Braudel'in savaş sırasında bir Alman esir kampında geliştirdiği ve Akdeniz'in bütünlüğünden yola çıkarak ortaya attığı Avrupa'nın bütünlüğü tasavvuru savaş sonrasında Avrupa Birliği'nin ilham kaynağı oldu.

Benzer şekilde Marshall Hodgson'ın bütünleşmiş dünya tarihi tasavvurunun köklerini onun savaşın temsil ettiği vahşet karşısında ömrü boyunca benimsediği pasifist tavra dayandırmak mümkündür. Hodgson, İkinci Dünya Savaşında savaşmayı reddetmekle kalmadı, savaş boyunca vicdani retçi olarak beş sene hapis yattı. 1960'larda Vietnam Savaşı'na karşı direnişin de önde gelen isimlerinden biriydi. Hodgson'ın savaş karşıtı tutumu onun haksızlara karşı vermiş olduğu mücadelenin ayrılmaz bir parçasıydı. Hodgson'ın gözünde Avrupa merkezci dünya tarihleri, Batı'nın dünyada kurduğu sömürge düzeni ve onun temsil ettiği haksızlıklarla bir bütündü. Avrupa merkezci tarihlerin eleştirisi ve kendi yazdığı dünya tarihi bu haksızlıklara karşı verilen mücadelenin bir parçasıydı. Her şeyden önce Hodgson'ın dünya tarihi, Batı'yla diğer medeniyetler arasındaki ortaklıklara ve denkliklere işaret ederek Batı dışındaki bölgeleri asırlardır muhatap oldukları aşağılanmadan kurtarmak çabasıydı.

Bu kaygılar ışığında Hodgson, *İslam'ın Serüveni* kitabının ilk cildinde 9. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasındaki dönemde Semerkant'tan Granada'ya, Avrasya topraklarından İber Yarımadası'na uzanan İslâmiyetin yayılmış olduğu coğrafyada yaşayan Müslüman bireylerin baş döndürücü hikâyesini sunuyordu. Bunu yaparken de öncelikle, İslâm medeniyetini 19. yüzyıl Şarkiyatçılarının hapsettikleri 7.-9. yüzyıllar arasındaki Arap kültür patlaması kıskacından kurtarıp İslâm'ın İran'a, Helen ve Roma medeniyetlerine, Hindistan'a, Çin'e ve Afrika'ya uzanan ev-

rensel,[5] kozmopolit erimini ortaya koymayı amaçladı. Hodgson, İslâm'ın bu evrensel, kozmopolit boyutunu ifade etmek için İslâmlaşmış anlamına gelen *Islamicate* terminolojisini tercih ediyordu. Ben burada Arap Yarımadası dışında İslamlaşmış toplumlardan söz ederken İslâmî terimini kullanacağım. Ortaçağ İslâm medeniyeti, Orta Avrasya'dan Atlantik Okyanusu'na uzanan kozmopolit bir şehirler zincirinin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Hodgson bu şehirlerde yaşayan tüccar, ulema fukaha, sufiler, zanaatkârlar, seyyahlar arasındaki ticaretle sınırlı kalmayan düşünce ve bilgi alışverişlerine işaret ediyordu. Bu iletişim ağları sayesinde İslâmî toplumların hem kültürel hem de ekonomik birliklerinden söz edilebiliyordu. Hodgson tarihinde, İslâmî toplumların ekonomik ve kültürel dinamizmleri arasındaki girift ilişkileri içeren muhteşem dokularını, karmaşık fakat ahenkli çeşitliliklerini gayet ustaca sergiledi. Gerçekten de *İslam'ın Serüveni*, İslâm medeniyetini evrensel tarihsel bağlamından koparıp 7.-9. yüzyıllardaki Arap kültürel patlamasıyla sınırlandıran Şarkiyatçı, Avrupa merkezci medeniyet tarihlerine karşı ciddi bir meydan okumaydı.

İslâm şehir toplumlarının yapıları ve toplumsal bütünlüklerinde hukukun merkezî bir önemi vardı. *Şeriat*, mükemmel bir toplum düzeni anlayışını ifade etmekteydi; tarihsel olarak şeriat Müslümanların bu dünyada Allah'ın yaratısının mükemmelliğine yaklaşma çabalarını içermekteydi. Hodgson'ın bir Quaker olduğu dikkate alındığında, İslâmî şehirlerde onun asıl cezbeden şeriat uyarınca toplum düzeninin, bütün müminlerin Allah'ın huzurundaki eşit oldukları ilkesine dayandırılmasıydı. Fukahanın, Kuran (ya da Allah'ın sözüne) ve peygamber ile ehlinin hadislerine dayanarak ortaya koydukları, insan dav-

5 Marshall Hodgson'a ilişkin *Wikipedia* başlığı, oldukça uygun bir biçimde, *Islamileşme* (*Islamicate*) olgusunu, "Müslümanların kültürel açıdan baskın oldukları ama kelimenin tam anlamıyla dindar olmadıkları bölgelerin ürünleri... Bu kapsamda, şarap şiirleri *İslami* değildirler, ama şüphesiz *İslamileşmişlerdir*" şeklinde açıklıyor. İslâmileşmiş kulağa hoş gelmediğinden *Islamicate* terimini "İslâmlaşmış" olarak kullanmayı uygun gördük. Diğer taraftan İslâmlaşmış medeniyet (*Islamcate civilization*) Türkçede kulak tırmaladığından İslâm medeniyeti terminolojisine sadık kalmayı tercih ettik.

ranışlarına dair münferit kurallar (*fıkh*), müminler arasında bu eşitliği tesis etmekle mükellefti. İslâm ümmetinin yöneticilerinin de benzeri mükellefiyetleri vardı. *Yasa yapma yetkisi*, yeni ele geçirilen toprakların örfi hukuk ve geleneklerinden yararlanılarak İslâmî *fıkhın* Arap kökenlerinin dışına teşmil edilmesini öngörüyordu. Böylelikle yasalar kozmopolit şehir ağlarından meydana gelen İslâmî medeniyetin bütünleşmesine katkıda bulunuyorlardı.

Hodgson'a göre, İslâm medeniyetini birleştiren diğer güçse sufilerdi. Sufilerin Allah'la kişisel bir ilişki kurma iddiaları onları batıl inançlar, hatta farklı dinî inançlar karşısında daha hoşgörülü kılıyordu. Sufilik İslâm'ın popülist yanını ortaya koymuş, farklı inanç sistemlerinin ve dinlerin bileşenlerini özümsemesine imkân sağlamıştı. Bu da İslâm'ın yayıldığı topraklarda sufilerin neden çok rağbet gördüklerini açıklıyordu. Sufiler aynı zamanda otoritenin (askerî olsun, hükümdarın otoritesi olsun), bireylerin ve cemaatin faaliyetlerine müdahale etmesi konusundaki hassasiyeti, teyakkuzu temsil etmekteydiler.

Asi bir ruha sahip olan Hodgson'ın sufiliğe ilgi göstermesi ve sufilikte otoriteye bir başkaldırı odağı bulması anlaşılırdı: Hodgson, sufileri askerî liderler ve onlarla işbirliği yapan İslâm âlimleri ve fukahayı da içeren tüm otorite odaklarına karşı bireysel direnişin simgesi olarak gördü.

Hodgson'ın toplumsal eşitlik ve barıştan bireyleri sorumlu tutan ahlâki duruşu ve otoriteye, savaşa, hiyerarşik örgütlenmeye karşı duyduğu tepki ifadesini *İslam'ın Serüveni'nin* birinci cildinde buldu. Bu ciltte, Hodgson 9. ila 13. yüzyıllar arasında İslâmî şehirlerde adil bir toplum düzeni için bireylerin (özellikle de fakıhların) siyasi otorite ve haksızlıklar karşısında verdikleri mücadelelere odaklandı. Duyduğu coşkuyu bu cildin her satırında hissetmek mümkündür. Diğer taraftan 13.-14. yüzyıllardan itibaren İslâmî coğrafyada hâkim olan "barut imparatorluklarına" odaklanan eserin ikinci cildinde birinci cilde hâkim olan coşkunun, heyecanın eksikliği hissedilmektedir.

Hodgson'a göre, 9. ila 13. yüzyıllar arasında İslâm medeniyeti çerçevesinde olduğu gibi, Batı Avrupa'da da Aydınlanma

ve sanayileşme çağında bireylerin enerji patlamasına, özgürleşmeye şahit olundu. Batı, zorluklar karşısında –nüfus artışı, salgınlar ve savaşlar– hem doğayı hem kendi dışındaki toplumları egemenliği altına almasını sağlayacak yenilikçi teknolojik çözümlere yöneldi. 18. yüzyıl sonrasında yükselen Batı medeniyetinin dünya tasavvuru sürekli yeni teknolojiler üretmeye odaklandı. "Modern insan"ın teknolojik yenilikler peşinde olması, yeni teknolojilerin toplumların, bireylerin refah düzeyini yükseltmek, büyük nüfuslara gıda, giyim ve konut sağlanmasını kolaylaştırma, hastalıkların tedavisi doğrultusundaki başarıları Hodgson'ı âdeta büyülüyordu. Teknolojik yenilikler karşısında duyduğu heyecan, kolaylıkla bazı Silikon Vadisi yenilikçilerinin hissettikleri heyecanla boy ölçüşebilirdi.[6]

Hodgson'ın kişisel yaşamı, şüphesiz onun dünya tarihi tasavvurunun biçimlenmesinde önemliydi. Öncelikle Hodgson kendisini Ortaçağ İslâm toplumlarındaki fukaha ve sufiler gibi 20. yüzyılda Batı medeniyetini daha iyiye götürmenin ahlâki sorumluluğunu taşıyan bir birey olarak görüyordu. Fukaha ve sufilerin evrensel erimleri Hodgson'ın da evrenselleriydi. Tarihçinin ahlâki sorumluluğunun yanı sıra Hodgson bir vatandaş olarak kaynakların, bireyler ve medeniyetlerarası saygının hakkaniyetli bir biçimde dağıtıldığı, daha adil bir dünyanın gerçekleşmesine katkıda bulunma sorumluluğunu üstlenmişti.

Burada hatırlanması gereken Hodgson'ın Batı Aydınlanması'nın bir ürünü olduğu, Batı medeniyetin bir mensubu olduğudur. Hodgson hayatının hiçbir aşamasında ne Batı adına özür diledi ne de onun kazanımlarını küçümsedi. Sadece şunu anlamışı: Ortaçağ İslâm medeniyetinde olduğu gibi modern Batı medeniyeti çerçevesinde de ahlâklı bir toplum yaşamı inşa edilebilmesi bireylerin irade ve sorumluluklarını öngörmekteydi. Hodgson, bir yandan Batı'nın yenilikçi atılımları karşısında büyük heyecan duyarken, diğer yandan teknolojik yeniliklerin ortaya çıkardığı silahların kullanılarak Batı medeniyeti adı-

6 Kızı için tedavi arayışı içindeki Hodgson, yoğun şekilde okuyan, konferanslara düzenli olarak katılan ve 1960'lı yılların tıbbındaki son araştırmalar hakkında son derece bilgili birisiydi.

na dünyanın çeşitli yerlerinde gerçekleştirilen zulüm ve haksızlıklara karşı direnmeyi ahlâki bir sorumluluk olarak görüyordu.[7] Hodgson, modernliğin özünde yatan çelişkiyi, modernliğin mucizevi açılımlarıyla korkunç yok ediciliği arasındaki çelişkiyi, hayatının her dönemecinde benliğinin derinliklerinde hissederek yaşadı.

Bir yandan ahlâki bir toplum yaşamı özlemi, öte yandan da maddi yaşamın talepleri arasına sıkışmış evrensel bir medeniyet anlayışı, farklı medeniyetler –Çin, İslâm ve Batı– tarafından paylaşılan ortak kaygılara, medeniyetler arasındaki *denkliğe* işaret ediyordu. Diğer taraftan, böylesi bir çelişki üzerine inşa edilmiş olan bir denklik, medeniyetlerin tarihlerindeki arızilikleri sonu gelmeyen gelgitlere baskın kılıyor. Arızilikler ya da tarihin failleri olan bireylerin yaşamın öngörülemez koşullarının karşısında savunmasız bulunmaları teması, Hodgson'da kültürel ya da başka türden tüm belirlenimlere müsaade etmeyen bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu itibarla, eğer İslâm ve Çin medeniyetleri, Batı medeniyetinin 18. yüzyılda yükselmeye başlamasından sonra olduğu gibi geride kaldıysalar bunun nedenini bir tükenme veya ardında gelecekteki gelişimini engelleyecek bir enkaz bırakan bir öz tükenmesinde aramak gerekmez. Hodgson, medeniyetlerin nispi geri kalışlarının ardındaki öngörülemez tarihsel koşullara işaret ediyordu; İslâmî medeniyet açısından Moğol istilaları böyle öngörülemez bir tarihsel gelişmeydi.[8] Dahası Hodgson, Batı medeniyeti öncülüğü ele geçirdiğinde, geçmiş medeniyetle-

---

7 Hodgson, Batı medeniyeti adına yapılan haksızlıklara karşı bireyleri hissizleştiren, onları suç ortaklarına dönüştüren ve barbarlaştıran bu zulümlerin, Batı toplumu üzerinde yarattığı etkiler üzerine de düşünmüş olmalıdır. 1960'larda Vietnam Savaşı'nda savaşmak istemeyerek vicdani retçi statüsüne başvuran Chicago Üniversitesi'ndeki öğrencileriyle yaptığı yoğun çalışmalar bu tür bir düşünüşün kanıtı olabilir.

8 Bu açıklamaya bütünüyle katılmıyorum. Zira eğer Hodgson'ın bireyselci, hümanist gözlüklerinin ötesine bakılacak olunursa, kesintisiz tarihsel dinçlik ve yenilikçilik unsurları görülebilirdi; özellikle de 13. yüzyıldan sonra İslâmîleşmiş toprakların dört bir yanındaki devlet yönetimlerinde. Bu tür yenilikler, bir araya gelişi, *şikh* öğretilerinin Moğolların "*yasa*"sı ve Sasanilerin bürokratik düzenlemeleri gibi çeşitli kurumsal hükümlerle harmanlanışını içermekteydi.

rin çabalarının tüm insanlık için kaybolduklarını da düşünmüyordu. Hodgson'ın *Büyük Tarihsel Dönüşüm* olarak tanımladığı Batı'nın yükselişi, geçmişte, diğer dünya medeniyetlerinin de içinde yer aldıkları çok sayıda dönüşümü içeren tarihî bir süreçti. Şöyle ki: Hodgson'a göre Batı'nın *Büyük Dönüşümü* geçmiş medeniyetlerin serüvenlerinin izlerini taşımaktaydı; Batı medeniyeti kendisinden önceki medeniyetlerin, bireylerin çabalarının, mücadelelerinin toplamının bir neticesiydi. Çin ve İslâm medeniyetlerinin kendilerinden önceki medeniyet ve bireylerinin çabalarının ürünlerini içermiş olmaları gibi.

Hodgson'ın dünya tarihindeki değişimlere yönelik çok katmanlı, kökleri bireylerin tarihsel çabalarına dayanan ve farklı medeniyetlerin geçmişteki çok zengin deneyimlerini, dönüşümlerini kapsayan bakış açısı kendi entelektüel yuvası olan Chicago Üniversitesi'nde[9] 1960'lı yıllarda egemen olan modernleşme perspektifinden çok uzaktı. Modernleşme anlayışı, Batı medeniyetinin yolunu açmak için geçmişteki bütün medeniyetlerinin izlerinin silinmelerini öngörmekteydi ve modernleşme giderek baskıcı bir değişim söylemine indirgenmişti. Bu yaklaşımın, Batı'nın dünya egemenliğinde başka bir zirveyi temsil eden günümüz küresel piyasa düzeni için özellikle geçerli olduğunu düşünüyorum. Ancak Hodgson'ın görüşünü modernleşme perspektifinden ayıran temel husus, sadece tarihsel yaklaşımıyla sınırlı değildi; onun yaklaşımını farklı kılan tarihsel çözümlemesinin içerdiği ahlâki kaygı ve ahlâki adanmışlıktı. Bu ahlâki boyutun, Hodgson'ın çözümlemesini Don Kişotçu mu, yoksa gerçekçi mi kıldığı sorusunun küresel kapitalizmin sürdürülemez eşitsizlikler ortamında bir kez daha anlam kazandığını düşünüyorum.

Son olarak, Hodgson'ın tarihsel bakış açısından bakıldığında eğer bir medeniyet liderliğini kaybetmişse bu, bir sonu ifade etmiyordu. Yani, herhangi bir medeniyetin –Batı medeniyetince geri dönülmez biçimde dönüştürülmüş olsa da– yeniden yük-

9 1960'lar ve 1970'lerde Chicago Üniversitesi'ndeki siyaset bilimi ve sosyoloji bölümleri, Leonard Binder, Lloyd ve Susan Rudolf, Edward Shils de dahil olmak üzere modernleşme teorisinin önde gelen akademisyenlerinin yuvasıydı.

selemeyeceği, dünyada öncü konumuna gelemeyeceği anlamına gelmiyordu. Gelecekte bu türden yükselişleri, mesela Çin medeniyetinde olduğu gibi, bireylerin canlanmakta olan ticari ortamı ahlâki yaşamın mümkün olabileceği bir ortama dönüştürmek yükümlülüğünü üstlenmeye istekli olup olmadıkları tayin edecektir.

Ahlâki duruş

Hodgson'ın düşüncesinin kaynağının onun Quaker[10] (bir Hıristiyan mezhebi) inancı olduğu çok tartışıldı. Bence, Quaker olması (başlangıçta bir yatkınlık sağlaması hariç) Hodgson'ın ahlâki duruşunun en önemli bileşeni değildi.[11] Hodgson yaşamın arıziliğini ve Tanrı'nın kayıtsızlığını kabullenmiş, manevi yanı çok kuvvetli, inançlı biriydi fakat dindar değildi. İkiz kızlarından birini teşhis edilmemiş bir hastalığa kurban vermiş, diğer kızıysa bitkisel yaşama mahkûm olmuş birisi olarak kişisel trajedisi, bu kozmik savunmasızlık hissini derinleştirmişti âdeta. Ne var ki, bütün bunların karşısında direnmeyi, çare aramayı da ahlâki sorumluluğu olarak görmüştü.

İslâm'da ve İslâm'ın *pathos*'unda, son kertede de İslâm'ın tarihî serüveni olarak algıladığı süreçte Hodgson'ı cezbeden de İslâmî toplumların Batı'nın ideolojik, askerî, siyasi saldırısı karşısındaki savunmasızlığıydı belki. Sanki (daha önce de bahsettiğim) çölde gözlerini gökyüzüne diken ve Allah'ın yaratısının mükemmelliği karşısında tevazuuyla teslim olan Bedevi mecazında olduğu gibi, Hodgson da tarihin muhteşemliği ve sunduğu imkânların zenginliği karşısında tevazuuyla eğiliyordu. Bedevinin Allah'a teslimiyeti gibi, Hodgson da kendisini tarihin akışına, onun sunabileceği imkânlara ve tarihin bireylere yüklediği ömür boyu süren Sisifosvari çabaya teslim etmiş gibiydi.

10 Hodgson'ın bir öğrencisi ve kendisi de tanınmış, yaratıcı tarihçilerden birisi olan Peter Gran, haklı bir şekilde Hodgson'ın pek çok açıdan kendi neslindeki pek çok Quaker'dan daha radikal birisi olduğunu söylemişti. Gran, bu radikalliği kısmen Orta Batılı-İskandinav radikal siyaset geleneğine bağlıyordu.

11 Burada dinsel olanı ahlâki olanla ya da dinsel olanı manevi olanla karıştırmamak çok önemlidir.

Ancak Hodgson'ın aktivizminin kaynağı da muhtemelen yaşamın, tarihin arızilikleri karşısındaki bu savunmasızlıktı: Dünyayı daha adil bir yer haline getirmeye çalışmak, medeniyetin ve toplumun hastalıklarının çözümüne katkıda bulunabilecek eylemlerde yer almak onun hayatın belirsizlikleri, haksızlıkları karşısında mücadelesinin bir parçasıydı. ABD'de siyahların yurttaşlık hakları elde edebilmek için verdikleri mücadelede, Vietnam Savaşı'na karşı direnişte önemli roller oynadı. *İslam'ın Serüveni* de Avrupa egemenliğinin İslâmiyetin dünya tarihindeki statüsünü ve kozmopolit erimini inkâr ederek İslâmî medeniyete ve halklara karşı yapmış olduğu haksızlığa karşı gerçekleştirdiği bir eylem, ahlâki bir duruştu. İslâmiyete yapılan haksızlık aynı zamanda Batı'ya da yapılan bir haksızlıktı – Batı, İslâmiyetin tarihini reddederek kendi medeniyetinin de önemli bir bileşenini reddetmişti.

Hodgson ve sömürgecilik sonrası/ postmodern perspektifler

Hodgson, 1970'li ve 1980'li yıllarda sosyal bilimlerde rağbet gören sömürgecilik sonrası (*post-colonial*) bakış açılarını öngörmüş, Avrupa merkezci dünya tasavvurlarını ve onlara eşlik eden modernleşme iddialarını Batı'nın dünya egemenliğinin veçheleri olarak değerlendirmişti. Yine de sömürgecilik sonrası görüşlerden farklı olarak Hodgson'ın tarih tasavvuru, eski sömürgeleri, sömürgecilik sonrası dönemlere uzanan epistemolojik bir tasallutun ebedi mağdurları olarak görmedi ve Avrupa dışındaki bölgelere dair düşüncelerinin onların Avrupa egemenliği altındaki mağduriyetleriyle sınırlanmasına izin vermedi. Ne yazık ki, postmodern, sömürgecilik sonrası yaklaşımlar kendilerini mağduriyet "hikâyeleriyle" sınırlandırmışlar, eski sömürgelerdeki bireylerin geçmişte ahlâklı toplum için verdikleri mücadeleleri göz ardı etmekle kalmayıp bu toplumların geleceklerinde de olası bu tür faaliyetlere duyarsız kalmışlardır.

Diğer taraftan, Hodgson'ın tarih çözümlemesi –zaman zaman Don Kişotçuluk eleştirilerine hedef olma pahasına da ol-

sa– hem geçmişte hem de gelecekte bireylerin ahlâklı bir toplum oluşturma yönündeki faaliyetlerine, bu doğrultudaki mücadelelerine, siyasi açılımlara hep duyarlı oldu. Hodgson, bu tür faaliyet ve eylemleri bir medeniyetin üstünlüğünün ifadesi olarak gördü. Bireylerin ahlâklı bir toplum için eylem ve faaliyetlerinin baskılandığı, iktisadi mantığın, hırsların körüklendiği, Batı medeniyetinin çökmekte olduğu günümüz kapitalist piyasa ortamında Hodgson'ın bu duruşunun hatırlanması önemli. Bu açıdan değerlendirildiğindeyse postmodernist yaklaşımları bu çöküş döneminin saldırgan ve tüm eylemleri bastıran reflekslerinin bir ürünü olarak görmek mümkün.

Hodgson ve neoliberallik

Hodgson'ın dünya tarihine yaklaşımı, bireylerin ticari büyüme ve maddi refaha kavuşma çabalarıyla adil bir toplumda yaşamak özlemlerini, bu doğrultudaki mücadeleler arasındaki gerilimi dile getirdi. Bu, ticari olarak başarılı olmuş bütün toplumların karşı karşıya kaldıkları ve günümüz küresel piyasa düzeninde de şahit olduğumuz bir açmaz. Mesele, bireylerin ekonomik kazanç uğruna toplumsal kaygılardan ve eşitlikten, hakkaniyet anlayışından feragat etmemeleri. Ahlâklı bir toplumda yaşamak için ısrarcı olmaları, bu doğrultuda mücadeleyi göze almalarıydı. Bunun aksiyse bireylerin ahlâki kaygıları geride bırakıp nefret ve açgözlülüğe teslim oldukları, giderek barbarlaşan bir dünyaydı. Hodgson, dünya tarihinde bu temel gerilimin çözümünü bireylere, onların yaşadıkları dünyayı daha adil hale getirmenin ahlâki sorumluluğunu üstlenmekteki isteklilikliklerine yüklüyordu. Bu açıdan değerlendirildiğinde Batı egemenliği, sömürge düzeni, bireylerin bu ahlâki sorumluluğunun unutulmasından kaynaklanan devasa bir adaletsizliği temsil ediyordu. Böylesi bir adaletsizliğinse günümüzde küresel piyasa düzeninin hâkim olduğu dünyanın her köşesinde sıradanlaşmış olduğunu söylemek mümkün.

(Çeviren: İsmail Ilgar)

KAYNAKÇA

Hodgson, Marshall (2017), *İslam'ın Serüveni*, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi.

İslamoğlu, H. (1987), "Oriental Despotism in World System Perspective", *The Ottoman Empire and the World Economy*, (ed.) H. İslamoğlu, Cambridge, CUP.

Pocock, John G.A. (2003), *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton, Princeton University Press.

Tuck, R. (2011), *The Rights of War and Peace: Political Thought and the International Order from Grotius to Kant*, gözden geçirilmiş baskı, Oxford, OUP.

4

Modernliğin Ortak Tarihi: Çin, Osmanlı ve Babür İmparatorlukları Örnekleri*

HURİ İSLAMOĞLU - PETER C. PERDUE

Paradigmalar tarih yazımını belirler. Tüm tarih yazını toplumların doğasına, geçmişte takip ettikleri gelişim çizgilerine, geçmişteki gelişmelerin toplumların geleceklerini ne kadar tayin ettiğine, birbirleriyle kıyaslandıklarında toplumların dünyadaki ve tarihteki yerlerine dair varsayımlardan yola çıkar. Bu varsayımlar, çoğu kez tarihçinin içinde yer aldığı toplumda kabul görmüş inanç ve doğruları yansıtırlar; tarih yazını farkında olarak ya da olmayarak, bu varsayımların öngördüğü toplum ve dünya düzeninin onaylanmasına, hatta meşrulaştırılmasına katkı sağlar, ta ki o toplum veya dünya düzeni sorgulanana kadar. O zaman varsayımlar da masaya yatırılır ve sorgulanır; tarih yazını yeniden kurulmakta olan düzenin kaygıları bağlamında ortaya çıkan soru ve meselelere yönelir.

19. yüzyıldan itibaren uzun süre Avrupa dışındaki bölgelerin tarihleri, Avrupa'nın tarihinden ayrıştırıldı, bu tarihle bir karşıtlık, zıtlık ilişkisi içinde algılandı. Bu anlayışa göre Avru-

(*) Bu yazının ilk hali Peter Perdue ile birlikte derlediğimiz, biri New York, diğeri İstanbul'da olmak üzere iki atölyede sunulan tebliğlerden oluşan *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire* (Yeni Delhi, Londra, Routledge, 2009) başlıklı derlemenin önsözü olarak yayımlandı. Mukayeseli tarih yazını için iyi bir örnek olduğunu düşündüğümden -orijinal metin üzerinde epey oynayarak- bu kitapta da yer almasının uygun olacağını düşündüm.

pa, burjuva devrimlerin, liberal anayasalara tâbi devletlerin bulunduğu imtiyazlı bir tarihe sahipti. Avrupa dışındaki bölgelerin tarihlerineyse durağan ekonomiler, güdük kalmış ticari atılımlar, gerçekleşememiş devrimler damgasını vurmuştu. Tarihçiler Doğu'nun makus kaderini, onun geri kalmışlığını Doğu'yu pençesine almış olduğuna inanılan Doğu despotizmi ve bağnaz, çoğu kez dinî, inançlarla açıkladılar. Doğu'nun yokluklarıyla Batı'nın varlıklarının karşı karşıya geldiği bu dram iki amaca hizmet etti: 1) Avrupa'nın kendi dışındaki bölgelerdeki mevcudiyetini, egemenliğini meşru kıldı 2) Batı'nın veya Avrupa'nın ve Doğu'nun veya Avrupa dışındaki bölgelerin tarihsiz veya tarih dışı, homojen ideal birimler olarak inşa edilmelerini sağladı. Böylelikle Doğu/Batı karşıtlığı içine hapsolan tarih yazını ideolojik olmanın, Avrupa'nın egemenlik siyasetinin parçası olmanın ötesine geçemedi. Diğer taraftan, bu siyaset, hem Doğu'nun hem de Batı'nın tarihinin imkânlarını, bu tarihler çerçevesinde sorulabilecek soruları sınırladı. Yeni sorular, Batı egemenliğini sorgulayan siyasetlerin ortaya çıkmasını bekleyecekti.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde modernleşme kuramı ve dünya sistemi yaklaşımı, Doğu ile Batı arasındaki egemenlik veya tahakküm ilişkisine, Batı'nın tahakkümün öznesi Doğu'nun da tahakkümün nesnesi olduğu bu ilişkiye odaklandı. Sosyal bilimlerde egemen olan modernleşme yaklaşımı bu tahakküm ilişkisinin ancak Doğu'nun Batı'nın kurumlarını benimseyip Batı gibi olması (yani yok olması) böylelikle siyasi, dinî geleneklerinden kurtulmasıyla sonlanacağını öngörüyordu. Halbuki 1970'lerde modernleşme perspektifinin eleştirisi olarak ortaya çıkan dünya sistemi yaklaşımı Batı ile Doğu arasındaki tahakküm ilişkisinin temelinde yatan eşitsiz ticaretin yapısal niteliğine, yani tahakkümünün sürekliliğine işaret ediyordu.

Dünya sistemi yaklaşımı, modernleşme perspektifinin Doğu'nun eksiklerinin nedenlerini onun siyasi veya dinî kültüründe, kültürel özünde aramasına karşı çıkıyor, bu eksikliklerin tarihî gelişmeler sonucunda, 16. ve 17. yüzyıldan itibaren

Doğu'nun Batı ticaretine açılmasıyla ortaya çıktıklarını savunuyordu. Modernleşme perspektifi dünya tarihini farklı bölgelerin/toplumların ideal bir Batı imgesine doğru ilerledikleri bir birleşme (*convergence*) hikâyesi olarak görürken, dünya sistemi yaklaşımı için bu tarih yalnızca baskın bir Batılı merkez ve ona bağımlı Batılı olmayan çevrenin süregelen bir ayrışma (*divergence*) serüveniydi.

Farklılıklarına rağmen modernleşme ve dünya sistemi yaklaşımları, Avrupalı ve Avrupalı olmayanın birbirleriyle uzlaşmaları mümkün olmayan gelişme çizgileri izledikleri çatallaşmış bir dünya tarihi anlayışı sergilemektedirler. Dünya sistemi yaklaşımı modernleşme kuramının özcü kültürcü yaklaşımını reddederken kendisi de tarihsel kadercilikten kurtulamıyordu. Sonuçta her iki yaklaşım da Doğu'nun tarihinde kapitalist gelişmenin, sanayileşmenin, demokratik kurumların, liberal anayasal düzenin gerçekleşmesini engelleyen ve onların gelişmelerini yavaşlatan "eksiklerin" neler oldukları sorusuna odaklandı. Bu "eksiklikler" söylemi, hem modern tarih çalışmalarına hem de sosyal teoriye damgasını vurdu. Örneğin Çin tarihçileri Çin'in neden bir sanayi devrimi yapmakta başarısız olduğu sorusuna devasa bir önem atfettiler; Çin'in neden Marx'ın İngiltere örneğinde tanımladığı haliyle kapitalizme giden "normal" yoldan saptığı sorusuna cevap aradılar. Bunun sebepleri arasında Konfüçyüsçülüğün ticareti hor görmesi, bürokrasinin esnaflar üzerinde kurduğu baskı, okumuş pasifist elit kesimlerin askerî teknolojiyi görmezden gelmesi, taşra ekonomisinde yeterince uzmanlaşma olamaması, bundan ötürü kemikleşen köylü kesiminin endüstriyel emek gücünün gelişimini engellemiş olması vb. sayılabilir.[1] Benzer şekilde, Osmanlı ve Babür imparatorluklarını inceleyen Marksist ve liberal tarihçiler de ticari ilişkileri dışlayan, kendi kendine yeten köy topluluklarının ya da Doğu despotlarının kırsalda üreticinin ürettiği artı-değere el

1 Bkz. Huang (1985): "Modern çağda tarımsal dönüşümün 'klasik' modeli elbette İngiltere'nin kapitalizme geçişidir... ilginç olan şudur, Çin'de bu farklılaşma, Batı'da olduğu gibi, tarım toplumunun tamamen başka bir şeye dönüşmesiyle sonuçlanmadı... kapitalist sanayi ekonomisine değil, farklılaşmış bir köylü ekonomisine yol açtı." (s. 10).

koyarak sermaye birikimini ve endüstriyel gelişimi engellediklerine işaret ettiler (Habib 1969; İslamoğlu ve Keyder 1987).

Son otuz yıldır tarih yazınında bu eğilimlerin değiştiğini görüyoruz. Qing dönemi ve Osmanlı iktisat tarihleri durağan ekonomi ve durağan toplum tezlerine karşı çıkıyorlar. Bu revizyonist bakış açısına göre Qing yönetimi ticareti baskılamadığı gibi, okumuş elitler tüccarlarla ortak yatırımlar yaptılar, kırsal bölgede pazar ağları hızla gelişti, 18. yüzyıl boyunca tarım ekonomisinde teknolojik yenilikler gerçekleşti ve gelişmiş bölgelerde tarım verim ve üretimi arttı. (Li 1998; Marks 1998; Mazumdar 1998; Pomeranz 2000; Wong 1997). Bu çalışmalar Qing ekonomisinin başka ekonomilerle karşılaştırmalı olarak ele alınması için yeni hedefler belirlediler: Bunların başında, özellikle Çin ve Avrupa tarihleri kıyaslamalarında, karşıtlıklar yerine bu tarihler arasındaki benzerliklerin üzerinde durulması geliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisat tarihi üzerine yapılan çalışmalar da kendilerini Batı Avrupa'nın tarihiyle yapılan kıyaslamaların "noksanlık", "eksiklik" sorunsalından kurtarmayı amaçladılar. Suraiya Faroqhi, "'Doğu' ile 'Batı' arasındaki kıyaslamaların birçoğunda var olan özcü düşünceye" karşı çıkar ve "ikisi arasındaki ayrışmanın nispeten geç bir tarihte gerçekleştiğini, bu kopuşta tarihsel arıziliklerin rolü bulunduğunu ve söz konusu iki sosyo-ekonomik oluşum içindeki ekonomik, toplumsal ve kültürel çelişkilerin öneminin atlanmaması gerektiğini" savunur. Faroqhi, dinamizm ve gerilemenin hem Avrupa hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda görülebileceğini, ilerici bir Batıyla geri kalmış bir Doğu arasında keskin çizgiler çekemeyeceğimizi söyler. Çin üzerine çalışan meslektaşları gibi Osmanlı tarihçileri de "gelenek"le "modernlik," dinamik bir Batı ile geri kalmış bir Doğu arasında kurulan basit ikilikleri, Osmanlı imparatorluğunun karmaşık ve dinamik iktisadi ve toplumsal yapısına dikkat çekerek eleştirdiler (Aksan 1999; Darling 1998; Faroqhi 1992, 217; İslamoğlu 1994; Salzmann 1993; Cohen 1984). Peter Gran de benzer şekilde "Batı'nın yükselişinin Öteki'nin çöküşü" anlamına geldiği şeklin-

deki görüşü eleştirip, "Geç 18. yüzyılda yaşanan büyük toplumsal dönüşüm sürecinde Batılı olmayan bölgelerin aralarında yaptıkları işbirliğinin bu bölgelerin kendine özgü modern kapitalist kültürlerinin temellerini attığına" işaret etti (Gran 1979, xii). Tüm bu araştırmacılar Batı Avrupa'nın temsil ettiği tek ve tutarlı bir gelişme modeli karşısında ve onu zıtlı olarak Doğu'nun aynı tutarlılıkta bir azgelişmişlik modeli olarak temsil edilmesine itiraz ediyorlar. Bunun yerine farklı toplumların içerdiği çoklu çelişkilere, farklı bölgeler arasındaki çoklu ilişkilere (yalnız Doğu/Batı değil, Batı ve Doğu'nun kendi içlerindeki bölgelerle, bu bölgelerin Doğu'daki bölgelerle ilişkilerine) dikkat çekiyorlar. Revizyonist tarihçilere göre, sanayileşme ve modernleşme onların içinde yer alan tüm birimleri (Doğu, Batı, Güney, Kuzey) dönüştüren küresel süreçlerdir; imtiyazlı bir medeniyetin tekelinde olan, onun diğerlerine ihraç ettiği bir "varlık" değildir (Gran 1979; İslamoğlu ve Keyder 1987; Blaut 1993, 2000).

Babür İmparatorluğu tarihçileri de Babürler dönemi kurumlarının "ideal" Batı kurumları karşısında eksikliklerine, az gelişmişliklerine dair yaklaşımları sorgulamaktadırlar. (Habib 1969, Labib 1969). Tapan Raychaudhuri bu dönemde Hindistan'ın bazı kıyı bölgelerinde girişimci bir sınıfın ortaya çıktığını ve bu bölgelerde ticari faaliyetin önemli bir zenginlik yaratmış olduğunu gösteriyor (Raychaudhuri 1969). Chetan Singh bu gelişmenin kıyı bölgeleriyle sınırlı olmadığını Punjab'ın iç bölgelerine de ulaştığına dikkati çekiyor (Singh 1991).[2] Babür dönemi kurumlarına, özellikle toprakta kullanım veya tasarruf hakları, toprak gelirlerin dağılımı, yönetim pratiklerine, hükmetme veya yönetme zanaatına (*statecraft*) dair çalışmalar da son zamanlarda sayıca ciddi bir artış gösterdi (Alam ve Subrahmanyam 1998). Subrahmanyam da İngiliz sömürge yönetiminin inşasında Babür kurumlarının katkılarının öneminin altını çizmektedir (Subrahmanyam 2009).

1980'lerde Ranajit Guha ve bir grup Hintli bilim insanı Hindistan'ın sömürge döneminde yazılan tarihlere hâkim olan eli-

2 Bu türden iki bölgeyle ilgili çalışmalar için bkz. Eaton (1993) ve Hasan (2004).

tist yaklaşımı eleştirerek "madun" veya egemen kesimlerin tahakkümü altında ezilen kesimlerin tarihine yöneldiler. Madun çalışmaları (*subaltern studies*) ezilmişlerin kaygılarını ve siyasetlerini öne çıkardı. Guha'ya göre bu siyasetler madunların yatay örgütlenmelerini, farklı bölgelerdeki madunların birbirleriyle iletişim kurmalarını öngörüyordu. Halbuki devlet kurumlarına, parlamentoların ve bürokratik komisyonlara odaklanan elit siyasetler dikey örgütlenme esasına (emir-komuta zinciri misali) dayanıyordu. Diğer taraftan, Guha madunluğun tahakkümle ilişkilendirilmediği sürece anlaşılamayacağı yönündeki Gramscici görüşe de sıkı sıkıya bağlıydı: "Madun kesimler isyan edip ayaklandıklarında bile daima egemen kesimlerin onlar için çizdikleri hareket alanı içinde kalırlardı" (Guha 1982). Burada Guha'nın kast ettiği hareket alanı hegemonya, yani üzerinde toplumsal mutabakata varılmış olan kurallar dizisi. Guha bu kuralların aşılma süreçleri, bir kesimin diğer kesimlerin mutabakatına dayanan egemenliğinin (yani hegemonyanın) yıpranması, eski kuralların yerini yenilerinin alma süreçleri ve bu doğrultuda verilecek olası mücadeleler veya geçmişte verilmiş olan mücadelelerle ilgili bir şey söylememektedir. Böylelikle de madun siyasetiyle elit siyaseti arasında kurulan ikiliğin temsil ettiği kavramsal bariyeri aşmak gelecek kuşak araştırmacılara kalmış gibi görünüyor. Bu bağlamda toplumsal gerçekliği düzenleyen devletin kurum ve kuralların sadece elitlerin madunları sömürmek, onları oyuna getirmek için kullanılan araçlar olmadıkları ve çoğu kez sömürülenleri de içeren siyasi çatışma ve mücadelelerin de sahnelendiği alanlar olduklarının hatırlanması önemli.

Son olarak bazı Avrupa tarihçileri, kapitalizme giden birçok yoldan, farklı gelişme çizgilerinden söz ediyorlar, bunu yaparken de İngiltere'nin kapitalist gelişmesini esas alan Marx'ın kapitalist gelişme modelini ayrıcalıklı bir konuma oturtmamaya özen gösteriyorlar. Örneğin, O'Brien ve Keyder 19. yüzyıl boyunca Fransa'da emeğin verimliliğinin Britanya'da olduğundan daha yüksek olduğunu sayısal olarak göstermişlerdir. Bunu yaparken de kapitalizmin yalnızca Britanya'da ortaya çıkan birta-

kını teknolojilerin Avrupa'nın kalan bölgelerine yayılma süreçlerine odaklanan modeli reddetmişlerdir. Fransa sanayileşmede farklı bir çizgi izlemiş ve bu çizgi Britanya'nın gelişim çizgisiyle kıyaslandığında az gelişmiş veya daha az değerli değildi. Ken Alder'ın, Fransız askerî mühendislerinin değiştirilebilen parçaların üretiminde oynadıkları rolü inceleyen çalışması da teknolojik ilerlemeye giden birçok farklı yol olduğu fikrini destekler ve erken modern devletin, özellikle askerî faaliyetlerinin bu yönde oynadığı olumlu rolü ortaya koyar. John Brewer da aynı meseleyi İngiltere üzerinden inceler. Bu örnekler her iki bölgenin de ekonomi ve teknoloji üzerine çalışan tarihçilerinin bağıntılı meseleleri bölgeler arasındaki ilişkileri ikilik veya karşıtlıklar çerçevesinde ele almak yerine çokluluk (*multiplicity*), belirsizlik ve bölgeler ötesi benzerlikleri öne çıkaran yöntemlerle incelemeye çalıştıklarını göstermektedir (O'Brien & Keyder 1978; Alder 1997; Brewer 1990).

Her ne kadar son zamanlarda yapılan tarihsel çalışmalar farklı tarihsel gelişim çizgilerine işaret ediyor olsalar da Avrupa dışındaki bölgelerin tarihlerinin Avrupa'nın gelişme modellerine karşı konumlandırılması süregelmektedir. Özellikle tarımsal verimlilikteki değişimler, nüfus artışları, kentsel gelişim gibi iktisadi ölçütler ve temsil kurumları, rasyonel bürokrasiler içeren siyasi ölçüler söz konusu olduğunda bu eğilim daha da belirginleşir. "Avrupa'da varsa onun dışındaki bölgelerde de, Asya'da da olduğunu" söylemekse (Frank 1998; İnalcık 1973) yalnızca Avrupa'yı ana referans noktası kabul ederek dünya tarihinin ikili kavranışının yeniden üretilmesinden başka bir şey değildir. Diğer taraftan, farklı bölgelerin birbirleriyle zıtlıkları yerine aralarındaki benzerliklere odaklanılması Doğu ve Batı'yı aşan daha geniş bir kavramsal çerçeveyi gerektirmektedir.

Bu yazı, Qing, Babür ve Osmanlı imparatorluklarının modern dönüşüm süreçlerini neyin modern dönüşüm olup olmadığına dair "ideal" kriterlere başvurmadan, dünya tarihini Avrupalı ve Avrupalı olmayan olmak üzere iki uzlaşmaz kutba bölen coğrafi çatallanmanın ötesinde bir inceleme girişimidir. Bunu yaparken bir süredir çok rağbet gören ve tarihin modern ön-

cesi ve modern şeklinde zamansal olarak çatallanmasını öngören yaklaşımları da aşmayı amaçlamaktadır. Modernlik öncesi sıklıkla Avrupalı olmayan bölgelere; modernlikse Batı'ya atfedilmektedir. Burada amaçlanan, ikiliklerin ötesine geçerek Avrupalı ve Avrupalı olmayanların, modernlik öncesi ve modern deneyimleri kapsayabilecek tarihsel kategoriler üzerinde düşünülmesini sağlamaktır.

Bu yazı, öncelikle, geleneksel tarih yazımının Avrupa dışı, yani modernliğin dışına itilmiş veya yalnızca modernliğin kurbanı olarak modernlikle ilişkilendirilen üç bölgedeki modern dönüşüm süreçlerine odaklanmaktadır. Modernlikle burada kastedilen, 14. yüzyıldan itibaren Avrasya topraklarında (sonradan Amerika kıtasını ve öbür kıtaları da kapsayacak şekilde) süregelen yeni kurumsal çözüm arayış ve üretme süreçleridir. Bu süreçleri harekete geçiren bir dünya tarihi bağlamı ve bu bağlamda belirleyici iki ana gelişmeden söz edebiliriz. Bunların ilki Avrasya dahilindeki imparatorluk topraklarında ve deniz ötesi sömürgelerde yaşanan ticari büyümedir. İkincisi, bu coğrafyada çok sayıda siyasi aktör arasındaki yoğun rekabet ve bunun sonucunda farklı dönemlerde saray merkezli, bürokratik ve son yıllarda uzman yönetimleri içeren imparatorluk ve devlet oluşumlarının ortaya çıkışıdır.[3]

Dünyadaki farklı bölgelerin gelişim çizgileri çok karmaşık süreçlere ve bunların sonucunda ortaya çıkan yine oldukça karmaşık ve çelişkili kurumsal oluşumlara işaret etmektedirler. Örneğin, çoğu kez modernlik tanımıyla özdeşleşen bireysel mülkiyetin tanımlanması ve hayata geçirilmesi böylesi karmaşık ve mücadeleli süreçleri içeriyordu. Böyle olunca da 16. ve 17.. yüzyıllardaki toprakta mülkiyete dair düzenlemelerin (ve onların temsil ettiği çıkarların) 19. yüzyılda yapılan benzeri düzenlemelerle süreklilik gösterdiklerini, eskinin yeni anlam-

3 Cooper bu yazının ilk versiyonuna atıf yaparak modernlik tanımımızın "son 500 yılda olmuş her şeyi" kapsadığını iddia ediyor (Cooper 2005, s. 127). Burada incelenen Avrasya'daki büyük toplumların önemli bir kısmının paylaştığı belirli kurumsal dönüşüm süreçleridir. Hemen her bölgede gerçekleşmiş oldukları göz önüne alındığında, modernlikten homojen bir süreç olarak bahsetmek çok geçerli değildir.

lar yüklenerek tekrar gündeme geldiğini, yeninin eskiyle yüzleşmelerin izini taşıdığını söylemek mümkün. Burada altı çizilmesi gereken husus toplumsal gerçekliği, dünya gerçekliğini biçimleyen kurum ve kuralların süregelen mücadelelerin alanları olmaları ve bu mücadelelerin modernliği tanımlayan daimi çözüm arayışlarının parçası olduklarıdır.

Bu anlamda modern dönüşüm 19. yüzyılın kurumsal düzenlemeleriyle birlikte 16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna kadar yapılan erken dönem kurumsal düzenlemelerin tarihlerini de içerir. Bu açıdan modernlik artık belirli bir tarihsel gelişim çizgisi – Batı'nın gelişim çizgisi– karşısında bir "yabancılaşma" süreci olmaktan çıkmaktadır. Diğer taraftan bu "yabancılaşma" duygusu Hindistan'da İngiliz yönetimini, Osmanlı'da Tanzimat ve Çin'de komünist dönemlerinin tarihlerini gölgelemiş ve bu tarihleri hep sözde özgün bir tarihsel gelişim çizgisinden yabancılaşma ithamıyla karşı karşıya bırakmıştır. Bu da ortaya suni bir ikilem çıkmasına neden olmuştur: Yabancı-modern ile özgün-modern.

İkinci olarak, Avrupa dışındaki imparatorlukların modernlik deneyimine yapılan bu vurgu günümüz dünya ekonomisinin gerçekleriyle de örtüşmektedir. Her şeyden önce Doğu ve Orta Avrasya'daki bu bölgeler modern dönüşümün günümüzdeki aşamasında öncü roller oynamaya başladılar. Bu bölgelerin erken dönem tarihlerine dair farkındalık onların günümüzdeki dönüşümdeki yerlerinin sırf "tesadüf"lerle açıklanamayacağını göstermektedir. Örneğin, bunun aksini iddia eden "Medeniyetler Çatışması" yaklaşımı medeniyetlerin "öz"lerinin ve bu "öz"lerin gelişmeyi engelleyen veya önünü açan özelliklerinin nihayetinde egemen olacağını ve dünya tarihinin Batı hâkimiyetinde bir dengeye varacağını savunur. Ne var ki, günümüzde Asya'daki gelişmeler göz önüne alındığında Doğu'da şahit olduğumuz dönüşümlerin genelde sanıldığından daha derin kökleri olduğu görülüyor.

Modernlik inşasında önemli bir temel taşı devletler oldu.[4] Siyasi gücün giderek merkezde toplandığı devlet yönetimi algı-

4 Bu yönetimler ticari ortama duyarlıydılar. Bir yandan ticari faaliyet desteklenirken öte yandan –bu faaliyetin gerektirdiği istikrarın sağlanması için– tica-

sı, 15. yüzyıldan beri Avrasya'da yaşanan ortak tarihin en göze çarpan özelliğidir. Bu devletler savaşta ve barışta ilişkiler kurmuşlar, hükmetme, yönetme zanaatını birbirlerinden öğrenmişler, birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bu bağlamda James Millward, Joseph Fletcher'ın izinden giderek, Avrasya'nın step imparatorluklarının Çin ile Osmanlı devlet oluşumları arasında nasıl bir etkileşim köprüsü oluşturduklarına işaret eder. Bu köprüde Doğu Roma (Bizans), İran, Çin ve Türk hükmetme, yönetme teknikleri birbirleriyle buluşmuş, âdeta hemhal olmuşlardır (Millward 1999). Osmanlı Devleti, onun yönetimi, Avrupalılar için bu bilgi ve tecrübe birikiminin görünür yüzüydü; Rönesans'ın devlet yönetimi ideali Osmanlı yönetim anlayışını yansıtıyordu. Machiavelli'nin *Prens*'i büyük ölçüde Osmanlı hükümdarlarının (özellikle de Fatih Sultan Mehmet'in) sergiledikleri yönetim zanaatını özümsemektedir. Belirsizliklerin kol gezdiği, iktidar mücadelelerinin tırmandığı, aynı zamanda da ticari faaliyetin arttığı 14.-15. yüzyılların Avrupası'nda, prenslerden veya hükümdarlardan beklenen bir yandan zenginleşmeyi, ticari faaliyeti teşvik ederken, diğer yandan da siyasi istikrarı sağlayabilmeleriydi. Aynı dönemde Osmanlı'da toplumsal istikrarla refah ve zenginliği temsil eden ticari faaliyet ve iktisadi büyüme arasındaki gerilim *modern dönüşüm süreçlerine* damgasını vurdu, bu dönüşümün itici gücü oldu. Burada altı çizilmesi gereken Osmanlı'da, ondan önce Roma'da olduğu gibi devlet yönetimi, toplum düzeni, bu düzenle bütünleşen hukuk ve adalet fikri arasındaki ilişkilerdir. 17.-18. yüzyıllarda açık deniz ticareti çerçevesinde bağımsızlık kazanıp güçlenen ticari kesimler monarşik devletleri, onların adaletle özdeşlesen toplumsal istikrar anlayışlarını sorguladı. Ticaretin yoğunlaşmasıyla doğal haklarla donanmış bireylere, onların iktisadi faaliyetlerine öncelik tanıyan serbest piyasa anlayışları devleti ve toplumu dışladı, devlet yönetimleri sadece piyasa

---

retin neden olabileceği haksızlıkların engellenmesi, bunun için müdahaleler yapma gereksinimi bu yönetimlerin belirleyici özellikleri arasındaydı. Söz konusu olan, ticari ortamda huzur ve istikrarın sağlanmasıydı ki, modernlik tarihin en önemli gerilimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

ortamının güvenliğini sağlama işleviyle sınırlandı. Netice, özellikle de Avrupa'da, toplumsal istikrarsızlık ve toplumsal kaos oldu. 19. yüzyılın ikinci yarısında *Rechtsstaat*, "hukukun denetimi altındaki yönetim" veya hukuk devleti anlayışının yaygınlaşması bu kaos ortamına son verme çabasının bir sonucuydu. Devlet yönetimi (bu kez bürokrasinin ağır bastığı), toplum, hukuk ve adaletle tekrar buluştu. Toplum yararı, toplumsal istikrar, bunu sağlayacak hukuk düzeni, onun adaleti devlet yönetimin meşruiyetinin temelini oluşturdu.[5]

Ne var ki, merkezileşen Avrupa devletleri *Rechtsstaat* anlayışını benimsediklerinde, Avrupalıların gözünde Osmanlı, Babür devletleri ve Çin Orta Krallığı, onların yönetimleri despotizm için metafor oluşturdular. Bu metafor özellikle Avrupalı devlet yöneticilerinin baskıcı pratikleri eleştirilirken kullanıldı. Örneğin Rus yönetimleri (hem Romanovlar hem de Bolşevikler) Doğu despotluğu örnekleri olarak sunuldular. 18. yüzyıldan itibaren Asya'nın Avrupa ticaretine açılması ve Avrupa sömürge yönetimlerin kurulmasıyla, Doğu despotluğu Asya'nın siyasi ve iktisadi durağanlığının, geri kalmışlığının ana nedeni olarak gösterildi. Avrupa sömürgeciliği Asya'da meşruiyetini "Doğu despotizmi"ni ortadan kaldırma iddiası üzerine inşa etti. Bu aynı zamanda Doğu'nun durağanlığından kurtulmasında Batı'nın, onun egemenliğinin vazgeçilmezliğine işaret ediyordu ki, bu anlayış 20. yüzyılda modernleşme yaklaşımlarının temelini teşkil etti.

Diğer taraftan, günümüz piyasa ortamında bir süredir itibar kaybetmiş olan devlet yönetimleri Osmanlı, Qing ve Babil imparatorluklarının vazgeçilmezi olarak karşımıza çıkıyor. Bu tabii yalnız bu imparatorluklar için de geçerli değil, 19. yüzyılın

5 Ne var ki, ticaretin yaygınlaşması, iktisadi büyüme, ticari kesimlerin güçlenmesiyle –örneğin 1980 sonrasında yaşandığı gibi– *Rechtsstaat*, onun temsil ettiği düzen sorgulandı; serbest piyasacı anlayışlar, onların devlet yönetimlerini reddeden, hukuku bireysel haklara indirgeyen, toplumu iktisadi kişilere, onların maddi hırslarına feda eden duruşları egemen oldu. 2008 krizi ve Covid-19 salgınıyla birlikte şahit olunan yoksullaşma, eşitsizlik sonucu yaşanan toplumsal kaos ortamıysa bir kez daha toplumsal istikrar, adil yönetim, adil hukuk kavramlarını gündeme getirdi.

ikinci yarısından itibaren devlet yönetimleri büyük ölçüde kapitalist piyasa düzeninin temel taşlarından biri (Evans, Rueschemeyer, ve Skocpol 1985). Bu açıdan değerlendirildiğinde devlet karşımıza farklı kurumlardan ve toplumsal gerçekliğin farklı düzenlemelerinden meydana gelen çok karmaşık bir yapı olarak çıkıyor. Son otuz yıldır Qing, Babür ve Osmanlı tarihçileri, Şarkiyatçı ve modernleşme yaklaşımları tarafından benimsenen Weber'in Batılı devlet yönetimlerinin bir özelliği olarak tanımladığı "rasyonel" devlet anlayışıyla özdeşleşen modern devlet modelini reddettiler. Devlet yönetimlerini irdelerken toplumsal, iktisadi dinamiklere, uzun vadeli eğilimlere ve bölgesel özelliklere yöneldiler. Bu "devlete yeniden dönüş" eğilimi, son yılların toplumsal ve iktisat tarihi çalışmalarının öngörülerini taşıyor. Bu çalışmalar bize 18. yüzyılın sonuna kadarki erken modern dönemde çok farklılaşmış, çoğulcu ve çeşitli toplum yapılarının yanı sıra devlet pratiklerinin de esnek, akışkan ve uzlaştırıcı oldukları bir dünya sunuyorlar. Dahası erken modern devlet yönetimlerin, onların pratiklerinin farklı düzeylerde müzakerelere açık olduklarına işaret edildi. Bu çalışmalar, Avrupalıların Osmanlı ve Çin devlet yönetimlerini tanımlarken başvurdukları "Doğu despotizmi" modelinin artık geçerliğini yitirdiğini gösteriyor (Barkey 1994; İslamoğlu 1987; Salzmann 1993).

Diğer taraftan, erken modern devletin, onun pratiklerinin ve düzenlemelerinin müzakereye açık veya müzakereler tarafından biçimlenmiş bir proje olarak algılanmasıysa devletin merkezileşmesini modern dönüşümün başarısında kilit ölçüt olmaktan çıkarıyor. Halbuki uzun süre merkeziyetçilik modernleşmeyle özdeşleşmiş, ademimerkeziyetçilik, yani merkezin yerel üzerinde hâkimiyetini kuramaması modern dönüşümde başarısızlığın göstergesi olarak görülmüş, Batılı olmayan bölgelerin "geri kalmışlığının", modernleşememelerinin bir göstergesi olarak kabul görmüştü. Örneğin uzun ömürlü sivil bir bürokrasiye sahip olmasına karşın 19. yüzyılda yerel güçleri denetleyememesi, merkezin bu doğrultuda bir çözüm üretememesi Çin'in modern dönüşüm sürecinde bir tökezleme olarak

görülür. Osmanlı ve Babür imparatorluklarına yönelik "gerileme" veya "çöküş" tezleri de benzer açıklamalar içermektedirler. Bunlara karşılık, 18. yüzyılda Qing ve Osmanlı imparatorluklarında sınır bölgelerinin yönetimleri üzerine yapılan çalışmalar, imparatorluk yönetimlerinin birçok yerel özellikleri içermeye özen göstererek yönetimi kapsayıcı kılmayı başardıklarını ortaya koyuyorlar.[6] Bunu yaparken de bu imparatorluklara atfedilen "çöküş" tezlerini sorgulamaktadırlar. Qing yönetimi bu dönemde –sınırları çizmek, halkları sınıflandırmak ve güvenilebilir yerel önderleri belirlemek gibi– bir dizi idari yenilik gerçekleştirdi. Yeni pratikler daha önceki dönemin merkezle yerel aktörler arasındaki belirsizliklere açık anlaşmaların veya çoklu ittifakların yerini almıştı. İç bölgelerdeki uygulamalardan farklı olarak Qing'in sınırdaki varlığını sürdürebilmesi için sınırdaki nüfusun çeşitli düzeylerde yerel yönetimde yer almalarının sağlanması gerekiyordu. Merkezin sınır bölgelerinde varlığını koruma siyaseti aynı zamanda bir nüfus veya yerleşim siyaseti içermekteydi: İmparatorluğun iç kesimlerinde yaşayan nüfusun bir kısmı sınır bölgelerine, sınır bölgelerindeki nüfusun bir kısmı da iç bölgelere yerleştirilmişti. Bu siyasetler sayesinde de nüfusta çeşitlilik yaratılmış ve korunmaya çalışılmıştır (Perdue 2005).

Benzer şekilde 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı, Arap bölgelerindeki –özellikle de Irak'taki– sınırların yönetiminde yerel elitlerle merkezî hükümet temsilciler arasındaki müzakerelere öncelik tanıyor; bölgeyle ilgili düzenlemeler bu müzakerelerde alınan kararlara dayanıyordu.[7] Bu düzenlemeler çerçevesinde aşiretlerin, ticari kesimlerin ve toprak sahiplerinin çıkarları uzlaştırılmaya çalışılıyordu. Farklı kesimlerin çıkarlarının

6 Peter Perdue, "Empire and Nation in Comparative Perspective: Frontier Administration in Eighteenth-Century China", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge, 2009; Dina Rizk Khoury, "Administrative Practice between Religious and State Law on the Eastern Frontiers of the Ottoman Empire", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge, 2009.

7 Khoury 2009.

uzlaştırılma, taleplerinin müzakere edilme süreçlerinde kanun ve İslâm hukuku kaidelerinden oluşan Osmanlı'nın hukuk söyleminin, bu söylemin sağladığı esneklik ve manevra kabiliyetinin önemli rol oynadığı görülüyor. Örneğin farklı bölgelerdeki kadılar, belirli konularda kanunların (veya devlet düzenlemelerinin) meşruiyetini sorgulamak için şeriata başvurmuşlar fakat bunu merkezî yönetimin varlığını, otoritesini reddetmeden yapabilmişlerdi. Kanunların, devletin yasa veya düzenlemelerinin içerdiği (veya içerdiğine inanılan) bir adalet anlayışı, çoğu kez bu yasaları yerel halkların, kadıların gözünde kabul edilebilir kılıyordu (İslamoğlu 1994).

Babür İmparatorluğu bağlamında "Babür tavizi" olarak tanımlanan uygulamalar da imparatorluk yönetiminin yerel unsurları içermesini sağlayan esneklik ve manevra kabiliyetine işaret ediyor.[8] Bu taviz veya uzlaşmalar, zengin bir gelir kaynağı olan toprağın yerel güç sahipleriyle Babür hükümdarları arasındaki müzakereler çerçevesindeki yönetimine işaret eder. Toprak yönetiminde müzakereler, yerel güçlerin imparatora olan hizmet, vergi yükümlülükleri ve bunların karşılığında bu güçlere tanınan ayrıcalıkların tanımları üzerine odaklanmaktaydı. Özetle, "Babür tavizi" büyük ölçüde Babür İmparatorluğu yönetiminin farklı bölgelerde, farklı dinlerden, ırklardan, uğraşlardan kesimleri kapsayabilme, onlara erişebilme kabiliyetini tanımlıyordu. "Babür tavizi"nin ideolojik temeline gelince: Öncelikle bu yönetim ve son kertede "dirlik düzenlik" amaçlı siyasi taviz anlayışı Babür İmparatorluğu'nun yönetim lisanının merkezinde bulunuyordu ve eski Fars ve Orta Asya geleneklerine dayanan bir toplumsal denge anlayışına dayanmaktaydı. Bu açıdan değerlendirildiğindeyse yerel veya bölgesel güç odaklarının ortaya çıkmalarının imparatorluk yönetiminde bir "gerileme" belirtisi olmaktan çok bu yönetimin siyasi direncine, kapsayıcı kurumlarının başarısına işaret ettiği söylenebilir.

---

8 Sanjay Subrahmanyam, "The Fate of Empires: Rethinking Mughals, Ottomans and Habsburgs", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge, 2009.

Bu yazıda sıkça kullandığımız "müzakere" kavramı Qing, Babür ve Osmanlı devlet yönetimlerinin uzlaşmacı/uzlaştırıcı, esnek yönetim üsluplarıyla örtüşüyor. Üç devlet de müzakere masası devrildiğinde güce başvurdularsa da ideal bir gelecek adına tüm direnişleri bastırmaya kalkmadılar. Diğer taraftan erken modern devletlerle özdeşleştirilen müzakereci üslup, bir ideal tip (*ideal type*) olarak çoğu kez modern devletlerin acımasız, "despotik", baskıcı yapısıyla karşılaştırılır. Tanzimat reformları sonrasında Osmanlı devleti, Cumhuriyetçi Çin ve Hindistan'da İngiliz imparatorluk yönetimi, baskıcı modern devlet örneklerinden sadece birkaçıdır (Akarlı 1999). Postmodernist yaklaşımları çağrıştıran bu görüşlere göre, örneğin toprakta mülkiyet haklarını ve vatandaşların askerlik, vergi yükümlülüklerini tanımlayan kurallar ve bunları uygulayan pratikler hep birer denetim aracıydılar. Modern kayıt teknikleriyse (örneğin kadastro kayıtları) kişilerin ve toprağın tüm ayrıştırıcı özelliklerinden arındırılıp genel (*aggregate*) kategorilere indirgenmelerini sağlıyordu. Böylelikle modern *yönetim teknikleri* toplum aktörlerinden bağımsız, onların denetimlerinin ötesinde, âdeta dokunulamaz bir iktidar alanı olarak tanımlanmış oluyorlardı (Scott 1998). Başka bir deyişle, yönetim tüm çelişkilerden arındırılıp siyasetleşiyordu. Halbuki geç dönemde de yönetimin düzenleme ve kayıtları yapılırken müzakereler öngörülerek kişi ve cemaatlerin özgün durumları göz önüne alınmış; yükümlülükler, duruma özel istisnalar müzakereler çerçevesinde belirlenmiş; bu pratikler çerçevesinde iktidar sürekli sınanmış, uygulamalarının meşruiyeti tartışılmıştır (İslamoğlu 2000). Erken modern dönemle geç dönem arasındaki fark birinde müzakereler, yani siyasetin olup diğerinde olmaması değil, müzakerelere katılan kesimlerin istek ve amaçlarının, yani siyasetlerin farklılaşması, güç ilişkilerindeki dönüşümdü.

Erken modern dönemin "müzakereci" devlet yönetimleriyle taviz vermeyen modern yönetimler arasındaki abartılı karşıtlığı aşmanın yollarından biri "müzakere" kavramının farklı türden yönetim faaliyetlerini açıklamak veya tanımlamak için kullanımının sorgulanmasını gerektiriyor. Katı bir yönetimsellik

(*governmentality*) yaklaşımı, erken modern ve modern devlet yönetimlerini verili kavramlar veya ideal tipler olarak tanımlamak eğilimindedir. Böyle olunca da her ikisinin veya birinden diğerine dönüşüm süreçlerinin anlaşılmasına izin vermemektedir. Öte yandan, müzakere kavramının kendisi bir *araştırma nesnesi* olarak görüldüğünde müzakerelerin bizzat gerçekleştiği tarihsel bağlamları değerlendirme, örneğin erken modern devlet yönetimlerinden modern devletlere geçişte olduğu gibi, bu bağlamlardaki değişimlerin izini sürme imkânı olur. Bu da hem modern hem de erken modern yönetim kavramlarının tarihî süreçler içinde ele alınmaları ve barındırdıkları çelişkilerinin ortaya konulması, yani sorunsallaştırılmalarını (*problematization*) mümkün kılar. O zamanda da farklı dönemlerde yönetimdeki dönüşümlere, bunların farklı bölgelerde aldıkları biçimlere odaklanılır; bu dönüşüm süreçlerini verili kalıplar içine sokma zorunluluğu ortadan kalkar.

Bu açıdan bakıldığında, modern sömürge yönetimlerinin de Avrasya imparatorlukları gibi siyasi tavizler vermiş olduklarını, düzenlemelerinin farkı yerli kesimlerle müzakerelere tâbi bulunduğunu görüyoruz. Örneğin, Hindistan'da Punjab'ta İngiliz yöneticilerle çeşitli yerel aktörler (özellikle toprak sahipleri ve askerler) arasında ve yöneticilerin kendi aralarında gerçekleşen müzakerelere bakarak modern sömürge yönetiminin, onun iktidarın "mutlak" "tavizsiz" olduğunu söylemek zordur.[9] İngiliz sömürge yöneticileri Punjab'ta toprak sahiplerine birçok taviz vererek orduya asker akışını kesintisiz bir şekilde sürdürmeyi başardılar, böylelikle İngiliz imparatorluğunun güvenliğini sağladılar. Diğer taraftan, iktidarın farklı aktörler arasında sürekli müzakerelere tâbi olduğu sömürge yönetimi ortamında toprakların devri, vergi kuralları ve seçimlere dair düzenleme ve yasalar sürekli değişime tâbiydi. Farklı taleplerin müzakere edildiği alanlar olarak iktidar ilişkilerinin, sömürge kurum ve kurallarının değişen doğası aynı sömürge (mesela Hindistan)

9 Rajit K. Mazumder, "When Strong Men Meet: Recruited Punjabis and Constrained Colonialism", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge, 2009.

içinde bile farklı bölgelerin kendilerine özgü gelişim çizgileri izlemelerine yol açtı.

Modern yönetimlerin, onların düzenlemelerinin farklı kesimlerin çıkarlarının uzlaştırıldığı müzakereler, mücadeleler çerçevesinde biçimlenme süreçlerine, 18. yüzyıldan sonraki dönemde Osmanlı ve Qing imparatorluklarında toprakta mülkiyet ilişkilerine dair düzenlemeler çerçevesinde de rastlıyoruz. Burada söz konusu olan, özellikle hukuki düzenlemelere odaklanan mücadeleler, bu düzenlemelerin siyasi nitelikleri. Toprakta mülkiyet ilişkilerini tanımlayan siyasetler, müzakere ve mücadeleler, bu ilişkilerin Osmanlı ve Qing imparatorluklarında ve her iki imparatorluğun kendi içlerinde farklı dönemlerde, farklı dönüşüm süreçlerine işaret etmektedirler.

Erken dönemde Osmanlı'da kural ve kurumlar, hükümdar ve çeşitli temsilcileriyle farklı kesimler, bireyler arasında müzakere edilen belirli mutabakatları temsil ediyorlardı. Amaçlanan, kaynaklara olan açılımın (*access*) farklı kesimler ve bireyler arasında adil dağılımının sağlanmasıydı. Bu kaynaklar arasında toprak kullanımı, topraktan elde edilen gelirler, toprağın mülkiyeti, ticaret yapma hakkı ve vergi muafiyetleri vardı. Kurumların dağıtımcı nitelikleriyse toplumsal ahengi korumaya öncelik tanıyan uzlaşmacı bir siyasete işaret ediyordu. Hükümdarın kudreti, iktidarın meşruiyeti bu siyasetin başarısına, toplumda ahengi koruyabilmesine bağlıydı ki, bu Osmanlı yönetim söyleminde, hükümdarın adaletini temsil ediyordu. Toplumda ahengin sağlanmasını öngören bu adalet anlayışı tüm siyasi faaliyetin referans noktasıydı ve çoklu düzenleme, karar ve hükmün ortak paydasıydı. Qing yönetimindeki Çin'de de benzer şekilde toplum düzeninin (bu kez Konfüçyüsçü bir anlayış çerçevesinde) sağlanmasının öncelikli olduğu bir yapı gözlemleniyor; yalnız Çin'de toprak üstü haklara sahip taşra seçkinlerinin Osmanlı'da vergilerin toplanmasında giderek önemli olan mültezimlerle karşılaştırıldığında çok daha baskın oldukları ve kiracı konumunda olan üreticilerin Osmanlı'da tasarruf sahibi üreticilerle kıyaslandığında daha zayıf konumda bulundukları görülüyor. Bu da 18. yüzyılda Qing'in kiracıların toprak üze-

rindeki haklarını güçlendirip onları vergi mükellefi yapmak ve toprak sahibi taşra seçkinlerini denetleme inisiyatifinin neden başarısız olduğuna ışık tutabiliyor.[10] Diğer taraftan Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki benzeri bir çabasının (1858 Arazi Kanunnamesi) daha başarılı olduğu söylenebilir.

Osmanlı'yı Çin'den farklılaştıran diğer bir özellik modern dönüşüm süreçlerinde merkezî bürokrasini itici rolü. 18.-19. yüzyıllarda Batı Avrasya'da devletler arası rekabet ortamında merkezî ordulara ve onları beslemek için istikrarlı vergilendirme sistemlerine duyulan ihtiyaç ışığında diğer bölgelerde olduğu gibi Osmanlı'da da merkezî bürokrasilerin iktidarı ele geçirme süreçlerine şahit olundu. Tabii bürokrasilerin önem kazanmalarında hem imparatorluk içi hem de ülkeler arasındaki ticaretteki artışların destekledikleri ademimerkeziyetçi eğilimlerin payı da küçümsenemez. Merkezî bürokrasi, imparatorluğun farklı bölgelerinde yaratılan servete vergiler yoluyla el koymayı amaçladı. Söz konusu olan, vergilendirmede ve toprakta mülkiyet ilişkilerinin tanımlarken önceki tikel (hususi) mutabakatların yerini bürokrasinin kapsayıcı genel kurallarının almaları. Bu dönüşüm çok çatışmalı farklı aktör ve kesimlerin karşı karşıya geldikleri, toprağa olan açılımların, kullanım haklarının, vergiler üzerindeki hakların yeniden tanımlandığı mücadele ve müzakerelere sahne olan bir süreçti. Bu mücadelelerin sonucunda, büyük bir uzlaşı örneği olan 1858 Arazi Kanunnamesi, mülk ve vakıf topraklarını denetleyen kesimlere verilen bir taviz olarak sadece merkezî bürokrasinin denetiminde olan topraklarda (*miri*) uygulandı. Toprakta kadastro ve haritalama girişimlerinin farklı bölgelerde direnişlerle karşılaşmasını, bu girişimlerin felce uğramaları kanunnamenin etrafındaki mücadelelerden bağımsız değildi. En nihayetinde kadastro ve haritalama faaliyetleri, kanunnamenin öngördüğü toprakta bireysel tasarruf haklarının kesinleşmesini, bireysel tapu kayıtlarının oluşturulmasını, bireysel mülklerin, tarlaların sınır-

10 Melissa Macauley, "A World Made Simple: Law and Property in the Ottoman and Qing Empires", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge, 2009.

ları çizilerek müzakere, tartışma konusu olmaktan çıkarılmalarını öngörüyordu. Bu da toprakta bazı kesimlerin dışlanmaları anlamına geldi.

Bu itiraz ve direnişlerin sonuç ve etkilerini kanunnamenin genel hükümlerinin "tikelleşme" süreçlerinde izlemek mümkün. Bu dönemde topraktaki farklı kesimlerin taleplerine cevap vermek adına çok sayıda özel hüküm birbiri ardına çıkarıldı. Bu da imparatorluğun farklı bölgelerinin neden farklı dönüşüm patikaları izlediğinin bir göstergesi olabilir. Fakat bu tikelleşme eğilimi "eski" duruma geri dönmek anlamına gelmiyordu. 19. yüzyıldaki duruma özel veya hususi düzenlemeler, hükümdarla müzakere edilmiş ve onun adaleti veya toplumsal ahengi sağlama kaygılarıyla yapılmış düzenlemelerden farklıydı. Bu dönem hususi düzenlemeleri, merkezî yönetimin genel yasalarından sapmalardı ve bu yasaların terim veya kategorilerini içeriyorlardı; genel yasalara tâbiydiler. Bu da merkezî hükümetle farklı çıkarlar arasına bir mesafe koyuyordu. Burada söz konusu olan yeni bir yönetim şekliydi: Bu yönetimin meşruiyeti bürokrasinin, toplumdaki farklı kesimlerin çıkarları arasında farklılık gözetmediği iddiası taşıyan genel düzenlemelerin adaletine dayanıyordu. 19. yüzyılda bu denli bir adalet anlayışı kamu hizmetinin bir parçası haline geldi. Pratikte bu anlayış bürokrasinin topluma olan müdahalelerini mazur kılıyordu. Zira bürokratik yönetimin iddiası farklı kesimlerin çıkarlarını uzlaştırmak değil, ülke çıkarlarını gözetmekti; bu da bazı kesimlerin feda edilmeleri anlamına gelebiliyordu. Çin'deyse kurum ve kurallara odaklanan modern dönüşüm, imparatorluğun farklı bölgelerinde, oralardaki mücadeleler çerçevesinde gerçekleşti; bu, imparatorluğun farklı bölgelerinde, farklı dönüşüm patikalarına işaret ediyordu. 19. yüzyılda iç savaşların zayıflattığı ve nihayet 1911'de çöken merkezî yönetim yerelde cereyan eden süreçlere giderek etkinliği azalan bir aktör olarak katıldı.

Çin'de Osmanlı'dan farklı olarak, özellikle toprakta mülkiyete dair uygulamalarda taşra elitlerinin direnişleri karşısında merkezî bürokrasinin girişimleri başarılı olamadı. 18. yüz-

yılda Qing'in toprak mülkiyet yapısını basitleştirme ve taşradan daha fazla vergi toplayabilmek için bireysel mülkiyet hakkını yaygınlaştırma teşebbüsü böylesi bir girişimdi. Osmanlı'da da benzer bir girişim olan 1858 Kanunnamesi, süregelen mücadelelerin, direnişlerin hedefiydi. Ne var ki, merkezî bürokrasinin ağırlığı bu mücadelelerin bürokratik pratikler, bürokrasinin kuralları çerçevesinde cereyan etmesini öngördü.

Çin'de 20. yüzyılın başında modern kentselliğin ortaya çıkışı da çok çelişkili süreçlere işaret ediyordu. Örneğin, bu dönemde Suzhou şehrinde modern polis gücünün kurumsallaşma süreci ticaret odası tarafından temsil edilen iş dünyasıyla merkezî devlet elitleri arasında bir iktidar mücadelesine dönüşmüştü.[11] Bunun karşısında mağdur kesimlerin (küçük esnaf, lağımcılar, yeni polis gücünün dışında kalan askerî zevat), büyük iş insanlarının şehirde egemenlik kurma çabaları karşısında bir direnişine şahit olundu. Mesele tarihsel bağlamında ele alındığında 20. yüzyılın başlarında Çin'de polis reformu, ilerici merkezî devlet yetkililerinin, büyük ticari şirketlerin ve ekonomi-politik teorisyenlerinin çok rağbet ettikleri bir projeydi. Projenin muhatabı kentler ve kent yönetimleriydi; amacıysa ekonomik büyümeyi sağlamak ve emperyal güçlere karşı verilen askerî, iktisadi ve siyasal sosyal Darwinci rekabette üstün gelmek için toplumu, toplumsal ilişkileri yeniden düzenlemekti. Fakat Suzhou'da "ilerici" kesimlerin dışındaki şehir halkı reformlar karşısında ciddi bir direniş gösterdiler. Direnişçilerin gözünde reformlar (sokak düzenlemelerinde olduğu gibi) büyük şirketlere fayda sağlarken küçük esnafı cezalandırmaktaydı. Öte yandan, iş dünyası elitleri var olan güvenlik güçlerini –yerel askerî güç ve geleneksel olarak şehirlerde düzeni sağlamaktan sorumlu *baojia*'dan oluşan yeni polis gücü– yetersiz buluyorlardı. Neticede iş dünyası elitleri can ve mal varlıklarının korunması için şehirli bir milis gücü oluşturmayı tercih ettiler (Carroll 2006).

11 Peter J. Carroll, "Administering the City, Policing Commerce", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri Islamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge, 2009.

Burada görülen Qing yönetiminin de –Osmanlı'ya benzer şekilde– bir yandan ticari elitlerin çıkarlarını gözetirken öte yandan diğer kentli kesimlerin gözlerinde kendi meşruiyetine gölge düşmemesine özen gösterdiği; farklı kesimler arasında bir denge kurarak toplumsal ahengi müzakereler aracılığıyla korumaya çalıştığıdır. Polis gücü kentteki çoğunluğun ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir kurum olarak düşünülmüş fakat Suzhou'da farklı kesimlerin itiraz ve direnişleri karşısında bu girişim başarılı olamamıştır.

Bu yazıda, devlet yönetimlerine ve imparatorluklara dair kavramsallaştırmalar örtüşmektedir. Bu konudaki diğer yaklaşımların aksine, imparatorluk yönetimleriyle Avrupa devletleri ve onların uzantısı oldukları kabul edilen sömürge imparatorlukları yönetimleri arasında keskin ayrımlara başvurulmadı (Wallerstein 1974:1, 57-6).[12] Diğer taraftan Fred Cooper'a göre, erken dönem imparatorluklarını modern sömürge imparatorluklarından ayrıştıran özellik onların farklı bölge çıkarlarını içerebilme, uzlaştırma kabiliyetleriydi. Bu özellik aynı zamanda erken dönem imparatorluklarının uzun ömürlü olmalarını da açıklarken, 19. ve 20. yüzyılda Avrupa'nın sömürge imparatorluklarının kısa ömürlü olmalarının nedeni *ise* bu imparatorluklarının devlet yönetimlerindeki rasyonelleşme, standartlaşma eğilimlerinde aranmalıydı (Cooper ve Stoler 1997). Benzer şekilde Engin Akarlı, Çin İmparatorluğu'nun 20. yüzyıla kadar ayakta kalabilmesini Qing yöneticilerinin taşra elitleriyle gerçekleştirdiği müzakerelere ve anlaşmalara bağlamaktadır (Akarlı 1999). Buna karşılık, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı'nın benimsediği "modern" merkezî devlet yönetimi, taşranın elitlerle müzakere yoluyla yönetilmesine izin vermiyor-

12 Örneğin Subrahmanyam (2009), imparatorluklar üzerine 1990'lı yıllarda yürütülen tartışmalar çerçevesinde, Osmanlı ve Habsburg gibi imparatorlukların birçok ulus-devlete bölünürken Babür İmparatorluğu'nun (Pakistan haricinde) ve Qing İmparatorluğu'nun (Moğolistan ve Tayvan haricinde) farklı bölgelerinin, farklı halklarının neden hâlâ tek bir yönetim altında bir arada bulundukları sorusunu gündeme getirdi. Bunu yaparken de erken modern imparatorluklarını, onların farklı çıkarları müzakere etme, uzlaştırma yetilerini, birbirleriyle çelişen çıkarları kendi içlerinde barındırma kabiliyetlerini idealize etmekten özellikle kaçındı.

du. Artık Osmanlı merkezi, taşrasını genel düzenlemeler aracıyla yönetiyordu; bu da taşra elitlerinin gözünde meşruiyet kaybına neden olmuş, bunun sonucunda da merkeze olan direnişler karşısında otoritesini kabul ettirebilmek için zora başvurmuştur. Akarlı'ya göre, taşra elitleriyle müzakere edememek veya etmeye isteksiz olmak Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünde merkezî bir rol oynamıştı.

Erken modernle modern imparatorluklar arasında yapılan bu ayrımın ötesinde[13] mukayeseli tarih açısından üzerinde durulması gereken Qing, Osmanlı ve Babür imparatorluk yönetimlerinin, Avrasya'nın yoğun siyasi, askerî rekabet ortamında iktisadi gelişmeye olan katkılarıydı. Bu katkıları belirleyense her imparatorluğun yönetme kabiliyetiydi – farklılıkların uzlaştırılması bu yönetme çabasından ayrı düşünülemez. Bu açıdan değerlendirildiğinde, örneğin Babür İmparatorluğu'nda bölgesel, dinî farklılıkları yönetebilme kapasitesinin, bu doğrultuda yönetim kurumlarının, bölgesel ekonomilerin gelişimine önemli katkıları oldu. Ayrıca Babür İmparatorluğu'nun olumlu kurumsal becerileri İngiliz sömürge imparatorluğu tarafından da benimsendi.[14]

Wong, Çin tarihi mevzubahis olduğunda Qing İmparatorluğu'nun çöküşü ertesindeki modernleşme projesinde bölgesel gelişmenin önemine işaret etmektedir.[15] Süreklilik açısından Çin'de Qing İmparatorluğu'nun belirli kurumsal niteliklerinin, devletin yeniden inşası sırasında komünist ve milliyetçi yönetimler tarafından anakara Çin'de ve Tayvan'da benimsendiğini söyleyebiliriz. Hatırlanması gereken, Doğu Asya mandarinlerinin bin yılı aşkın süre boyunca bürokratik yönetimin na-

13 Farkların uzlaştırılması özelliğiyle imparatorlukların gelişim çizgilerini açıklamak yerine bu özelliğin kendisinin problematize edilip imparatorlukların tarihlerinde hangi amaçlarla, nasıl ve ne zaman harekete geçirildiğini anlamanın daha verimli olabileceğini düşünüyorum.

14 Subrahmanyam 2009.

15 R. Bin Wong, "Formal and Informal Mechanisms of Rule and Economic Development: The Qing Empire in Comparative Perspective", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri Islamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge, 2009.

sıl olması gerektiğini tartıştıklarıdır. Alexander Woodside, Çin, Kore ve Vietnam'daki klasik Doğu Asya bürokrasilerinin "kayıp modernlikleri"ne işaret eder ve modern ulus-devletlerin bu modernlikleri görmezden gelirlerse çok zarar edeceklerine işaret eder.[16]

Müzakereden hukuk pratiğine

Qing ve Osmanlı devletleri değerlendirilirken devlet yönetiminde formel hukukun yeri göz ardı edilmemelidir. Hukukun bağımsızlığı, farklı hukuk kültürlerinin birbirleriyle olan ilişkileri, hukukun devlet yönetimde, hükümet pratiğinde müzakere edilen değişikliklerde oynadığı rol ve birer müzakere sahası olarak mahkemeler vb. gibi konular bu bağlamda önem kazanmaktadır. Qing hukukunu değerlendirirken R. Bin Wong, formel hukukla (yasalar) gayriresmî çeşitli uzlaşma yöntemlerini birbirlerinden ayıran çizginin belirsizliğine işaret etmektedir. Qing kanunları arasında ticari ilişkileri ilgilendiren bir-iki yasa olsa da ticari faaliyeti aslen akrabalık ilişkileri gibi gayriresmî mekanizmalar şekillendiriyordu. Buna karşın Avrupa modelinde, modern devlet inşası bu gayriresmî mekanizmaların yerini formel hukukun almasını öngörüyordu. Formel hukuk ortak değerler ve normlar yaratıyor ve onları koruyordu. Gayriresmî pratiklerse çeşitlilikleri barındırıyordu. Avrupa devletlerinin gayriresmî kurumlardan resmî kurumlara geçişleri, iktidarın merkezileşmesiyle ilişkilendirildi. Halbuki kırsal imparatorluklarda resmî ve gayriresmî kurumların birbirlerine eşlik ediyor olmaları, yönetimde merkezileşmenin bir zorunluluk haline gelmesini engellemişti. Wong da, Qing'in "despot", müdahaleci ve zor kullanan bir imparatorluk olduğu şeklindeki tanımlara karşı çıkar ve devlet yetkililerinin sahip oldukları gücün büyük kısmını devlet dışı kuruluşlarla paylaştıklarına dikkat çeker.

Ne var ki, Wong'un, resmî ve gayriresmî yargı biçimleri arasında yaptığı ayrım, hem Avrupa hem de Avrupa dışındaki böl-

16 Woodside 2006.

geler için yazılı yasaları Weberci anlamıyla rasyonel bürokratik değer ve standartlar olarak ele almasına neden olur. Bu şematik indirgemenin üzerinde durulması gerekir. Erken modern dönemde ve Osmanlı'da yazılı yasalar (kanunlar) çoğu zaman sürekli müzakereye tâbi çoklu kararlar anlamına geliyordu. Bu anlamda resmî ve gayriresmî arabuluculuk mekanizmaları arasında bir devamlılık vardı. Hem Çin'deki sulh mahkemeleri hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadı mahkemeleri yazılı yasa ve kararlar kadar, çekişmeleri yöneten arabuluculuk mekanizmalarına odaklanmışlardı (Khoury 1997; Fahmy 2000; Macauley 1998).

19. yüzyılda Osmanlı'da hukukun, hukuk kurumlarının dönüşümüne bakıldığında göze çarpan kadıların, kadı mahkemelerinin merkezî konumlarını kaybettikleridir. Bu bağlamda, kadıların idari yetkilerini kaybetmesiyle yerel düzeyde de, halk arasındaki nüfuzlarını yitirdiklerine, mülkiye mektebi mezunları kadıların yerlerini almaya başladığında hukukun da hükümet fermanlarının bir uzantısı haline geldiğine işaret edilmiştir.[17] Aynı zamanda, profesyonel avukatların ortaya çıkması mahkemelerde uygulanan prosedürlerin değişmelerine yol açtı. Örneğin, bu yeni çekişmeli (*adversarial*) yargı sisteminde hâkimlerin dikkatinin davacılardan ve anlaşmazlıkların çözümünden ziyade, avukatların sunduğu hukuki argümanlara çevrildiği görüldü (Agmon 2000). Bu dönüşümle birlikte hukukun referans noktası, adalet dağıtımı veya davalı ve davacı arasında hâkimin aracılığıyla müzakere edilen ve her iki tarafı da tatmin etmeyi amaçlayan adil bir çözüm arayışı olmaktan çıkmış, sunulan hukuki argümanların tutarlılık ve bütünlükleri öncelik kazanmıştır. Fakat hukuk pratiğindeki bu dönüşüm hukukta müzakere boyutunun bütünüyle ortadan kaybolduğu, hukukun tamamen "resmîleştiği" (veya formelleştiği) anlamına mı gelir? Hayır. Burada hatırlanması gereken, hukukun

17 Şerif Mardin, "Heaven and the Administration of Things: Some Remarks on Law in the Tanzimat Era", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge, 2009.

mahkemelerle sınırlı olmadığı, yasaların ve idari mahkemelerin de hukuk söyleminin çok önemli bir parçası olduğudur. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda bu yasalar çeşitli komisyonlarda, yerel meclislerde, idari mahkemelerde tartışılıp müzakere ediliyorlardı. Bu nedenle hukukun "formelleşmesine" (veya içine kapalı bir evren haline gelmesine) veya müzakerelere kapanmasına dair argümanlara karşı dikkatli olmak gerekir. Şüphesiz Osmanlının hukuki dönüşümündeki resim görünenden çok daha karmaşıktı.

Özetle Qing, Babür ve Osmanlı modern dönüşüm serüvenlerinin karşılaştırılması 18. ve 19. yüzyıllarda modernliğe giden farklı dönüşüm patikalarına, çizgilerine işaret ediyor. Her üç imparatorluğun da gelişme çizgileri büyük ölçüde Avrupa modellerini izlememiş ve kendi iktidar ilişkilerinin getirdiği zorunluluklar ve tarihsel yönetim hazneleri tarafından biçimlenmiştir. Hepsinin ötesinde bu karşılaştırmalı tarih, Çin'in 19. yüzyılda, Osmanlı ve Babür imparatorluklarınınsa 17. ve 18. yüzyıldan bu yana ciddi kurumsal dönüşüm süreçleri içinde bulunduklarına işaret ediyor. Ancak bu dönüşüm bu tarihlerle hızlanmış olsa da onunla sınırlı değildir; üç imparatorlukta 14. yüzyıldan itibaren farklı bölgeler arasında ticari, askerî, siyasi etkileşimleri öngören dönüşüm süreçlerinin birer ürünüdürler. Burada 17.-18. yüzyıl sonrası döneme odaklanılması üç imparatorluğun da bu dönemde çöküşe geçtiğine dair tezlerin sorgulamasını sağlamaktadır.

Çöküş tezini savunanlar, Qing hanedanlığının 1911'deki ve 19. yüzyıl boyunca "hasta" olduğu varsayılan Osmanlı'nın 1918'deki çöküşünü, her iki imparatorluğun da kurumsal yenilik yapma ve yönetimde yaratıcı adımlar atma becerisinin yitirmelerinde ararlar. Bu yazıdaki iddiaysa, bu imparatorluklar var oldukları sürece değişen koşullar karşısındaki toplumsal gerçekliklerinin, bu gerçekliği düzenleyen kuralların, örneğin topraktaki mülkiyet ilişkilerini düzenleyen, ticaretin tâbi olduğu kuralların sürekli değişmiş, dönüşmüş olduğu. Ne var ki, bu dönüşüm ideal kalıplar doğrultusunda olmadı. Örneğin 18. yüzyılda Qing devlet inşası girişimini tanımlayan devlet pratik-

leri ne merkezî ne de geneldi.[18] Bu pratikler sınırları sabitlemek, gelir kaynaklarını azami düzeye ulaştırmak, savaş ve yerel ayaklanmalar gibi aciliyetler karşısında orduyu geliştirmek gibi modern devlet projesiyle ilişkili amaçlar doğrultusunda yerel aktörlerin katılımıyla, onlarla müzakere halinde biçimlenmişlerdi.

İzledikleri dönüşüm patikaları daima emperyalizme karşı verilen askerî, siyasal ve iktisadi mücadelelerde parlak başarılarla sonuçlanmasa da 18. yüzyıldan 20. yüzyıla Qing ve Osmanlı'da gerçekleşen kurumsal dönüşümler modernlik tarihinin önemli bir parçasıdır. 20. yüzyılın başlarında Çin örneğinde modern dönüşüm merkezî bürokrasinin, merkezî elitlerin inisiyatifleriyle değil yerel seçkinlerin çabalarıyla gerçekleşmişti (Wong 1997). Babürlerin coğrafi, etnik ve dinî açıdan farklı bölgeleri bir arada tutabilme becerisi, daha sonra İngiliz sömürge yönetiminin de benimseyeceği güçlü ve esnek kurumlara dayanıyor, farklı kesimlerle müzakerelere açık bir yönetim söylemi öngörüyordu. Diğer taraftan 19. yüzyılda bireysel toprak mülkiyeti ve ticari faaliyeti düzenleyen Osmanlı yasaları, toplumsal istikrara öncelik tanıyan merkezî yönetimin farklı bölgelerde, farklı kesimlerle müzakere kapılarını açık tutması sayesinde toplumların hafızasında bugüne kadar –imparatorluk yıkılıp gittikten sonra da– topraktaki ve ticari düzenlemelerin referans noktası olmayı sürdürdüler. Bugün Ortadoğu'da, İsrail dahil olmak üzere, Osmanlı düzenlemelerinin uygulamalarına rastlanması sürekli müzakere süreçlerine tâbi olmuş bu düzenlemelerin toplumsal dokunun bir parçası haline geldiklerinin bir ifadesi olarak görülebilir. Öte yandan burada altı çizilmesi gereken, üç imparatorluk için de, kurum ve kurallardaki dönüşüm müzakere süreçlerine odaklanırken müzakere süreçlerinin yalnız merkezî yönetimin "hoşgörüsü" veya kadim bir yönetim söyleminin ötesinde yönetilenlerin inisiyatiflerini de öngördüğüdür. Buradan yola çıkarak "Doğu despotizmi" algılarının aksine yönetilenlerin despotlar tarafından güdülenler olmadıkları sonucu çıkabilir.

Yazının tekrar eden temalarından birisi üç imparatorluğun modern dönüşüm süreçlerinde şahit olunan süreklilikler için-

18 Perdue 2009.

deki kırılmalardır. İster hükümdarın sağladığı adaletin Osmanlı bürokrasisin yönetimsel adaletine evrilişi, ister Babürlerin "toplumsal adalet" anlayışının İngiliz sömürge yöneticilerinin köşeli faydacılığına dönüşümü olsun, eski tanımların bir şekilde varlıklarını sürdürdüklerini görüyoruz. Bu tanıdık tanımlara başvurulması belki de modernlik tarihinin sarsıntı ve baskılarını daha tahammül edilir kılıyordu. Yönetim söylemlerindeki, hukuki, iktisadi pratiklerdeki sürekliliklerin yanı sıra toplum söylemlerindeki sürekliliklerden de söz edilebilir. Ortaçağ'dan günümüze Hindistan tarihinin peşini bırakmayan kast söylemi bu bağlamda önem kazanır. Örneğin Ananya Vajpeyi'ye göre, toplumsal eşitsizliğe dayanan kast sistemi kişilere toplumdaki yerlerini müzakere etmeleri için bir açılım noktası sağlamaktaydı.[19] Bu tür müzakere örneklerinden birisi 19. yüzyılda eşitlik, kardeşlik ve özgürlük gibi Aydınlanma ideallerinden ilham alan Jotirao Pule'nun kast baskıları karşısında direnişi, diğeriyse 20. yüzyılın ortasında Ambedkar'ın başkaldırısıdır. Ambedkar, kast sistemini ve toplumsal eşitsizliği reddediyordu. Ambedkar, Hindistan Anayasası'nın mimarlarından biriydi ve eşitliğe dayanan bir vatandaşlık anlayışının yeni cumhuriyetin birleştirici ilkesi olarak anayasada yer almasını sağlamıştı. Ne var ki, Ambedkar'ın kast sistemini reddinin, Hindistan Anayasası metninde Ayrım (*reservation*), Standart Kast (*scheduled caste*), Standart Aşiret (*scheduled tribes*) gibi kategoriler üzerinden müzakere edilmiş olması, kast sisteminin günümüze kadar varlığını sürdürmesinde önemli oldu. Altını çizmek gerekirse erken modern imparatorlukların çeşitli kurumlara odaklanan toplumsal kaynakları modern ulus-devlet ortamlarında varlıklarını yalnızca sürdürmediler, çoğu kez o ortamlarda güçlenerek var oldular. Bu da modern dönüşümün çelişkili, engebeli patikalarına işaret etmektedir.

(Çeviren: Yağız Ay)

19 Ananya Vajpeyi, "A History of Caste in South Asia: From Pre-colonial Polity to Biopolitical State", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perduc, Yeni Delhi, Londra, Routledge, 2009.

KAYNAKÇA

Agmon, Iris (2000), "Professional Attorneys in Post-Tanzimat Shari'a Courts", *Shared Histories of Modernity: Law and Administration in 19th Century China and the Ottoman Empire* başlıklı workshop'daki sunum Sabancı Üniversitesi, İstanbul.

Akarlı, Engin Deniz (1999), "A nation-less modern state: The Ottoman attempts at centralization, 1750-1922", *Shared Histories of Modernity: State Transformations in the Chinese and Ottoman Contexts, Seventeenth through Nineteenth Centuries* başlıklı workshop'daki sunum, New York University, Kevorkian Center for Near Eastern Studies.

Aksan, Virginia H. (1999), "Locating the Ottomans among Early Modern Empires", *Journal of Early Modern History* 3(2), s. 103-134.

Alder, Ken (1997), *Engineering the Revolution: Arms and Enlightenment in France, 1763-1815*, Princeton, N.J., Princeton University Press.

Barkey, Karen (1994), *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, Cornell University Press. [*Eşkıyalar ve Devlet*, çev. Zeynep Altok, Kronik Kitap, 2021]

Blaut, James M. (1993), *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*, New York, Guilford Press. [*Sömürgeciliğin Dünya Modeli*, çev. Serbun Behçet, Dergah Yayınları, 2012]

Blaut, James M. (2000), *Eight Eurocentric Historians*, New York, Guilford Press.

Brewer, John (1990), *The Sinews of Power: War, Money, and the English State, 1688-1783*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Burchell, G., Gordon, C. ve Miller, P. (ed.) (1991), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, University of Chicago Press.

Carroll, Peter J. (2006), *Between Heaven and Modernity: Reconstructing Suzhou, 1895-1937*, Stanford, Calif., Stanford University Press.

Carroll, Peter J. (2009), "Administering the City, Policing Commerce", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge.

Cohen, Paul A. (1984), *Discovering History in China*, New York, Columbia University Press.

Cooper, Frederick (2005), *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*, Berkeley, University of California Press.

Cooper, Fred&Stoler, A. (1997), *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, Berkeley, University of California Press.

Crossley, Pamela Kyle (1999), *A Translucent Mirror: History and Identity in Qing Imperial Ideology*, Berkeley, University of California Press.

Darling, Linda T. (1998), "Rethinking Europe and the Islamic World in the Age of Exploration", *Journal of Early Modern History* 2(3), s. 221-46.

Eaton, Richard M. (1993), *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, Berkeley, University of California Press.

Evans, Peter B., Rueschemeyer, Dietrich ve Skocpol, Theda (ed.) (1985), *Bringing the state back in*, Cambridge, Cambridge University Press.

Fahmy, Khaled (2000), "Justice, law and cruelty in Khedival Egypt", *Shared Histories of Modernity: State Transformation in Chinese and Ottoman Contexts* başlıklı workshop'daki sunum Sabancı Üniversitesi, İstanbul.

Faroqhi, Suraiya (1992), "In Search of Ottoman History", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, (ed.) H. Berktay ve S. Faroqhi, Londra, Frank Cass.

Frank, Andre Gunder (1998), *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley, University California Press. [*Yeniden Doğu-Asya Çağında Küresel Ekonomi*, çev. Kamil Kurtul, Imge Yayınevi, 2010]

Gran, Peter (1979), *Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1840*, Austin, University of Texas Press.

Guha, Ranajit (ed.) (1982), *Subaltern Studies I: Writings on south Asian History and Society*, Yeni Delhi, Oxford University Press.

Habib, Irfan (1969), "Potentialities of capitalistic development in the economy of Mughal India", *Journal of Economic History*, 29 (1), s. 32-78.

Hasan, Farhat (2004), *State and Locality in Mughal India: Power Relations in Western India, c. 1572-1730*, Cambridge, Cambridge University Press.

Huang, Philip (1985), *The Peasant Economy and Social Change in North China*, Stanford, Stanford University Press.

Inalcık, Halil (1973), *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, New York, Weidenfeld and Nicolson Ltd.

Islamoğlu, Huri (ed.) (1987), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, Cambridge University Press.

Islamoğlu, Huri (ed.) (2004), *Constituting Modernity: Private Property in the East and West* Londra, I.B. Tauris.

Islamoğlu-Inan, Huri (1994), *State and Peasant in the Ottoman Empire*, New York, E.J. Brill. [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, 2010]

Islamoğlu, Huri ve Keyder, Çağlar (1987), "Agenda for Ottoman History", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, (ed.) Huri Islamoğlu-Inan, Cambridge, Cambridge University Press, s. 42-82.

Islamoğlu, H. ve Perdue, P. (ed.) (2009), *Shared Histories of Modernity in China, India and the Ottoman Empire*, Yeni Delhi ve Londra, Routledge.

Khoury, Dina Rizk (1997), *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge, Cambridge University Press. [*Musul 1540-1834*, çev. Ülkün Tansel, Iş Bankası, 2017]

Khoury, Dina Rizk (2009), "Administrative Practice between Religious and State Law on the Eastern Frontiers of the Ottoman Empire", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri Islamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge.

Labib, Subhi Y. (1969), "Capitalism in Medieval Islam", *Journal of Economic History*, 29 (1), s. 79-96.

Li Bozhong (1998), *Agricultural Development in Jiangnan, 1620-1850*, New York, N.Y., St. Martin's Press.

Macauley, Melissa (1998), *Social Power and Legal Culture: Litigation Masters in Late Imperial China*, Stanford, Stanford University Press.

Macauley, Melissa (2009), "A World Made Simple: Law and Property in the Ottoman and Qing Empires", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri Islamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge.

Mardin, Şerif (2009) "Heaven and the Administration of Things: Some Remarks on Law in the Tanzimat Era", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge.

Marks, Robert B. (1998), *Tigers, Rice, Silk, and Silt: Environment and Economy in Late Imperial South China*, Cambridge, Cambridge University Press.

Mazumdar, Sucheta (1998), *Sugar and Society in China: Peasants, Technology, and the World Market*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Mazumder, Rajit K. (2009), "When Strong Men Meet: Recruited Punjabis and Constrained Colonialism", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge.

Millward, James (1999), "Comments", *Shared Histories of Modernity: State Transformations in the Chinese and Ottoman Contexts, Seventeenth through Nineteenth Centuries* başlıklı workshop'daki sunum, New York University Kevorkian Center for Near Eastern Studies.

O'Brien, Patrick ve Keyder, Çağlar (1978), *Economic Growth in Britain and France, 1780-1914: Two Paths to the Twentieth Century*, Londra, G. Allen&Unwin.

Perdue, Peter C. (1999), "Turning Points: Rise, Crisis and Decline Paradigms in the Historiography of Two Empires", *Shared Histories of Modernity: State Transformations in the Chinese and Ottoman Contexts, Seventeenth through Nineteenth Centuries* başlıklı workshop'daki sunum, New York University Kevorkian Center for Near Eastern Studies.

Perdue, Peter C. (2005), *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Perdue, Peter C. (2009) "Empire and Nation in Comparative Perspective: Frontier Administration in Eighteenth-Century China", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge.

Pomeranz, Kenneth (2000), *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, Princeton University Press.

Raychaudhuri, Tapan (1969), "A re-interpretation of Nineteenth Century Indian Economic History?", *Indian Economy in the Nineteenth Century: A Symposium*, (ed.) Morris, Morris D.-Matsui, Toru-Chandra, Bipin ve Raychaudhuri, Tapan, Delhi, Indian Economic and Social History Association.

Salzmann, Ariel (1993), "An Ancien Regime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics&Society* 21(4), s. 393-423.

Singh, Chetan (1991), *Region and Empire: Panjab in the Seventeenth Century*, Delhi, Oxford University Press.

Scott, James C. (1998), *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven, Yale University Press. [*Devlet Gibi Görmek: Bazı Toplumsal Kalkınma Planlarının Başarısızlık Hikâyeleri*, çev. Ozan Karakaş, Koç Üniversitesi Yayınları, 2020]

Subrahmanyam, Sanjay (2009), "The Fate of Empires: Rethinking Mughals, Ottomans and Habsburgs", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge.

Vajpeyi, Ananya (2009), "A History of Caste in South Asia: From Pre-colonial Polity to Biopolitical State", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri Islamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge.

Wallerstein, Immanuel (1974), *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York, Academic Press. [*Modern Dünya Sistemi*, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayıncılık, 2010]

Wong, R. Bin (1997), *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*. Ithaca, Cornell University Press.

Wong, R. Bin (2009), "Formal and Informal Mechanisms of Rule and Economic Development: The Qing Empire in Comparative Perspective", *Shared Histories of Modernity: China, India, Ottoman Empire*, (ed.) Huri Islamoğlu ve Peter C. Perdue, Yeni Delhi, Londra, Routledge.

Woodside, Alexander B. (2006), *Lost Modernities: China, Vietnam, Korea, and the Hazards of World History*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.

5

Çin ve Osmanlı'da Modernlik: Devletin ve Mülkiyetin Dönüşüm Süreçleri*

Modernlik uzun süre Avrupa'nın tekelinde kaldı. Tarih algılarına egemen bir anlayış Osmanlı ve Qing (Çin) imparatorluklarını modernlik tarihinin dışında bıraktı. 19. yüzyılda Avrupa'nın dünyada egemen olmasıyla modernliğin tarihi Avrupa'nın gelişim çizgisiyle özdeşleşirken Osmanlı ve Çin gibi dünyanın eski egemenlerinin siyasi, dinî ve kültürel yapılarının modern dönüşüme engel olduklarına inanıldı.[1] Bu anlayışa göre, Doğu despotizmi veya doğulu hükümdarların "keyfî yönetimi" Batı tarzı dönüşümün belirleyici öğeleri olarak kabul gören özel mülkiyetin, hukukun üstünlüğünün veya bağımsız yargının, ticari gelişmenin ve akılcı bürokratik yönetimlerin gelişmelerine izin vermiyordu. Böylelikle Doğu'nun tarihi "Doğu despotizmi" kavramı içine hapsoldu; bu tarih ve Batı dışı bölgelerdeki dönüşümler uzun süre görmezden gelindi.[2] Örneğin 19.

(*) "Ottoman and Chinese Modernities Compared: State Transformations and Constitutions of Property in Qing and Ottoman Empires in the 18th and the 19th Centuries", *Journal of Early Modern History*, c. 5, no. 4 (Sonbahar 2001). Aynı zamanda bkz. (ed.) H. İslamoğlu, *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, Londra, I.B. Tauris, 2004.

1 Brian S. Turner, *Marx and the End of Orientalism*, Londra, George, Allen and Unwin, 1978.

2 Huri İslamoğlu, "Introduction", *Ottoman Empire and the World Economy*, (der.) H. İslamoğlu-İnan, Cambridge, CUP, 1987; Peter Perdue, "Construc-

yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan dönüşümler Batı karşısındaki muhafazakâr tepkilere indirgenirken, Çin bürokrasinin baskıcı ve keyfî yönetim pratiklerinin akılcı olmaktan çok uzak olduğuna ya da Tang döneminde olduğu gibi baskıcı yönetimin sanayi temelli gelişmenin sürdürülmesine engel olduğuna işaret edildi. "Doğu despotizmi" kavramı, bu sayede, hem tarihte hem de günümüzde, Çin ve Osmanlı topraklarındaki tüm olumsuzlukları açıklar oldu.

Batı'da yaygın olan bu algılamaların ötesinde, bu makale 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı'da ve Qing hanedanı döneminde (1644-1912) Çin'de modern dönüşüm süreçlerine odaklanmaktadır. Toprakta mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümler bu süreçlerin merkezinde yer almaktadırlar. Burada toprakta mülkiyet ilişkileri ve onların zaman içindeki değişimleri, onları biçimleyen yönetim pratikleri (*statecraft*), yani devletin idari düzenlemeleri ve hukuk kuralları ışığında ele alınmaktadır. Böyle olunca da ana gelir kaynağı olan topraktan, onun gelir ve ürününden kimin, ne kadar pay aldığını tanımlayan mülkiyet ilişkileri, bu tanımlar çerçevesinde cereyan eden farklı kesimler arasındaki mücadeleler, siyasal iktidarın (devletin) toplumsal gerçekliği kendi amaçları doğrultusunda düzenleme süreçleriyle birlikte ele alınmaktadır.[3] Toplum bilimlerinde yaygın kabul gören devletle toplum ayrımlarının ötesinde mülkiyet ilişkilerinin biçimlenme ve değişim süreçlerinde siyasi mücadeleler ön plana çıkmaktadır. Nihayetinde burada amaçlanan, 18. ve 19. yüzyıllarda iki Asya imparatorluğundaki modernliğin, modern dönüşümün siyasal ekonomisinin ortaya konmasıdır.

Böylesi bir girişimin arkasında yatan, modern dönüşümün tarihsel ve arızi niteliğine dair bir anlayıştır. Söz konusu olan,

ting Chinese Property", *Constituting Modernity, Private Property in the East and West*, (ed.) H. Islamoğlu, Londra, I.B. Tauris, 2004.

3 Hatırlanması gereken, mülkiyet ilişkilerinin, onları biçimleyen kuralların-hükümlerin insan ve toplum hayatı için elzem olan kaynaklara ve bunların içinde kilit bir kaynak olan toprağa ulaşımı belirlediği, bu ilişkilerin akıbetinin insan ve toplum hayatının sürdürebilirliğini yakından ilgilendirdiğidir. Örneğin günümüz piyasa ortamında yaşanan ve mülk sahiplerinin çıkarlarını gözeten dönüşümler (özellikle iş imkânları ve sağlık hizmetleri), insan ve toplum hayatını tehdit eder niteliktedir.

13.-14. yüzyıllardan bu yana tarihsel koşullardaki değişimler –özellikle ticaretteki artışlar ve siyasi, askerî birimler arası yoğun rekabet– ışığında Avrasya'da yer alan tüm bölgelerin paylaştıkları ortak bir tarihtir. Farklı dönüşüm dinamiklerinin bir araya geldiği, farklı bölgeler tarafından paylaşılan bir tarihidir bu. Bu tarih Avrupa'nın dönüşüm deneyimiyle sınırlanamayacağı gibi, Avrupa'nın dışındaki bölgelerin dönüşümleri de o bölgelerdeki Batı etkisine indirgenemez. Örneğin Çin ve Osmanlı'nın modern dönüşüm tarihleri, ikincil bir tarih olmanın ötesinde zaman zaman bu tarihe öncülük ettiklerine işaret etmektedir. Avrupa dışında yer alan iki Asya imparatorluğunda 16. ve 17. yüzyıldan itibaren mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümleri devlet idaresindeki dönüşümler ışığında ele alınıp bu imparatorlukların modern dönüşüm deneyimlerinin karşılaştırılması, Batı Avrupa'nın dar sınırlarının ötesinde bu deneyiminin evrenselliğine işaret etmektir.

Yöntem açısından, burada hedeflenen Çin ve Osmanlı devlet yönetimleri incelenirken ideal tiplerden uzak durulmasıdır. 19. yüzyıl sonlarında Max Weber kapitalist ortamlarda istikrar ve iktisadi gelişmenin sağlanabilmesi için ideal kurumların neler olabileceklerini tanımlarken onların araçsal niteliklerine işaret ediyordu. Bu kurumlardan oluşan modern bürokratik devlet modeli hem 19. yüzyılın ikinci yarısında hem de İkinci Dünya Savaşı sonrasında –hem kapitalist Batı'da hem de sosyalist rejimlerin egemen oldukları çoğu Asya toplumlarında– modernleşmenin vazgeçilmezi olarak kabul gördü. Merkezî bürokratik yönetimler modernleşmenin hem aracı hem de ifadesiydi. Merkezî bürokratik yönetim tiplemesi çeşitli siyasi ve ideolojik konumları desteklemek için kullanıldı. Bu tipleme, bir yandan Avrupa'nın gelişmesinin bir özelliği olarak onun Avrupa dışındaki bölgelere dayattığı kurumlar arasında yer aldı ve bu niteliğiyle Avrupa'nın dünyadaki egemenliğinin vazgeçilmez bir öğesi olarak değerlendirildi; öte yandan savunmacı bir tutum sergileyen Asya tarihçileri bu tip bir yönetim tarzının Doğu'da Batı'da olduğundan çok önce uygulanmış olduğunu kanıtlamaya çalıştılar. Bu makaleyse devlet yönetimin siyasi niteliğini ön

plana çıkararak Weberci modern yönetim tipolojisini sorunsallaştırmayı amaçlamaktadır.

Toplumların bürokratik biçimlenmeleri, son yıllarda modern devlet yönetimlerini ve bu yönetimlerin baskıcı niteliklerini eleştirenler tarafından da –örneğin James C. Scott–[4] modernliğin alameti farikası olarak kabul edilmeye başladı. Scott'a göre, modern yönetim ve onun idari-hukuki pratikleri, aralarında mülkiyet ve vergilendirme ilişkileri de bulunan tüm toplumsal ilişkileri basitleştirip tektipleştirerek bu ilişkileri rasyonelleştirmeye çalıştı. Böylece onları devlet tarafından kolayca okunabilir ve denetlenebilir kıldı. Bu standartlaşma ve tektipleşme pratikleri modern devlet yönetimlerini modern öncesi yönetimlerden ayırıp farklılaştırmaktaydı. Scott, modern öncesi devlet yönetimini örf ve âdetler tarafından tanımlanan gayet karmaşık mülkiyet düzenlemelerinin ötesine geçip toplumdan vergi toplamayı, toplumu denetlemeyi beceremeyen aciz bir yapı olarak tanımlıyor. Aslında Scott'ın analizindekini modern ve modern öncesi karşıtlığı modernleşme teorisindeki Doğu-Batı zıtlığıyla örtüşmekte. Ne var ki, Scott modernleşme kuramcılarından farklı olarak merkezî devlet inşası projesini ve bu devletin bürokratikleşme ve rasyonelleşme pratiklerini özenilip benimsenmesi gereken bir modernliğin özellikleri olarak görmüyor. Scott'a göre, modern yönetim pratikleri, modernliğin idari ve bilimsel icbarının katı gerçekliğini ortaya koyuyorlardı.

Öte yandan Scott da modernleşme kuramında olduğu gibi, modern devlet yönetimini, içinde yer aldığı güç ilişkilerinden ve tarihsel bağlamlardan soyutlayarak bir ideal tipe indirgemektedir. İki yaklaşım da modern devlet yönetiminin toplum üzerindeki etkilerine odaklandılar. Modernleşme kuramına göre bürokratik müdahale toplumsal bütünleşmenin bir aracıydı.[5] Scott'a göreyse modern devlet idaresi tecavüzkâr ve de-

4 James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven, 1998.

5 Huang, 18. ve 19. yüzyılda Çin'de bürokratikleşme ve rasyonelleşmenin yokluğuna dikkat çeker ve bu nedenle devletin (elitlerle) anlaşma yaparak gücünü sağlamlaştırdığına işaret eder; "Çin İmparatorluğu bürokratikleşmeyi başarabilse ve modern idari aygıtlarla toplumsal bütünleşmeyi sağlayabilseydi yerel

netleyiciydi, toplumu sonsuz bir iktidarsızlığa mahkûm etmişti. Buna karşılık iktidarsız olarak tanımlanan modern öncesi devlet yönetimleri, toplum kesimleri arasında siyaset ve müzakerenin gerçekleşebilmesi için bir alan bırakıyordu. Özetle, Scott bize tarih dışı ve tüm çelişkilerden arındırılmış iki dünyanın –modern ceberut devletin hüküm sürdüğü bir dünyayla müzakere ve siyasetin hâkim olduğu bir ütopyanın– çarpıştıkları Wagner operalarını çağrıştıran bir dram sunuyordu.

Bu makale tarihsel çelişkilerden arındırılmış, tarihsizleştirilmiş varlık/yokluk karşıtlıkları içine hapsedilmiş dünya tarihi algılarına karşı Avrupa ve Avrupa dışındaki bölgelerin 13.-14. yüzyıldan itibaren farklı yoğunluklarda paylaştıkları, çelişki ve belirsizliklerin ağır bastığı bir modernlik tarihi anlayışı ortaya koymaktadır. Temel olarak böyle bir tarih, siyasi ve askerî güçler arasında artan rekabet ve ticari büyüme karşısında onlarla baş etmek için farklı aktörlerin benimsedikleri stratejilere ve çözüm önerilerine odaklanmaktadır. Avrasya coğrafyasında kabaca 15. yüzyıldan itibaren yaşanan bir tarihtir bu. İktidarın hükümdarların, bürokrasilerin elinde toplanması, yani merkezileşme eğilimi; farklı zamanlarda, farklı yoğunluklarda hissedilen ticari büyümenin yanı sıra siyasi ve askerî birimler arasındaki artan rekabetin getirdiği belirsizlikler karşısında üretilen çözümlerden birisiydi. Hem Avrupa hem de Avrupa dışındaki bölgelerde, bu çözüm icbar ve ahlâki otoritenin bir elde toplanması şeklinde oldu; böylece iktisadi büyümenin toplumsal uyum ve huzurla birlikteliği sağlanmaya çalışıldı. Bu amaçların gerçekleşmesi devlet yönetimlerinin gelirlerinin artmasına bağlıydı. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda devletler arası askerî-siyasi rekabetteki artış ve Avrupa sömürgelerindeki direnişin zorunlulukları askerî harcamaların artmasıyla sonuçlanmıştı. Yine bu dönemde merkezî yönetimin sosyal harcamaları arttı. Bu harcamalar daha önceleri hâkim sınıf içinde yer alan farklı kesim ve kurumların (örneğin kilise ve dinî va-

meclisler ve yerel askerî birliklerin elinde çökmekten kurtulabilir miydi?" sorusunu sorar; bkz. P. Huang, *The Peasant Economy and Social Change in North China*, Stanford, Stanford University Press, 1985.

kıflar) sorumluluğundaydı. Buna karşılık vergilendirme zorunluluğu devlet yönetimlerini iktisadi büyümeyi teşvik etme yönünde adımlar atmaya zorladı; böylece devlet maliyesi ve ekonomik büyüme 19. yüzyıl tarihsel ortamlarının birbirlerinden ayrılmaz özellikleri oldu.

Bu gelişmelerin merkezinde dışta ve içteki güç ilişkilerin odağı olan devletler bulunuyordu. Burada devlet, Gramsci'nin iktidar veya hegemonya kavramıyla örtüşmektedir. İktidar, farklı türden siyasetlere ev sahipliği yapar; iktidar sahibi olan kesim iktidarını sürekli diğer kesimlerle –yerel güçler, çiftçiler ve esnaf gibi– uzlaşarak veya zorla kabul ettirme çabasındadır. İktidar, bir süreçtir. Burada kullandığımız anlamıyla iktidar aynı zamanda bir kural yapma yetkisidir; toplumu ve yönetimi düzenlemeyi amaçlayan kuralları yapma yetkisi. Düzenleyici pratik ve kurallarsa iktidarın hedef ve meşruiyetinin sürekli tartışılıp müzakere edildiği, farklı kesim ve bireylerin karşı karşıya geldikleri alanlardır. Örneğin mülkiyete dair kurallar, farklı kesimlerin belirli bir kaynağa açılım sağlayabilmek için karşı karşıya gelip mülkiyet ilişkilerinin biçimlendiği mücadele alanlarıdır. Bu kural ve pratiklerin, onların içerdikleri müzakerelerin hepsi birden *devlet ortamlarını*, başka bir deyişle bir *devletin idari* veya *yönetim evrenini* oluşturmaktadır.

Bu açıdan bakıldığındaysa Scott'ın örf ve âdetlere (*customary law*) dayandırdığı ya da devlet yönetiminden yoksun olarak tanımladığı modern öncesi toplumların da çeşitli yönetim pratikleri tarafından biçimlenmiş oldukları söylenebilir. Yalnız modern öncesi toplumlarda, modern ortamlardan farklı olarak, iktidarı elinde tutanlar onu diğer kesimlerle paylaşmak zorundaydılar. Bu nedenle de modern öncesi yönetim pratikleri veya hüküm ve düzenlemeler meşruiyetlerini yerel güçlere, dinî kuruluşlara (kilise ve vakıflar) karşı izlenen uzlaştırıcı siyasetlere dayandırıyorlardı. Çoğunlukla hükümdar ve onun etrafındaki yönetici zevattan oluşan devlet yönetimleri, dirlik düzenliği sağlamak amacıyla vergilendirilebilir kaynakları bu kesimler arasında paylaştırmayı hedeflediler. Fakat 19. yüzyılda gücün devlet bürokrasisinde toplanmasıyla birlikte devlet idaresi

artık kaynakları paylaştırmak yerine merkeze aktarmaya odaklandı. Bu da devlete, ekonomik büyümenin yanında iç ve dış düşmanlara karşı askeriyeyi güçlendirme ve böylece güvenliği, Jeremy Bentham'ın deyişiyle "en çok sayıda insana en yüksek düzeyde mutluluğu", sağlama yükümlülüğünü getirecekti. Ne var ki, bunlar çok sancılı ve mücadeleli süreçlerdi. 19. yüzyıl bürokrasilerinin kuralları ve idari pratikleri, erken modern dönemde olduğu gibi, farklı siyasetlerin karşı karşıya geldikleri mücadeleler tarafından biçimleniyordu.

Hem erken modern hem de modern devlet pratikleri (idari veya hukuki), müzakere veya siyaset sahneleriydiler. Halbuki Scott, siyasetin ancak devletlerin kısmi olarak iktidarsız olduklarını varsaydığı "modern öncesi" toplumlarda mümkün olduğunu savunuyordu; burada siyasetle kastedilen mülkiyet ilişkilerini ve hayatın diğer alanlarını düzenleyen örfi uygulamaların sürekli müzakereye açık olmalarıydı. Scott sanki modern öncesi toplumun çoğulcu siyasetini göklere çıkarırken 1990'lı yılların devlet karşıtı sivil toplum siyasetlerini, dünya piyasalarına açılmakta olan sosyalizm sonrası toplumlardaki çoğulcu siyaset özlemlerini yansıtmaktadır.

Ben bu makalede, siyasetin, tarihsiz, tarihî süreçlerden soyutlanmış bir modern öncesi toplum kurgusu içine hapsolmasına karşı çıkıyorum. 18. yüzyıl öncesi devletin yönetim pratikleri farklı idari ve toplumsal aktör arasındaki müzakereleri (bu aktörler arasında padişah ve temsilcileri de bulunuyordu) içeren bir dizi *duruma özel*, tekil düzenlemelerden meydana geliyordu. Örneğin 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda herhangi bir bölgenin vergi düzenlemeleri (eyalet kanunnameleri), merkezî ve yerel yöneticilerle tarım üreticilerini de içeren yerel kesimler arasındaki müzakereleri içeriyordu. Bu düzenlemeler çoğunlukla yörenin örf ve âdetlerine dayandırılıyorlardı. Çok sayıda idari düzenlemeyi ve mahkeme kararlarını bütünleştiren, onları meşru kılan hükümdarın yönetiminin, mahkemelerin herhangi bir bölgedeki farklı çıkarları uzlaştırmadaki becerileriydi. Bu beceri, kapsayıcı olma niteliği öne çıkan bir adalet anlayışıyla örtüşüyordu. Ne var ki, bu adaletin son de-

rece değişken bir ortamda sürekli değişen müzakere koşulları çerçevesinde gerçekleşmesi bekleniyordu. Kadı mahkemelerine yapılan başvurular, bizzat hükümdara iletilen yöneticiler hakkındaki şikâyetler merkezî yönetimi temsil eden hükümdarın da namevcut olmadığını göstermektedir.

Buna karşın, 19. yüzyılda siyasi gücün (iktidarın) merkezî bürokrasinin elinde yoğunlaşma eğilimiyle birlikte merkezî yönetimin diğer kesimleri aşma ve dışlama çabasına rastlarız. Fakat bu, yönetim pratiklerinin müzakere alanı olma niteliklerinin ortadan kalktığı anlamına gelmez. Sadece yönetim pratiklerinin, yani hüküm ve uygulamaların, giderek duruma özel olmaktan çıkıp genel (yani "evrensel") olma iddiası söz konusudur. Merkezî bürokrasilerin meşruiyeti bu kuralların genel kabul görmelerini öngörür. Bunu sağlayabilmek için de merkezî yönetim farklı çıkar kesimleri arasında aracılık işlevi yüklendi. Diğer taraftan, merkezî hükümete karşı çıkmak toplumsal ilişkileri düzenleyen kurumların genellik iddiasına karşı çıkmak ve bu genelliği tartışmaya açmak anlamına geliyordu. Başka bir deyişle yönetim pratikleri 19. yüzyılda da toplum siyasetinin odağıydı. Yalnız 19. yüzyılda içte ve dışta güç ilişkilerinin değişmesiyle bu siyasetin niteliği de değişti. Bu değişimin bir göstergesiyse yönetimin kurallarının genel (evrensel) olma iddiaları oldu. Mücadeleler sonucu üretilen yeni çözümler genel kuralları referans aldı; itirazlar bu kurallar, onların içerdikleri tanımlar çerçevesinde biçimlendi. 19. yüzyılda bürokratik yönetimlerin kapitalist piyasa ortamlarındaki ağırlıkları ve aynı dönemde farklı bölgelerde özel mülkiyet karşıtı direnişler göz önüne alındığında bürokratik yönetimlerin "evrensel kuralları"nın giderek hukukun üstünlüğü ilkesinin içini doldurduğu söylenebilir.

Scott, devleti denetleme ve gözetleme faaliyetlerine indirgeyip siyaseti toplumla sınırladığından 19. yüzyılda yönetim pratiklerinin içinde yer aldıkları, onları sürekli biçimleyen siyasi dinamiklere duyarsız kalır; bu nedenle de ona göre idari pratiklerin biçimlendirdikleri modern toplumlar siyasetten yoksundurlar. Bu makaledeyse idari pratikler sırf denetleme ve boyun eğdirme araçları olarak görülmemektedir. Örneğin, mo-

dern devlet yönetimlerinin tarihinde toprakta mülkiyet ilişkilerini tanımlayan hukuki-idari kurallar ve bu amaçla gerçekleştirilen kayıt ve kartografi işlemleri hep mücadele alanları olmuş, bu mücadele ve direnişler ciddi sonuçlar doğurmuştu. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında kadastro faaliyetlerinin (tüm çabalara karşın) tamamlanamamış olması bu direnişin başarısının bir göstergesidir.

1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi ile 19. yüzyıldaki gelir ve toprak kayıtları, toprakta ilişkileri düzenleyen hüküm ve uygulamalarda ne denli mücadelenin söz konusu olduğuna işaret eder. Bu dönemde sanki farklı çıkarları uzlaştırması beklenen, nesnel, kişisel kaygılardan arınmış bir yargıç niteliğinde bir yönetim bekleniyordu da bu ideal durum bir türlü gerçekleşemiyordu.[6] Yukarıda da değindiğim gibi merkezî yönetimin farklı toplum kesimlerine genel hükümlerini kabul ettirebilmesi –başka bir deyişle meşruiyeti– bu kesimleri siyasi yolla ikna edebilmesini varsayıyordu. Şöyle ki, modern devlet yönetimi denetlemeyi ve yönetmeyi amaçladığı toplumdan ayrı bir varoluşa sahip değildi. 19. yüzyılda toprak sahiplerinin hâkim oldukları bir kırsal toplum modeli hedefleyen kural ve uygulamalar, onların çerçevesinde cereyan eden mücadeleler aynı zamanda devlet yönetimini, onun niteliğini, başarılı olup olamayacağını da tayin ediyordu. Bu anlamda merkezî yönetimin vergilendirme ve ekonomik büyümeyi sağlamadaki başarısı büyük ölçüde –başta toprak olmak üzere– kaynaklara açılıma, yani mülkiyet ilişkilerini tüm belirsizliklerden arındırıp basite indirgemesine, görünür kılabilmesine bağlıydı. Kısaca devlet yönetimin amaçlarını gerçekleştirebilmesi büyük ölçüde devlet aktörlerinin topraktaki farklı kesimlerin çıkarlarını uzlaştırabilmelerine, toprak üzerindeki güç dengelerine bağlıydı. Son olarak, yerel ya da örfi uygulamalar topyekûn ortadan kalkmamıştı. Arazi Kanunnamesi'ne karşı direnişler sonucu çıkarılan yöresel kanunnamelerin de gösterdikleri gibi, çoğu kez kanunnamenin genel kuralları sürekli müzakereye tâbiydi. Ye-

6 H.W. Arthurs, *Without the Law: Administrative Justice and Legal Pluralism in Nineteenth Century England*, Toronto, University of Toronto Press, 1985.

rel koşullar ışığında o kurallar esneyip, yeniden biçimlenebiliyordu. Fakat bu biçimleniş Arazi Kanunnamesi'nin kategori ve terimleri çerçevesinde yapılıyordu; başka bir deyişle, kanunname sonrasındaki dönemde artık örf, "duruma özel" kuralların referans noktası olmaktan çıkmıştı; o referans noktası 19. yüzyılda merkezî yönetimin genel kural ve yasalarıydı.[7]

Burada modernlik siyasi bir süreç olarak algılanmaktadır; siyasi olduğu için de arızidir. Belirli bir tarihî dönemde ve coğrafyada hem devletler arası hem de devlet içi güç ilişkilerinin biçimlediği bir dünyayı tanımlar. Bu anlamda modernlik, tek bir bölgede, örneğin Avrupa' da, 19. yüzyıldaki merkezî devlet kurma süreçleri, bu süreçlerin sonucunda ortaya çıkan yönetim ve hukuk pratikleriyle sınırlanamaz. Kaldı ki, Avrupa'nın kendi içinde de çok farklı mücadele alanları, farklı dönüşüm çizgileri bulunmaktadır.

Bu makale öncelikle, modernlik tarihinin 19. yüzyılda Avrupa egemenliği dönemiyle özdeşleştirilmesini reddetmektedir. Bu tarih, Avrupa ve Avrupa dışındaki bölgelerin 13. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar olan tarihlerini kapsayacak biçimde geriye doğru uzanmaktadır. Böyle değerlendirildiğinde modernlik 19. yüzyıl öncesini (Scott'ın modern öncesi olarak tanımladığı dönemi de) içine almaktadır. Aynı zamanda modern devlet yönetim pratikleri toplumsal ilişkileri tektipleştirmeyi ve standartlaştırmayı amaçlayan bürokratik uygulamalarla sınırlanamaz. Bu uygulamalar, güç dengelerinin merkezî bürokrasi lehinde olduğu dönem ve bölgelerde (örneğin 18. yüzyılda Prusya'da) özgün durumlar olarak karşımıza çıkar. Siyasi gücün merkezileşmesinin modern dönüşümün bir özelliği olduğu varsayımı da sorgulanabilir. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başında Çin'deki devlet inşası deneyiminin yerel düzeyde başlaması böyle bir durumdur.[8] Bu

7 1858 Arazi Kanunnamesi'nin genel kuralları karşısındaki itirazlar için bkz. H. İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: A Re-evaluation of the Land Code of 1858", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, (der.) R. Owen, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2000, s. 3-61.

8 Wong, modern devlet yönetimlerinin merkezî bürokratik yönetim modeliyle sınırlanmasına karşı çıkmıştır. Çin'de 20. yüzyıl başındaki devlet yönetiminin yerelde inşasının anlaşılması için toplumsal mobilizasyon ve toplumsal denetim

da modern toplum ve ekonominin merkezî devlet bürokrasisinin müdahalesinden farklı biçimlerde yönetilebilme olasılıkları olduğuna dair ipuçları verir. Bu kaygı özellikle erken 21. yüzyıl için geçerlidir; çünkü erken 19. yüzyıldan bu yana merkezî idareyle özdeşleşmiş olan ekonomik ve toplumsal faaliyetleri düzenleyen kurumlar bu görev için artık yeterli değildir. Günümüzdeki dünya ölçeğinde hızlanan toplumsal ve ekonomik bütünleşmeyle birlikte merkezî devlet yönetimlerinin sınırlarını aşan yerel yönetim biçimleri, toplumsal hayatın düzenlenmesi için daha etkin bir yol olarak görülebilirler.

İkinci olarak, modernliğin tarihsel ve siyasal açılardan arızi olarak ele alınması, modernliğin Avrupa ve Avrupa dışında benzer çelişkili, sorunlu niteliğini ortaya koymaktadır. Bu bakış açısı modern dönüşüm süreçlerine odaklanır ve karmaşık tarihsel deneyimlerden soyutlanmış "ideal" çözümlerden uzak durur. Bu değerlendirme ışığında, örneğin 19. yüzyılda yoğunlaşan devletler arası rekabet ve ulus-devletlerin ortaya çıkışı gibi süreçler karşısında Osmanlı ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları zorlandılar ve bu çok-uluslu imparatorluklar güçlü ulusalcı hareketlere karşı koyamayıp 20. yüzyılda varlıklarını sürdüremediler. Ne var ki bu süreç, onların toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi, hukuk ve yönetim anlayışları açısından modern bir dönüşüm geçirmiş olmadıkları anlamına gelmez. Biz bu makalede Osmanlı örneğine odaklanacağız.

Merkeziyetçiliğin arızilikleri

Siyasal gücün merkezileşmesi modernliğin tarihçesinde çok önemli yer işgal eder. Avrupa merkezli tarihlerin, Asya'da modern devlet yönetimlerinin bulunmadığı iddiaları karşısında

---

çalışmalarına yönelmeyi önermektedir. Wong'un modelinin farklı yönü, devlet yönetiminin uzlaşmacı ve müzakereci niteliğine dikkati çekmesidir. Bu nitelik geç 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başındaki seçkinlerin karar meclisleri bağlamında ortaya çıkmaktadır. Wong toplumsal ilişkilerin bu özelliğinin imparatorluk çöktükten sonra da imparatorluk biriminin korunmasına yardımcı olmuş olabileceğini söyler; bkz. R.B. Wong, *China Transfromed: Historical Change and Limits of European Experience*, Ithaca, Cornell University Press, 1997, s. 157 vd.

Osmanlı ve Çin tarihçileri, merkezî devlet yönetimlerinin Asya'da –18. ve 19. yüzyıllarda, Avrupa'da merkezî monarşilerin ve modern bürokratik devlet yapılarının askerî, siyasi ve iktisadi başarılarından çok önceleri– varlıklarını sürdürdüklerini savundular.[9] Ana meselelerden birisi de geniş alanlarda hüküm süren erken dönem imparatorlukların bütünlüklerinin nasıl sağladığıydı. Bu bakış açısı genellikle ordu ve bürokrasi gibi merkezî kurumlara odaklandı. Çin örneğinde, hizmet bürokrasisi (*civil service*) ve elit eğitim sisteminin yerel kesimleri imparatorluk hizmetine çekerek, merkezle yerelin bütünleşmesini sağladığına işaret edildi. Benzer biçimde, Osmanlı'da devşirme sistemi de fethedilen bölgelerden seçilen Hıristiyan gençlerin eğitilip askeriyede (özellikle piyade birliklerinde) ve merkezî bürokraside hizmet etmelerini sağlamıştır. 16. yüzyıl boyunca, Osmanlı piyadeleri ya da yeniçeriler, Avrupa devletleriyle –bu devletlerin birçoğu hâlâ süvari birliklerine bağımlıydı– olan rekabette Osmanlı'ya öne geçme fırsatı sağladı. Çin'de imparatorluğun her köşesine nüfuz eden merkezî bürokratlar, ekonomik refahın vazgeçilmezi olan toplumsal huzurunun sağlanmasında çok önemli oldular. Bu refah, ticari büyümeyi ve pazar ağlarının gelişmesini de kapsıyordu.[10]

Yöntem olarak kurumlara nedensellik yükleyen yaklaşımın birçok yönden sorunlu olduğu söylenebilir. Kurumları, her şeyden önce ortaya çıktıkları ortamdaki güç ilişkileri ve iktidar mücadeleleri şekillendirir. Kurumsalcı yaklaşımsa kurumları içinde yer aldıkları siyasal-iktisadi-toplumsal ortamlardan soyutlayıp onlara evrensel bir nedensellik atfetme eğilimindedir. Örneğin erken modern dönemde Osmanlı'da ve Çin'de merkezî yönetimi temsil ettiği düşünülen kurumlar çoğu zaman 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmış ideal kurum tiplemelerinin geriye doğru yankılanmalarıdır. Modern gelişmede merke-

9 H. Inalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, New York, Praeger, 1973 ve Wong 1997.

10 Çin'de Tang (618-907) hanedanı döneminde yaşanan ekonomik patlama tarihçileri, "Kapitalizm neden ilk önce Çin'de gelişmedi?" sorusunu sormaya yöneltti. bkz. Andre Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkley, University California Press, 1998.

zileşme üzerindeki vurgu ve bu imparatorlukların erken merkezileştikleri iddiası, tarihçiye merkezileşme yarışında bu imparatorlukların neden Avrupa'yı yönlendiremediklerini veya lider olamadıklarını açıklama görevini yüklemektedir. Bu durumda da çoğu kez tarihçi çareyi farklı çöküş senaryolarında arar durur. Osmanlılar için 17. yüzyıl böyle bir gerilemenin veya çöküşün başlangıcıdır; Qing içinse çöküş zamanı 19. yüzyıldır. Genelde "çöken" kurumlardır –yeniçeriler, tımar sistemi, devşirme– ve tarihçi bunun nedenlerini açıklamakla yükümlüdür. Burada mesele, kurumların bir "altın çağın" değişmez özellikleri ışığında (yani bu çağa mahsus "ideal" tipler olarak) değerlendirilmeleri ve sonraki dönemlerde, Çin ve Osmanlı'da olduğu gibi, neden sürdürülemediklerine odaklanılmasıdır.[11]

Ayrıca kurumlara odaklanan bu yaklaşım, erken modern dönemde Asya'da merkezî yönetim kurumlarına, onların biricik, egemen konumlarına (Doğu despotizmi) dikkati çekerek bu devlet yönetimlerini modernliğin ve modern dönüşümün evrensel bağlamından soyutlamaktadır. Diğer taraftan bu devletler, ne kadar kendi özgün tarihsel koşullar tarafından biçimlenmiş olursa olsunlar, Avrupalı bölgelerin de yer aldıkları modernliğin ortak tarihinin parçasıydılar.

İmparatorluk yönetimlerinin merkezileşme süreçlerinin fetişleştirilmesine karşı burada imparatorluk yönetimlerinin toplumsal gerçekliği düzenlenme süreçleri üzerinde duracağım. Siyasi gücün merkezde toplanıp toplanama konusu bu düzen-

---

11 Çöküş senaryoları için bkz. Inalcık, *The Ottoman Empire*. Daha sonraki çöküş tezlerinin temeli olmuş, 17. yüzyıldaki Osmanlı çöküşü dökümü için bkz. Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (ed.) Zuhuri Danışman, İstanbul, MEB, 1972. Rifat Abdulhaj (*Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, Suny Press, 1991) ise 17. yüzyıldaki çöküş senaryolarının merkezî yönetim mensupları tarafından yazıldığını söyler; (bu kişiler) içte ve dışta güç dengelerinin değişmesiyle, özellikle askerî-siyasi rekabetin ve merkezî hükümetin ordu beslemek için mali ihtiyaçlarının artmasıyla nüfuzlarını kaybetmişlerdi. Osmanlı çöküş tezlerinin son dönem bir eleştirisi için bkz. Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, E.J. Brill, 1996; Ariel Salzmann, "Ancien regime Revisited: 'Privatization' and Political Economoy im the Eighteenth Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, 21(4), 1993, s. 393-423.

lemelerin içerdikleri mücadeleler ve onların sonuçları ışığında değerlendireceğim. Burada kurumlar neden değil sonuçtur; devlet yönetimi de bir kurumlar kümesi olarak algılanmamakta, farklı çıkarları temsil eden kesimler arasındaki ilişkileri düzenlenme süreçlerine işaret etmektedir. Bu yaklaşım, erken modern ve modern devlet ortamları arasında farklılaştırmaya izin vermenin yanı sıra çizgisel, ilerlemeci tarih anlayışlarını da sorgulamaktadır. Aslında askerî ve siyasi rekabet içine çekilmiş olan hükümdarların ya da merkezî yöneticilerin içte ve dışta girdikleri iktidar mücadelelerine ve bunun sonucu ortaya çıkan yönetim kurumlarındaki dönüşümlere bakıldığında erken modernle modern olanın birbirine karışmış, iç içe geçmiş süreçler oldukları görülmektedir.

Her şeyden önce Avrupa ve Avrupa dışındaki bölgelerde erken modern devletlerin merkezîlik ölçütü, tarımdan ve ticaretten alınan vergilerin dağılımı konusunda merkezî yönetimle bu vergiler ve gelirler üzerinde hak iddia yerel kesimler arasındaki müzakere ve pazarlıklardı. Vergi gelirlerinin dağılımında her ne kadar bir karşılıklılık söz konusuysa da bu gelirlerin ne kadarına, kimlerin el koyacağı yerel güçleri karşı karşıya getiren mücadeleli süreçlerdi.[12] Mücadelelerin sonuçlarını belirleyen –zamana ve mekâna göre değişen– merkezle diğer güçler arasındaki güç dengeleriydi. Hükümdarın adaletinin üstünlüğüne işaret edilse de son kertede hükümdarın iktidarının meşruiyeti, müzakerelerde taraftarca hakkaniyetli oldukları kabul edilen sonuçlar alınabilmesine bağlıydı.[13] Erken modern dönemin dağıtımcı *ethos*'u, hakkaniyet düzenlemelerinin kapsayıcı olmalarını, yani çoğu iddia sahibinin varılan çözümün içinde yer almasını öngörüyordu.

---

12 Örneğin belirli hizmetler (yerel orduyu beslemek ya da altyapı inşası ve hayır işleri) karşılığında vergi muafiyetleri alınması gibi 17. yüzyılda Fransa'da bu karşılıklılık ilişkileri için bkz. Alain Guéry, "Le roi, le don, le contrat et l'origine du système financier de la monarchie française de l'ancien regime", *Annales*, 39/6, 1984, s. 1241-1269.

13 Bu konunun 17. yüzyılda Fransa'da monarşi bağlamında incelenmesi için bkz. David Parker, "Law, Society and the State in the Thought of Jean Bodin", *History of Political Thought*, 2, 1981, s. 253-285.

14. yüzyıldaki başlangıcından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet kurma efsanesi daimi iktidarın, hükümdar ve çevresinin elinde toplanması çabalarına odaklandı. Bu anlamda Osmanlı deneyimi, erken modern Avrupa'daki devlet kurma deneyimleriyle örtüşmektedir. Bu dönemde Avrupa'da da yeni filizlenen monarşiler belirli haklarla donanmış feodal unsurlar, kilise mensupları ve şehir belediyelerine karşı süregelen mücadeleler içindeydiler. Yalnız Osmanlı'da askerî ve taşra elitlerinin, dinî kurumların yetki ve yükümlülükleri Avrupa'da olduğu gibi önceden tanımlamış hukuki haklara dayanmıyordu. 19. yüzyıla kadar hükümdar ve çevresinin talepleri de dahil olmak üzere, örneğin gelir kaynakları (toprak ve ticaret gibi) üzerindeki talepler farklı kesimler arasında çeşitli düzeylerde müzakere edilen bir dizi hüküm tarafından düzenleniyordu. Hükümdarın adaleti veya toplumsal düzeni tesis etme sorumluluğu onun bu müzakerelerde yer almasına, bu müzakereleri mümkün kılmasına izin verirken, gelirler için rekabet ettiği seçkinlerden onu farklılaştırıyordu da. Hükümdarın düzeni sağlama ve toplumsal huzursuzluğu önleme yeteneğiyle özdeşleşen bu adalet anlayışı, aynı zamanda bir meşruiyet söylemi olarak çeşitli müzakere ortamları arasında bir bütünlük sağladı; hükümdarın devleti temsil etmesini mümkün kıldı.

Uygulamada hükümdarın adaleti, farklı kesimlerin iktidar (vergi, mülkiyet hakları vb.) iddialarının uzlaştırılması doğrultusundaki önlemlerden, çabalardan ibaretti. Böylelikle imparatorluğun 16. yüzyılın sonuna kadar süren kuruluş döneminde vergi gelirleri farklı kesimler arasında dağıtıldı. Bu kesimler arasında askerler, büyük dinî vakıflar, yerel güçler, mültezimler, Anadolu'da fethedilen beyliklerin bey ve kumandanları da bulunuyordu. Kendilerine tahsis edilen vergi gelirlerine karşılık belirli hizmetlerin yanı sıra hükümdar bu kesimlerin siyasi desteğini istiyordu. Bu kaygı seçkin kesimler söz konusu olduğunda hükümdarın adaletinin görünürdeki "keyfilik" iddiasına ışık tutabilir. Burada "keyfî" olarak tanımlanan aslında hükümdarın adaletinin siyasi niteliğiydi. Her şeyden önce, vergi gelirlerinin dağılımında adalet, duruma özel düzenlemele-

ri öngörüyordu. Bu düzenlemeler merkezî yönetimle farklı kesimler arasındaki güç denklemini yansıtmaktaydı. Zaman içinde bu denklem tarafların birinin lehine, diğerinin aleyhine değiştiğinde bu hüküm ve uygulamaların yeniden müzakere edilmeleri bekleniyordu.

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa sınırındaki askerî harcamaların artmasıyla merkezî yönetiminin nakde olan ihtiyacının çoğalmasıyla 16. yüzyıldan beri süregelen ticari gelişme ortamında iltizam sistemi, özellikle de tarımdan alınan vergilerin toplanmasında, öncelik kazandı. Ticaretten kazanç sağlayan yerel kesimler merkezî yönetimden tarımdan alınan vergilerin toplama hakkını satın alarak hem yönetimin nakit ihtiyacını karşılamasına yardımcı oldular hem de kendileri kazançlı bir yatırım yapmış oldular.[14] İltizamın yaygınlaşmasıyla yönetici kesimin sınırlarının genişlemesi, yerel ticari kesimleri içermesi söz konusuydu. Yaygın iltizam uygulamaları, Osmanlı merkezî yönetiminin altın çağının doruğu olarak kabul edilen tımar sisteminden uzaklaşmaya işaret etse de Osmanlı yönetiminin dağıtmacı-uzlaştırıcı politikaları açısından bir kopuştan ziyade bir sürekliliği temsil etmektedir.

17. ve 18. yüzyıllar boyunca ve 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanan dönemde Osmanlı merkezî yönetimiyle yerel güçleri temsil eden mültezimler gelirlere açılım konusunda sürekli çatıştılar. Bu çatışmalar taraflar arasındaki müzakereleri içeren iltizam sözleşmelerine yansıdı, çözümlenmeye çalışıldı. Bu müzakerelerde merkezî hükümet, bir yandan yerel güçlerin desteğini kazanmaya çalışırken, diğer yandan gelirlerden pay almayı amaçladı. 17. yüzyıl sonlarında merkezî yönetim taşrada yaptığı düzenlemelerle iltizam gelirlerini eski seçkinlerin elinden alıp filizlenmekte olan yeni seçkinlere yöneltmeye çalıştı.[15] Bunu yaparken dinî çevreleri (Hıristiyan ve Müslüman),

14 Burada mültezimlerin zor kullanımı dahil çeşitli yollardan resmî vergi düzeylerinin üzerinde vergi talepleri bir yana (ki üreticiler iltizam uygulamalarından çok mağdur olmuşlardır) bu dönemde özellikle de şehirlerde nüfusun ve yiyecek maddelerine olan talepteki artışlarla birlikte ayni vergilerin satışlarından ciddi kazançlar sağlamaları beklenir.

15 Salzmann 1993.

kumandanları, üst düzey yöneticileri ve taşra elitlerini de içeren ve büyük gelir kaynaklarını ellerinde bulunduran güçlü kesimleri denetlemeyi amaçlıyordu.

Qing Çin'inde merkeziyetçilik veya merkezî yönetimin başta toprak olmak üzere gelir kaynakları üzerindeki kontrolü, ne hizmet karşılığı vergi gelirlerin askerî kesimlere tahsisi demek olan tımar sistemine benzer bir sistem ne de iltizam uygulamaları aracılığıyla sağlandı. Bunun yerine Qing bürokratları, farklı bölgelerdeki toprak sahipleriyle müzakereler sonucu devlete ödenecek vergi miktarını saptamaya çalıştılar. Merkezî yönetimin vergi taleplerinde olduğu gibi toprak üzerindeki çoklu kullanım talepleri de taraflar arasında müzakerelere tâbiydiler. Bu tür müzakere ve uzlaşmalar taraflar arası sözleşmelerde, merkezî yönetimin düzenlemelerinde ve çoğu kez yörelere mahsus kural ve âdetlerde ifadelerini buluyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi taraflar arası müzakereleri temsil eden duruma özel düzenlemeler veya hükümler yer ve zamana, üretim koşullarına ve tarafların siyasi-toplumsal konumlarına göre değişkenlik gösterebiliyorlardı.[16]

Çoklu uygulamaların ve duruma özel hükümlerin referans noktasıysa imparatorluk yönetiminin meşruiyet söylemi olan Konfüçyüsçü düzen anlayışıydı. Bu anlayışın kökleri sanayi öncesi toplumlarının ortak bir kabulüne dayanıyordu. Buna göre kıtlık, toplumsal huzursuzluğun temel sebebiydi ve toplumsal huzuru muhafaza etmenin tek yolu tarımsal üretimde istikrarın sağlanmasıydı. Perdue, Qing'de yönetim idealinin kendi tarlasında kendine yeterli ve devlete vergisini ödeyebilen bağımsız bir çiftçi olduğunu söyler.[17] Fakat kırsalda toplumsal gerçeklik çok daha karmaşıktı. Tek bir toprak parçası üzerinde çok katmanlı kullanım hakkı bulunuyordu. Bu hak iddiaları, toprak sahiplerini veya hükümete vergiyi ödeyen toprak altı hakların "sahipleri"ni ve "sahiplere" kira ödeyen toprak üstü haklarını elinde tutanları, yani kiracıları içermekteydi. Her şeye rağmen devlet politikası, kiracı ya da "sahipler" olarak köy-

16 Perdue 2004.

17 Perdue 2004.

lü çiftçilerin tarımsal üretiminin sürekliliğini sağlamaya ve toplumsal huzuru korumaya yöneldi. Bu amaca ulaşmak için merkezî yönetim 18. yüzyılda gelişkin bir ambar sistemini de içeren erzak ikmali ağlarını kurdu;[18] üreticilerin güvenliğini sağlamayı hedefleyen politikalar, toprak piyasasının düzenlenmesini ve göçmenlerin geldikleri topraklarına döndürülmelerini hedefledi.[19]

Benzer şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönemlerinde, padişahın adaletinin temelinde kırsal ve şehirli nüfusa yiyecek, sanayiye ham madde sağlayan köylü geçimlik üretiminin sürekliliğinin sağlanması bulunuyordu.[20] Memlekette kıtlığa karşı önlemler alınırken, Osmanlı'da geçimlik yönetimi, yiyecek ve ham maddelerin ticaretinin düzenlenmesine öncelik verdi. Bununla amaçlanan yöresel ekonomiler kurarak yerel erzak ikmalini temin etmekti. Aynı zamanda tahıl üretimini sürdürmeyi hedefleyen düzenlemeler çiftçilerin hareketlerini kısıtladı, geçimlik birimlerin elden çıkarılmasının ya da bölünmesinin önüne geçmeyi amaçladı, toprağın nadasa bırakılma sürelerini düzenledi. Eyalet kanunnamelerinde yer alan merkezî hükümetin hükümleri, padişaha hitap eden şikâyetlere cevaben yazılan hüküm veya adaletnameler, üreticilerin vergileri toplamakla mükellef zevatın zorbalıklarından korunmalarına öncelik veriyor; düzenlemelerde üreticilerin kullanım hakları ve vergilerin toplanmalarından sorumlu kişilerin hak ve yükümlülükleri titizlikle tanımlanıyordu. Bu yükümlülükler kiraların ne şekilde (ayni, emek karşılığı ya da nakit) ödenecek-

18 Pierre-Etinne Will, R. Bin Wong, James Z. Lee, *Nourish the People: Civilian Granaries and Food Redistribution in Qing China, 1650-1850*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1991.

19 Devlet politikası farklı zamanlarda birbirleriyle toprağın gelirleri (kirası) ve kullanımı için mücadele eden kesimlerden birini öbürlerine karşı güçlendirdi. Devlet politikası, 18. yüzyılda merkezî yönetim kalıcı kiracılık haklarını basitleştirip, kendi vergi taleplerini açık şekilde ortaya koyduğunda merkezî hükümete karşı seçkinlerden meydana gelen kiracıların ellerini güçlendirdi. Bkz. Melissa Macauley, "A World Made Simple: Law and Propety in the Ottoman and Qing Empires", *Journal of Early Modern History*, 5(4), 2001, s. 331-352.

20 Osmanlı devletinin ahlâki ekonomi anlayışı çerçevesinde el alınması için bkz. Huricihan Islamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

leri ve ne oranlarda ödeneceklerini, hizmet karşılığında ödemeler durumunda muafiyetleri kapsamaktaydılar. Düzenlemeler, üretim koşullarına ve çiftçilerin siyasi ya da askerî konumlarına bağlı olarak bir bölgeden diğerine değişiyordu; genellikle de üreticilerle onların ürettikleri ve vergi olarak alınan artı değere el koyanlar arasında zaman içinde müzakereler ışığında biçimlenmiş oluyorlardı. Hükümdarın hükümleri yerelde ortaya çıkan durumun onaylanmasını temsil ediyor, bunu yaparken de Osmanlı düzeninin farklı bölgelerde yerleşmesini sağlıyordu. Altı çizilmesi gereken husus, toprak kullanımını düzenleyen farklı hüküm ve sözleşmelerin, toprak üzerinde –mezralarda ve de tarlalarda otlatma ve ekim hakları da dahil– çok sayıda, çok çeşitli talepleri temsil ettikleriydi.

Özetle, erken modern Osmanlı ve Qing devlet ortamlarında toplumsal ilişkileri tanımlayan düzenlemeler çoğu zaman duruma özel ve farklı bölgelerdeki üretici, mültezim ve vergileri toplamakla yükümlü kesimlerle merkezî yönetim temsilcileri arasında cereyan eden müzakereler çerçevesinde biçimleniyordu. Ne var ki Scott, erken modern devlet yönetimlerinin içerdikleri siyasi boyutu göz ardı ederek siyaseti ve farklı kesimler arasındaki müzakereleri "toplum"a mal etmektedir. Bu anlamda Scott, modern öncesi devleti, onun yönetimini toplumu denetimi altına alma konusunda tamamen etkisiz görmektedir. Öte yandan devletin, yönetiminin, düzenlemelerinin sınırlarını belirleyen toplumda herhangi bir dönemde var olan güç ilişkileridir. Merkezî yönetim bu sınırlar çerçevesinde toplumsal huzuru sağlama çabasını sürdürür. Bu, farklı kesimlerle çoklu müzakere süreçleri içeren, oldukça mücadeleli ve yönetimin meşruiyetinin, yani onun toplumsal huzuru sağlama yeteneğinin sürekli sınandığı bir süreçtir.

19. yüzyılda Osmanlı ve Qing imparatorluk yönetimleri karşılarında iç isyanlar ve yayılmacı bir Avrupa buldular. Qing yönetimi bu zorluklar karşısında kendi toprak bütünlüğünü korumayı başardı fakat Osmanlı iç isyanlar ve dış savaşlar kıskacında büyük toprak kaybına uğradı. Wong'a göre, Batı Avrupa'daki –biz buna Osmanlı İmparatorluğu'nu da eklemeliyiz– gelişme-

lerin aksine Qing döneminde Çin'de askerî ve siyasi ihtiyaçları karşılamak için tüm kaynakları harekete geçirme kaygısı, siyasi gücün modern merkezî bürokrasinin elinde toplanmasına yol açmadı. Wong'a göre, Çin'de bu dönemde modern yönetim inşasına yerelde şahit olundu; yerel yönetimlerin kapasiteleri arttı ve yerel seçkinler resmî olarak yerelde yönetime katılmaya başladı, merkezî bürokratlarla yerel seçkinler arasındaki sınırlar giderek belirsizleşti. Yerel seçkinler merkezî yönetim tarafından istihdam edildiler. Modern devlet inşası, bu anlamda, geniş kitlelerin harekete geçirilmeleri ve toplumsal denetimi öngörüyordu; ayrıca bu inşa süreci Konfüçyüsçü toplum düzeni anlayışını gerçekleştirme çabasının bir parçasıydı.[21]

Bu eğilime kanıt olarak Wong, imparatorluk yönetiminin, özellikle toplumsal refah sağlamak ve kıtlığı bertaraf etmek gibi konularda yerel seçkinlerle girdiği işbirliğine dair kayıtları gösterir. Wong'a göre, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Çin'de yeni bir yönetim gündemi ortaya konmadı, büyük ölçüde Konfüçyüsçü anlayışa bağlı kalındı. Fakat bu durum toplumsal dinamiklerde bir süreklilik olduğu anlamına da gelmiyordu. Burada belki de yerelliğin hâkim olduğu yeni güç ilişkileri bağlamında Konfüçyüsçü anlayışın yeniden biçimlenmesi çabasından söz edilebilir. Wong, merkezî hükümetin 19. yüzyılda, 18. yüzyıla kıyasla toplumsal refahı sağlamaya yönelik faaliyetlerinin azaldığına dikkat çekerken aynı dönemde yerel seçkinlerin merkezin vergi ve askere alma talepleri karsısındaki direnişlerine işaret etmektedir. Sonuçta, taşra askerî birimlerinin ve taşra seçkinler meclislerinin oluşmasıyla merkez-taşra arasındaki güç dengeleri değişti ve devlet veya yönetimi inşası girişimi taşraya kaydı. 19. yüzyılın son yıllarında seçkinler meclisleri siyasetin merkezine oturdu. Merkezî yönetimin taşra seçkinlerinden talep ettiği vergiler, erzak temini (özelikle de kıtlık zamanında erzak ikmali) bu meclislerde tartışıldı, müzakere edildi, karara bağlandı. Wong'a göre, siyasetin ve ordunun yerelleşmesi merkezî hükümetin yönetim kapasitesini zayıflattı ve yerel hükümetlerin 1911 yılında bağımsızlıklarını ilan etmesine sebep oldu.

21 Wong 1997.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa tam tersi olmuş; modern devlet inşası, ordu ve bürokrasiyi kapsayacak şekilde, güç dengelerinin merkeze doğru radikal bir şekilde kayması şeklinde yaşanmıştır. Bu eğilimle birlikte imparatorluğu önceki dönemde bir arada tutmuş olan gelirler üzerindeki çok sayıda talebin müzakeresine dayanan dağıtımcı-uzlaştırıcı bütünleşme modeli geri plana itilmiştir. 19. yüzyılda Mısır'da, Balkanlar'da iç isyanlarla karşılaşan ve Rusya'yla savaşan Osmanlı merkezî yönetimi, vergi gelirlerinin tamamına el koymayı amaçladı. Daha önceleri bu gelirleri toplama hakkı askerî kumandalar, ulemaya ve mültezimlere aitti. Tüm gelirler üzerinde hak iddia ederek devlet yönetimi merkezî bürokrasi ve orduya odaklanıyor, farklı çıkarların müzakere edildiği uygulamalar ağından ayrılıyordu. Yani devlet yönetimi artık farklı kesimlerin çıkarlarını uzlaştırmaya değil, bu kesimlere cebri yollarla boyun eğdirmeye çalışıyordu. Bu cebri yollar, yeniçeri ocağının kaldırılması[22] örneğinde görüldüğü gibi, merkezî orduyu da hedef alabiliyordu. Yönetim aynı zamanda toplumsal ilişkilerin genel düzenleme ve prosedürlere tâbi kılınmalarını öngörüyordu. Şöyle ki, düzenlemeler artık tekil kesim ya da kişilere ayrıcalık tanımayacaktı. Bilinen bir ayrıcalık vergilerden muafiyetti; ayrıcalıkların kalkması, mültezimler ve dinî kurumlar da dahil olmak üzere, bütün kesimlerin devlete vergi ödemelerini öngören genel kurallara tâbi kılınmaları anlamına geliyordu.

Yeni yönetim düzeni toplumsal gerçekliğin çok radikal biçimde yeniden biçimlenmesi anlamına geliyordu. İmparatorluğun ilk yüzyıllarında fetihler gelir attırmanın temel aracıydı fakat 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafi genişlemesinin sınırlarına erişti. Avrupa'da birçok devlet coğrafi genişlemelerinin sınırlarına eriştiklerinde (bkz. 1648 Vestfalya Barış Antlaşması), deniz aşırı bölgelere açıldı, Asya'ya ve Amerikalara uzanan ticari imparatorluklar kurdu. Bu dönemde hem Osmanlı hem de Avrupa devletleri içte yoğun gelir arttırma yöntemlerine başvurdular. Bu çaba beraberinde nüfusun, topra-

22 Piyade birlikleri olan yeniçerilerin meslek loncalarıyla yakın ilişkileri vardı ve şehirde önemli bir nüfuza sahiptiler.

ğın ve sanayinin üretkenliğini arttırma kaygılarını da getirdi.[23] Merkezî hükümet yalnızca daha önce diğer kesimlere dağıttığı vergilere el koymakla yetinmedi, aynı zamanda vergilendirebileceği daha çok servet yaratılması için de çabaladı. Bu doğrultuda 19. yüzyılda Osmanlı yönetiminde bir "ekonomi" bilincinin filizlenmekte olduğu, hükümetin tapu-kadastro faaliyetleri esnasında görevlilerin üretkenlik düzeylerine ve farklı ürünlerin üretim hacmi ve onlara olan talebe dair ayrıntılı bilgileri talep ettikleri görülmektedir.[24]

Qing döneminde Çin'de, 17. yüzyıl boyunca Orta Asya'da fetihler sırasında imparatorluk yönetiminin Osmanlı'ya benzer şekilde gelirlerini artırma kaygısıyla hareket ettiğini görüyoruz. Bu kaygıyı tarımsal artı değer üzerinde hak iddia edenlerin sayılarını azaltma çabalarında da görmek mümkündür. Çin'de ayrıca, 19. yüzyılın son yıllarında ve 20. yüzyılda tarımda üretkenliği arttırmak adına bir dizi çabaya şahit oluyoruz fakat burada güç dengelerindeki değişim, merkezî bürokrasinin iktisadi büyümeyi sağlamak amacıyla imparatorluk çapında toplumsal gerçekliğin yeniden düzenlenmesine izin vermemiştir. Çin'de iktisadi gelişmeye yönelik toplumsal gerçekliğin yeniden biçimlenmesi yerel düzeyde, taşra meclislerinin müzakere ve kararları doğrultusunda oluşturulmaya çalışılmıştır.[25]

19. ve 20. yüzyıllarda hem Çin'de hem de Osmanlı'da yönetimde, yönetim pratikleri aracıyla toplumsal gerçekliğin biçimlenmesinde radikal dönüşümler gerçekleşti. Bu dönüşümler ışığında merkezî otoriteden beklenenlerle birlikte otoritenin meşruiyet söylemi de dönüştü. Meşruiyet artık hükümdarın sadece dağıtımcı ölçütlerle toplumun huzurunu sağlayabilme ka-

23 19. yüzyılda Osmanlı hükümetinin nüfusu korumak ve doğurganlığı artırmak için kullandığı ölçütler için bkz. Selçuk Dursun, *Population Policies of the Ottoman State in the Tanzimat Era: 1840-1870*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sabancı Üniversitesi, 2001. Modern devletin nüfus politikaları için bkz. Michel Foucault, "On Governmentality", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, (ed.) Gordon Burchell vd., University of Chicago Press, 1991, s. 87-104.

24 Bkz. 6. makale. Osmanlı yönetiminin siyasal ekonomiye olan ilgisi, 19. yüzyılın en bilinen politik ekonomi eseri olan Jean Baptiste Say'ın *Economique politique* kitabının 1852 yılında çevrilmesiyle kendini gösterir.

25 Wong 1997.

biliyetine dayanmıyordu; meşruiyet, yönetimin etkinliği ve bu etkinliği maddi anlamda topluma taşıyabilme, "en çok sayıda insana en yüksek düzeyde mutluluğu" sağlayabilme yetisi üzerinden sağlanıyordu. Etkinlik, bu anlamda, yönetimin toplumsal refah sağlayabilme gücünün (bu, topluma kabul edilebilir düzeyde geçimlik sağlamayı da kapsıyordu) ve üretkenlik kapasitesinin arttırılmasıyla ölçülüyordu. Daha önceki dönemde, duruma özel uygulamalar aracıyla uzlaştırılan yerel kesimlerin, geçimliği sağlamayı amaçlayan hükümleri gözetmeleri bekleniyordu; bu hükümler arasında üreticilerin toprak üzerindeki kullanım haklarının korunmaları da vardı. Siyasi güç merkezde toplandığında, örneğin kıtlığın önlenmesi merkezî hükümetin sorumluluğu haline geldi. 18. yüzyılda Qing hanedanı gücü ve gelirleri merkezde toplayabilmek için bireysel özel mülkiyet hakkını ve ambar sistemini yürürlüğe soktu. Böyle bir merkezileşme başarısız olunca merkezî hükümet kıtlıklarla başa çıkabilmek için yerel seçkinlerin yardımını istedi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa ambar sistemi geç 18. yüzyılda uygulanmaya başlandı. Bu sistemin uygulanması merkezî hükümetin, daha önceden ambarları işleten mültezimlerin gücünü azaltmaya giriştiği zamana denk geldi.[26] Önceki dönemde sağlık, eğitim ve şehirlerdeki belediye hizmetleri gibi toplumsal refahı sağlamakla alakalı hizmetler dinî vakıfların sorumluluğundaydı.[27] Merkezî bürokrasi, vakıfları kaldırmaya ve onların gelirlerine el koymaya çalışınca, refah hizmetlerini sağlama sorumluluğu da merkezî bürokrasiye geçti.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim, dağıtımcı bir anlayıştan tüm hizmet ve işlevlerin (iktisadi refah ve büyümenin sağlanması da dahil) merkezî yönetimin sorumluluğu olarak algılandığı bir anlayışa geçti. Bunun anlamı, yerel olanın artık önemini yitirdiği miydi? Hayır. Bu durum daha çok, yerelin yerinin yeni bir devlet ortamında, değişen güç ilişkileri bağlamında, yeniden tanımlanması anlamına geliyordu. Örneğin

26 Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul, Eren, 1998.

27 Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğunda 'Sosyal' Yardım Uygulamaları, 1839-1918", *Toplum ve Bilim*, 83, 1999/2000, s. 111-133.

merkezî yönetimin kadastro faaliyetlerinin yerelde komisyonlar tarafından yürütülmeleri gibi.

19. yüzyılda Osmanlı merkezî yönetimi açısından bireysel mülkiyet anlayışı toprakta mülkiyeti veya en önemli kaynak olan toprağa olan açılımı düzenleyen kurallara hâkimdi. Bireysel mülkiyetin tanımlanması, toprak üzerindeki çoklu kullanım haklarının, farklı kesimlerin topraktan alınan vergiler üzerindeki hakların ortadan kaldırılmasını, tapu ve kullanım haklarının tek kişi elinde toplanmasını öngörüyordu. Bu aynı zamanda, merkezî hükümetin vergi gelirleri üzerinde hak iddia edebilecek tek mercii olarak tanımlanmasıydı. 19. yüzyılda bireysel mülkiyet, modernliğinin birbiriyle ilişkili iki niteliğiyle bağıntılıydı; bu nitelikler, devlet maliyesi ve ekonomik büyümeydi. Üretkenliğe öncelik veren faydacı bakış açısından, Bentham'ın özlü bir şekilde söylediği gibi, mülkiyet tamamıyla hukukun işiydi (bununla devlet yönetimini, yasa koyucu meclisleri kastediyordu); başka bir deyişle, mülkiyet doğal hukukun bir uzantısı değildi. Mülkiyet, kişinin sahip olduğu şeylerden fayda elde etme beklentisinin kanun tarafından gerekçelendirilmesinden, yani kişilerin beklentilerinin gerçekleşmesinden ibaretti. Yasalar tarafından tanımlanan özel mülkiyet, kişinin üretime dair kararlarını kolaylaştıran güvenlik ve özgürlüğün kendisine verilmesini sağlıyordu. Faydacı (*utiliter*) bakış açısına göre yönetim düzenlemelerinin amacı, "toplumun mutluluğu"nu sağlamaktı.[28] 19. yüzyıl ortamında, pazarın büyümesine yönelik kaygılar (bunlar bireyin beklentilerinin azami düzeyde gerçekleşmesi olarak anlaşılıyordu) devlet gelirlerinin arttırılmasına yönelik kaygılarla kesişti. Siyasal iktisatçılar ve devlet adamları yeni ekonomik düzen yaratma göre-

28 Jeremy Bentham, *The Theory of Legislation*, (ed.) C.K. Ogden, Londra, 1931, Routledge&Kegan Paul, s. 111-113. Bentham, 18. yüzyılın mülkiyeti doğal olarak tanımlayan (bkz. Blackstone) "doğal hukuk" teorilerinin ateşli bir karşıtıydı. Bentham'a göre, "mülkiyet ve hukuk (insan elinden çıkan, doğal olmayan) birlikte doğar, birlikte ölürler. Kanunlar yapılmadan önce mülkiyet yoktur, kanunlar kaldırılırsa mülkiyet ortadan kalkar." Bentham aynı zamanda mülkiyetle güvenlik arasındaki ilişkiyi de gösterir: "Güvenceye alınmasına ihtiyaç duyulan her şeyi hukuk yaratır." Bu anlamda Bentham, mülkiyetle yönetim olarak hukuk arasında doğrudan bağlantı kurar.

vinin merkezî idareye düştüğü konusunda hemfikirdiler.[29] Bu mülahazalar ışığında Osmanlı merkezî yönetimin kişisel mülkiyeti tesis etme serüveninin Osmanlı'da modern devlet yönetiminin tesisi süreciyle örtüştüğünü söyleyebiliriz.

Mülkiyet ve yönetim

Kişisel mülk ya da özel mülkiyet fetişleştirilmiş bir kurumdur. Kurumsalcı iktisatçılar, en başta Douglas C. North[30] ve Eric L. Jones[31] olmak üzere, Batı Avrupa'da özel mülkiyetin gelişmesini ticari kesimlerin, sanayi öncesi toplumda en önemli servet kaynağı olan toprak üzerindeki çoklu ve kesişen mülkiyet haklarının oluşturduğu işlem maliyetlerini asgariye indirmeye yönelik çabalara mal ederler. Bu açıdan bakıldığında özel mülkiyet ticari gelişmenin, iktisadi büyümenin vazgeçilmez kurumlarından biridir. Diğer yandan Jones'a göre, Çin'de ve Osmanlı İmparatorluğu'nda topraktaki devlet mülkiyeti "iktisadi durgunluğun" ya da kapitalizmin gelişmemesinin başlıca nedenleri arasındadır. Toprakta devlet mülkiyeti, özel mülkiyetin gelişmesine ve kişilerin iktisadi faaliyetlerine yapmalarına engel olmuştur. Bu görüşün Doğu despotizmi kavramıyla olan ilişkisine ve iktisadi büyümeyle özel mülkiyet arasında varsayılan dolaysız ilişkinin[32] sorunlu niteliğine burada değinmeyeceğim. Burada altını çizmek istediğim husus iktisat tarihçileri arasında yaygın kabul gören bu anlayışın Çin ve Osmanlı'nın gelişim dinamiklerinin anlaşılmasının ciddi bir engel oluşturduğu.[33]

---

29 R.K. Kanth, *Political Economy of Laissez-Faire: Economics and Ideology in the Ricardian Era*, Totowa, NJ, Rowman&Littlefield, 1986, s. 132-139.

30 Douglas C. North, *Structure and Change in Economic History*, New York, Norton, 1981.

31 Eric L. Jones, *Growth Recurring: Economic Change in World History*, Oxford, Oxford University Press, 1988.

32 1980li yıllarda Thatcher'ın özelleştirme çılgınlığının ortasında yapılan çalışmalar, ekonomik etkinlik ya da büyümenin belirleyicisinin özel mülkiyet değil, rekabet ortamının varlığı olduğunu göstermiştir. Bu konunun patent yasaları çerçevesinde ele alınması için bkz. Perdue 2004.

33 Islamoğlu 2000.

A. Mülkiyetin yönetimi: Düzenleme ve kanunnameler

Erken modern dönemde Avrupa ve Avrupa dışındaki bölgelerde toprak üzerindeki mülkiyet hakları hükümdarın ve onun yönetiminin dağıtımcı-uzlaştırmacı siyaseti uyarınca hükümdarı, merkezî ve yerel yöneticileri, kırsalda köylü haneleri ve diğer kesimleri de içeren çok katmanlı, kullanım ve vergi haklarından ibaretti. Maine, kapitalizm öncesi dönemde farklı kesimler arasındaki müzakereleri temsil eden hak kümelerinden (*bundle of rights*) söz eder.[34] Bu çoklu haklar, hükümdarın düzenlemeleri ve mahkemelerce tanımlanmış olup çoğu kez bir bölgede geçerli olan örf ve âdetlere dayanmaktadırlar. Erken modern dönemde düzenlemelerin ortak noktası dışlayıcı olmayıp çeşitli kesim ve çıkarlara hitap etmeyi amaçlamalarıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda topraktaki mülkiyet hakları arazi kullanımı, gelir ve tapu haklarından oluşan kümelerden meydana geliyordu. Toprağın sahibi (rakabe veya tapu hakkının sahibi) genellikle hükümdar (ya da hazine) idi. Bu modern anlamda bir mülkiyet hakkı değildi, daha çok hükümdarın ya da onun merkezî yönetiminin toprağın gelir ve kullanımına dair kararları verme hakkına işaret ediyordu. Bu hak sayesinde hükümdar topraktan alınan vergileri farklı kişi ve kesimlere arasında paylaştırabiliyor, böylece onların kendine bağlılıklarını sağlıyordu. Bu haliyle *rakabe* bir hükümranlık hakkı, bir yönetim aracıydı. Hükümdara askerî ve yerel güçlerle onların kendisine olan bağlılıklarının koşullarını müzakere edebilme imkânı veriyordu. Hükümdarın rakabe hakkı (yani toprakta "devlet mülkiyeti") aynı zamanda miras yoluyla babadan oğla intikal eden üreticinin toprak üzerindeki kullanım haklarının da sınırlarını belirliyordu. Öncelikle tarlaların el değiştirmelerini sınırlayan hükümler tarımsal üretimde süreklilik sağlamayı amaçlıyor, bunu yaparken de geçimlik üretiminde ve vergi ödemelerinde istikrarı hedefliyordu. Eyalet kanunname veya düzenlemelerinde ve duruma özel fermanlarda yer alan hükümler, tarlaların bölünmelerini ve el değiştirmelerini ısrar-

34 Henry J.S. Maine, *Ancient Law*, Londra, John Murray, 1920.

la sınırladı. Bu hüküm ve kanunlar aynı zamanda tahıllar dışındaki ürünlerin ekimini ve tarlaların nadas sürelerini kısıtlıyorlardı. Birçok vergi ayni olarak veya ürünle ödendiği için ve buğday ana besin maddesi olduğundan hükümler devlet arazisinde buğday üretimine öncelik tanıdılar.[35]

Toprak üzerindeki hak iddiaları daima müzakerelere ve tartışmaya açıktı; tikel veya duruma özel nitelikleri onların zaman içinde değişkenliklerine işaret ediyordu. Örneğin taraflar arasında müzakere edilen uygulamaların niteliğine bağlı olarak, topraktan elde edilen vergi gelirleri veya bu gelirler üzerindeki haklar mülk, vakıf mülkü ya da hazine mülkü olarak tanımlanabiliyordu. Tapu hakkı veya rakabe ise çoğu durumlarda hükümdara ya da hazineye aitti. Fakat bu, devletin *rakabe* veya tapu hakkının mutlak olduğu anlamına gelmiyordu: özellikle Osmanlı fetihlerine karşı güçlü direnişin olduğu bölgelerde, Osmanlı padişahı tapu hakkını fetih öncesindeki hâkim kesimlere vermiştir. Bu kesimler Anadolu'daki büyük imaret, cami vakıflarını da kapsıyordu. Öte yandan, bu topraklardaki vergi gelirleri üzerindeki haklar Osmanlının yöneticileri ve fetih öncesi hâkim kesimler arasında paylaşılırken Osmanlı yönetiminin geçimlik üretimiyle ilgili düzenlemeleri bu topraklarda da uygulanıyordu. Benzer şekilde, toprak üzerinde gelir ve kullanım haklarını tanımlayan farklı kategoriler modern anlamda bir mülkiyet veya sahiplik anlayışına tekabül etmiyordu.

Yukarıda devlet "mülkiyeti"nin 19. yüzyıl öncesi Osmanlı idari evreni çerçevesinde ne anlama geldiğini ana hatlarıyla tanımlamaya çalıştım. Bu bağlamda mülk, özel veya mülk anlamına gelmiyordu; mülk, vergi gelirlerine el koyma hakkıyla sınırlıydı; bu hak diğer vergi gelirleri üzerindeki hakların oldukları gibi padişahın resmi izniyle elde edilen bir haktı. Mülk haklarına sahip kişiler, vergi gelirleri üzerindeki haklarını ferağ edebilir (yani satabilir), mirasçılarına devredebilir ya da vakıf

35 Osmanlı ve Qing imparatorlukları arasındaki en önemli fark, Qing Çin'inde vergilerin parayla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa çoğu zaman ürünle ödenmesidir. Bu durum, Qing bağlamında neden çiftçilerin pazarla bağlantılı olduklarını ve Osmanlı'da da pazar faaliyetlerine neden mültezimler ve gelir hakkı sahiplerinin girdiğini açıklayabilir. Osmanlı için bkz. İslamoğlu 2010.

mülküne çevirebilirlerdi. Diğer ürünlerde olduğu gibi, toprak üzerindeki ağaçlar ya da binalar, toprağın ürünleri başlığı altında mülk olarak tasnif ediliyordu. Böylelikle, toprak üzerindeki ağaçlar ve binalar üzerindeki haklar, miri haklardan ya da hazinenin *rakabe* hakkından ayrışıyordu. Miri arazilerdeki çiftçiler babadan oğla geçebilir kullanım haklarına veya tasarruf hakkına sahipti; bu haklar karşılığında yerel idarecilere, yani gelir hakkını elinde tutanlara belli bir harç ödeniyordu.

Qing dönemi Çin'de toprak üzerindeki mülkiyet hakları kümeleri, Osmanlı'dan farklı olarak, vergi gelirleri üzerindeki çoklu hak iddialarını içermemekteydiler. Bu haklar, seçkinlerin toprak altı mülkiyet hakları, toprak üstü çok katmanlı kullanım haklarına sahip kiracılık hakları ve seçkinlerin kira haklarından meydana geliyordu. Bu haklara imparatorun seçkinler üzerindeki vergi hakkını da eklemek gerekir. Bu vergi de seçkinlerin, en geniş anlamıyla imparatora ait olan toprakların, toprak altı hakları karşılığında ödemek zorunda oldukları bir kira olarak görülebilir. Bu çoklu haklar daimi olarak müzakereye açıktı. Farklı kesimler arasında cereyan eden müzakereler ışığında mahkemeler sözleşmeler düzenliyorlardı. Bu sözleşmeler imparatorun resmî mührünü taşımaktaydılar.[36] Şöyle ki, Osmanlı'da olduğu gibi, Çin'de de hükümdarın hükümleri bu "duruma özel" hak iddialarını onaylamış, onların resmî söylemde ifade edilmelerini sağlamıştı. Çin'de Konfüçyüsçü bir düzen anlayışı vardı; çok sayıda "duruma özel" sözleşme, hüküm arasında bir bütünlük sağlıyordu. Bu düzenin ana ilkesi köylü üreticilerin haklarının güvence altına alınmasıydı. Bu söylem toprak mülkiyeti uygulamalarında neyin mümkün, neyin mümkün olmadığının da sınırlarını belirliyordu. Başka bir deyişle Konfüçyüsçü anlayış, hâkim sınıfın faaliyet alanının sınırlarını çiziyordu. İmparatorluk yönetimi ve seçkinler bu anlayış ışığında çok büyük alanları ve nüfusları uzun süre yönetebilmişler, kırsal bölgeden vergi ve kira akışını sağlayabilmişlerdir.

Melissa Macauley, 18. yüzyılda Qing yönetiminin, kalıcı kiracıların direnişi karşısında seçkinlerin toprak altı haklarını bi-

36 Macauley 2001; Perdue 2004.

reysel özel mülkiyet hakkı olarak tanıma çabalarının başarısız olduklarına işaret eder.[37] Önerilen değişiklik, satış anında kimin "mülk sahibi" olduğu ve kimin vergiden sorumlu olduğu konusunda karışıklıklara neden olan şartlı satışları da bertaraf edecekti. Bu basitleştirme hamlesiyle merkezî yönetim, merkeze vergi vermekle yükümlü toprak sahiplerinden meydana gelen toplum ütopyasını gerçekleştirmeyi ve böylelikle gelirlerini artırmayı umuyordu. Ne var ki, bu değişiklik önerisi hem toprak üstü hak sahibi seçkinlerin hem de zengin kiracıların direnişiyle karşılandı. Şartlı satışlar bu kesimlere vergi sorumluluğundan kaçmak için fırsat tanıyordu. Diğer yandan imparatorluk yönetimin kişisel özel mülkiyeti kurumsallaştırmadaki yetersizliği, mevcut güç ilişkileri ortamında, mevcut Konfüçyüsçü meşruiyet söylemi çerçevesinde yönetimin yapabileceklerinin sınırlarını ortaya koydu.

Osmanlı merkezî yönetimi bireysel özel mülkiyeti uygulamaya sokmakta daha başarılı olduysa da bu başarı, toprak vergisi gelirleri üzerinde hak iddia eden farklı kesimlere karşı verilen zorlu mücadeleler sonunda elde edildi. Aynı zamanda Osmanlı yönetimi, tevarüs edilebilir kullanım haklarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan küçük üreticilerin toprakta kalma talepleri karşısında duruma özel çözümler aramak zorunda kaldı. Burada altı çizilmesi gereken husus şudur: Tüm bu tavizlere rağmen Arazi Kanunnamesi ile toprakta mülkiyet ilişkileri açısından merkezî yönetim, padişahın dağıtımcı adalet anlayışından uzaklaştı ve idari pratiklerin farklı çıkar kesimlerinin arasındaki denge tutturma etkinliği önem kazanmaya başladı. Başka bir deyişle, egemenliğin saraydan bürokrasiye geçmesiyle artık padişahın adaletinin yerini bürokrasinin veya "idarenin adaleti" almaya başlıyordu.[38]

"Mülkiyet çağı"[39] olarak tanımlanan 19. yüzyıl boyunca Os-

37 Macauley 2001.

38 1990'lı yıllarda Süleyman Demirel tarafından kullanılan "idarenin adaleti" sözü tek adaletin mahkemelerin adaleti olmadığına işaret ediyordu. 19. yüzyılda da hem Osmanlı da hem de Avrupa'da bu iki adaletin sıkça çatışması söz konusuydu.

39 E.M. Forster, *Howard's End*, New York, St. Martin's Press, yeniden basım, 1997.

manlı yönetimi, bu dönemde Avrupa'yı –özellikle Osmanlı idarecilerinin yakından takip ettikleri devrim sonrası Fransa'yı– kasıp kavuran mülkiyet furyasına yenik düşmedi. Osmanlı yöneticileri Avrupa ve Orta Avrupa'daki diğer muhafazakâr hükümetler gibi, Fransa'da toprakta özel mülkiyetin devreye sokulmasıyla ortaya çıkan huzursuzluk ve isyanları endişeyle izlediler. Bu dönemde Osmanlı toprakları da toprakta mülkiyet kavgalarından nasibini aldı. 1839 Tanzimat Fermanı'nda verilen liberal güvenceler, mültezimleri ve taşra seçkinlerini, iltizamlarını (ya da gelir haklarını satın almış oldukları toprakları) özel mülkiyetleri olarak kaydettirmeleri konusunda cesaretlendirmişti. Reformların yürürlüğe soktuğu taşra meclislerinin düzenlemeleri ve taşrada kadı mahkemelerinin kararları[40] özel mülkiyeti destekler nitelikteydiler. Örneğin 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra iltizam topraklarında veya hazine topraklarında "çalışma" zorunluluğunun kaldırılması hakkında Vidin Meclisi'nin aldığı karara göre, "Bir kişi bir başkasına ait bir toprağı para karşılığı olmadan ekemez ve el koyamaz; bedel, emek dışında başka biçimlerle ödenmelidir." Meclisin müzakereleri sonucunda "çalışma" zorunluluğunun kaldırılmasının ardından, ödeme biçimi olarak tek kira kabul edildi, aynı zamanda meclis "mültezimlere ait topraklarda" bulunan üreticileri kiracı olarak tanımladı.[41] 1851 yılında Vidin'deki üreticiler ("kiracılar", "ortakçılar") mültezimlere karşı ayaklandılar, mültezimlerden işledikleri toprakların tapusunu talep ettiler; başka bir deyişle, çiftçiler özel mülkiyet dilini kullanmayı öğrenmişlerdi.

Eski mülkiyet düzeninden kopuş Balkanlar'da, Bulgaristan'da, Bosna'da, Arnavutluk'ta büyük isyanlara sebep oldu. İsyancılar köylülerdi ve Arazi Kanunnamesi'nde tanımlandığı

40 Özel mülkiyetin ihsası için kadılar tarafından şer'i hüccet çıkarılması yaygındı.17. ve 18. yüzyıllarda bu uygulama toprakların mülkleşmelerini sağladı. Amaçlanan, toprakların serbestçe alınıp satılabilmelerinin, vakfedilebilmelerinin sağlanmasıydı. Burada daha önceki "mülk" tanımıyla, Arazi Kanunnamesi'nin tanımlamış olduğu genişletilmiş kullanım hakkını karıştırmamak gerekir. Kanunname, bireysel bir mülkiyet hakkı tanımlıyordu; bu hak, toprağın vergileri üzerinde herhangi bir hakkı içermiyordu.

41 Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Mesclesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1943, s. 95.

şekliyle işledikleri topraklarda bireysel mülkiyet haklarının tanınmasını talep ediyorlardı. İsyanları bastırmaya çalışan merkezî hükümet kendini bireysel mülkiyet hakkını talep eden farklı kesimlerin (köylü üreticiler, mültezimler) taleplerini uzlaştırmak pozisyonunda buldu. Bu da merkezî bürokrasinin toprak üzerinde hak iddia eden tüm diğer kesimlerden farklı, onların üzerinde bir konumuna işaret ediyordu.

Aslında bütün bunların ötesinde tarihî bir "moment" yaşanmaktaydı ve merkezî yönetim (bürokrasi), idari pratikler aracılığıyla toprakta bireysel mülkiyetin yaygınlaştırma sürecinde başrolü oynuyordu; bu sürece damgasını vuran merkezî yönetim oldu, yerel güçlerin –mülk sahipleri, vakıflar ve mültezimler– etkinlikleri sınırlı kaldı.[42] Kısaca, Osmanlı'da mülkiyet "moment"i merkezî yönetimin yerel güçlere karşı elini güçlendirme, vergi muafiyetlerini kaldırıp tarımda vergi mükellefli bireysel mülk sahiplerinden oluşan bir toplum yaratma çabalarına şahit oldu. Diğer taraftan, toprağı işleyen kesimlerin yerel yöneticiler, mültezimler karşısında direnişleri bu kesimlerin toprak üzerindeki haklarının güçlenmesine neden oldu. Kanunname maddelerindeki ve merkezî yönetim politikalarındaki belirsizliklere karşın toprağı işleyenler bireysel mülkiyete yakın haklara sahip olsalar da, bu haklar hep tartışmaya açık oldular.

1858 Arazi Kanunnamesi önemli bir siyasi başarıydı. Kanunname Osmanlı merkezî yönetiminin toprağın kullanımına dair iddiaları uzlaştırmaktaki ve dışlamaktaki idari becerisine işaret ediyordu. Bu beceri sayesinde kanunnamenin imparatorluk topraklarında yaygın biçimde uygulanması sağlandı, kanunnamenin genel ilkeleri mülkiyet tartışmalarının referans nokta-

42 Balkanlar'da özel mülkiyet haklarının formüle edilmesinde taşra konseyi kararlarının rolünü vurgulamıştım. Osmanlı tarihçileri, 19. yüzyılda mülkiyetle ilgili kadı kararlarına dair çok bilgiye sahip değil; ayrıca taşradaki kadıların, yerel mülk sahipleriyle yakın ilişkileri olan, İngiliz yargıçlar (*magistrates*) ve Fransız hâkimler gibi, mültezimlerin ve diğer Osmanlı bürokratlarının mülkiyet iddialarını desteklememesi için hiçbir sebep yoktu. İngiltere için bkz. Arthurs 1985; Fransa için bkz. Donald R. Kelley ve Bonnie G. Smith, "What was Property? Legal Dimensions of the Social Question in France (1789-1848)", *Proceedings of the American Philosophical Society* 128/3, 1984, s. 200-230.

sı haline geldi. Buna karşılık, örneğin Fransa'da 19. yüzyıl boyunca yönetimler, toprakta mülk sahiplerinin direnişi karşısında toprak veya arazi kanununu geçiremediler; mülk sahibi sınıf kanunu kendi ellerini kuvvetlendirecek bir araç olarak gördü.[43]

Diğer yandan Arazi Kanunnamesi metni, toprak üzerindeki hakların bireyselleştirilmesini ve merkezî yönetiminin vergi gelirleri üzerindeki taleplerinin öncelik kazanmasını öngören genel kurallarının içerdiği çelişkileri ortaya koymaktadır. Yani mülkiyet ilişkilerinin çatışmalı ve çelişkili doğası onları tanımlayan metinde de ifadesini bulmaktadır. Öncelikle hatırlanması gereken kanunnamenin sadece miri olarak tanımlanan ve merkezî yönetimin "sözünün geçtiği" topraklarda uygulandığı, vakıf ve mülk topraklarının uygulama alanının dışında kaldığıdır. Dolayısıyla tüm genellik iddialarına karşın kanunname "tekil"dir, yani toprakta merkezî yönetimin de dahil olduğu bir "egemenlik" veya mülkiyet mücadelesi içinde yer almaktadır. Kanunnamenin girişinde hazırlayan komisyonun tüm mahcubiyetine ve ısrarla bir yenilik getirmediğine dair beyanına karşın kanunname, toprak üzerindeki haklar ve vergi gelirleri üzerindeki süregelen mücadelede bir kopuşa, bir dönüşüme işaret etmektedir. Ne var ki, bu dönüşümün farklı kesimler üzerindeki etkisi yumuşatılmaya çalışılmıştır. Örneğin kanunname bir yönüyle, büyük topraklar üzerinde nüfuz sahibi olmuş mültezimlere karşı toprağı işleyen çiftçilerin haklarını desteklemiş, bu bağlamda merkezî yönetime adalet dağıtıcısı rolünü biçmiştir; yalnız bu adalet, merkezî yönetimin vergi gelirleri üzerindeki haklarını hep gözetmeye çalışmıştır. Doğrusu kanunname açıkça tek bir kesimin arkasında durmamış, tek bir kesimi desteklememiştir; bir yandan toprağın alınıp satılmasına kısıtlamalar getirirken diğer yanda değişimi kolaylaştırıcı uygulamalar içermiştir. Örneğin Balkanlar'da aynı zamanda mültezim olan ve vergiler üzerinde hak sahibi olan seçkinlerin bireysel mülkiyet haklarının tanınmasını sağlamıştır. Böylece Balkanlar'da bu dönemde yaygın direniş ve milliyetçi hareketler karşı-

43 Serge Aberdam, *Aux Origines du Code Rural, 1879-1900: Un Siècle de Débat*, Paris, Institut National de la Recherche Agronomique, 1982.

sında bu kesimlerin siyasi ve askerî desteği sağlanmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan da direniş hareketlerin sonucunda ve kanunnamenin ışığında toprağı işleyen ortakçılar toprak üzerindeki kullanım haklarını güçlendirme fırsatı bulmuşlar, bu haklar yerel kanunnamelerle miras yoluyla intikal eden kiracılık haklarına dönüşmüştür.

Yukarıda değinmiş olduğum gibi Arazi Kanunnamesiyle birlikte merkezî yönetim toprak üzerindeki hakların bireyselleşmesinde önayak olmuştur. Kanunname yalnız merkezî yönetimin nüfuz sahibi olduğu, yani miri topraklarda uygulanabiliyordu ve miri topraklarda tüm vergi gelirleri üzerinde tek hak sahibi merkezî yönetimdi. Bu, miri arazinin Osmanlı yönetim evrenindeki anlamında bir dönüşüme işaret ediyordu. Kanunnameden önce padişah miri toprakların vergi gelirlerini, askerî ve yönetici kesimlere bazı hizmetler karşılığında dağıtıyordu. Bunu yaparken hükümdar aynı zamanda bu kesimlerin siyasi desteğini alarak imparatorluk içi huzuru sağlamayı hedefliyordu. Miri topraklarda üretim (ve vergi gelirleri) sürekliğinin sağlanması, köylü üreticilerinin kullanım haklarının savunulması toplumsal huzurun ve hükümdarın adaletinin yerine gelmesi için elzemdi. Halbuki kanunnameyle birlikte toprakta miri hakkı mutlak bir mülkiyet hakkı niteliği kazandı ve bu niteliğiyle bireysel özel mülkiyetin oluşumu mümkün kıldı. Kanunname miri toprakların bireylere satılmalarını ve onların bireysel mülkü olarak tanımlanmalarını öngörüyordu. Bu satışlarda köylü üreticilerin kullanım haklarının korunması artık bir öncelik olmaktan çıkmıştı.

Öte yandan kanunnamenin yalnız miri topraklarda uygulanmasını, vakıf ve mülk topraklarının uygulama dışında bırakılmalarını bu topraklar üzerinde nüfuz sahibi olan kesimlere verilen bir taviz olarak değerlendirmek mümkündür. Özellikle de böyle bir tavizin bu toprakları merkezî yönetimin vergi talebinin dışına itmek anlamına gelebileceği düşünüldüğünde. Fakat merkezî yönetim, kanunname uygulamalarının dışında kalsalar da vakıf ve mülk topraklarını kadastro faaliyetlerinin, toprak satış ve kira sözleşme uygulanmalarının dışında bırakmak

niyetinde değildi. Merkezî yönetimin bu doğrultudaki çabaları vakıf ve mülk sahiplerinin direnişiyle karşılaşmıştı.

B. Arazi kayıtları ve mülkiyet yönetimi

Hukuk kuralları ve idari düzenlemeler toplumsal ilişkilerin yasal sınırlarını belirler. Bu açıdan, bir toplumsal ilişkiyi temsil eden bireysel özel mülkiyetin hukuk kuralları veya idari düzenlemeler tarafından tanımlandığı söylenebilir. Bu pratikler aynı zamanda bireysel mülkiyetin çelişkili oluşma süreçleridir. Benzer şekilde arazi, mülkiyet ve üretimle ilgili bilgileri içeren arazi kayıtları, kadastro ve haritalama faaliyetleri bireysel mülkiyetin, oluşum ve biçimlenme süreçlerinde belirleyici olmuşlardır.

Merkezî hükümetin mali ve idari amaçları açısından en arzu edilen durum, vergilendirilebilir varlıkların her birimini onun vergisini ödemekle yükümlü olacak kişiyle eşleştirmektir. Bu amaçla Osmanlı yönetimi kırsal bölgede tüm varlıkların hane reislerinin adına kaydedilmesini öngördü. Bu uygulama 1847 yılı gibi erken bir tarihte başladı. 1859/60 yıllarında yapılan kayıtlar, tüm arazilerin ve malların kaydedilmesini hedefledi. Bu kayıtların modern kadastro kayıtları niteliğine yaklaştıkları söylenebilir.

En önemlisi, bireysel özel mülkün hukuken tanımlanması o zamana kadar arazi kayıtlarının içerdikleri kategorilerden farklı kategorilere göre kaydedilmesi anlamına geliyordu. Arazi kayıtları, imparatorluğun ilk günlerinden beri Osmanlı devlet idaresinin temel uygulamalarından biriydi. Önceki dönemin devlet iktidarı mantığını sürdüren arazi kayıtları askerî sınıfla, yani gelirleri toplayanlarla vergi mükelleflerinden ibaret bir idari evren veya vizyonun ürünüydüler. Askerî sınıf vergileri toplamakla mükellefti ve vergilerden muaf oldukları için isimleri de sayıları da çoğu kez kayıtlarda mevcut değildi. Diğer yandan vergi mükellefleri isimleriyle kaydedilirken, vergi olarak toplanan ürünler de kayıt altına alınıyordu. Bu kayıtlarda arazi, vergilendirme kategorilerine göre kaydedilirken ver-

gilendirme, kişilerin ektikleri toprakların büyüklüğünü (*resm-i çift*) esas alıyordu. Ölçüm birimi "çift"ti; çift, bir çift öküzün sürebileceği büyüklükteki arazidir. Fakat çift, iklim ve çevre koşullarına göre değişmekteydi. Bu esneklik, vergi ödemelerinin pazarlık süreçlerine tâbi olduğu ortamla uyum içindeydi.

Burada altı çizilmesi gereken husus, erken dönem kayıtlarının arazi ve diğer kaynakların (hayvanlar, ticari faaliyet) vergilendirilmesinin ötesinde toplumsal gerçekliğin çeşitli yüzlerine karşı olan kayıtsızlığıdır. Yine de vergi kayıtları vergilerin nasıl dağıtıldıklarına, kimin veya hangi kurumun ne kadar vergi aldığına işaret ederek farklı bölgelerdeki güç ilişkilerinin bir haritasını sunmaktaydı. Aynı zamanda vergiler üzerinde hak iddia eden kurumsal kişi ve kurumların kayıtlarda bulunmaları, bu kesimlerin iddialarının merkezî otorite tarafından tanınmış olduğunu, hatta topladıkları vergileri toplama yetkisinin onlara belirli hizmetler karşılığında bizzat hükümdar tarafından tevcih edildiğini göstermektedir. Vergi kayıtları veya tahrir defterleri, bu açıdan, Osmanlı yönetimi tarafından farklı kesimler arasında (vakıflar, Osmanlı öncesi yöneticiler, savaşlarda hizmet etmiş askerler, yöneticiler) vergi gelirlerinin dağılımı sağlamaya çalışan denge siyasetine işaret ediyorlardı. Osmanlı yönetimi bu sayede hükümdarın adaletini temsil eden toplumsal huzuru sağlamaya çalışmıştır.

19. yüzyıl kayıtlarıysa çok farklı bir devlet ortamına ve güç dengelerine işaret etmektedir. 19. yüzyıl Osmanlı bürokratları açısından nüfus, gelir, servet ve mülkle ilgili bilgiye ulaşılması modern özlemler olan vergilendirme ve ekonomik büyümenin sağlanmasının ön koşuluydu. Bu doğrultuda 1830'lu yıllardan itibaren merkezî yönetim nüfus sayımı, gelir kayıtları ve kadastro haritalarını içeren istatistiki bilgi toplama faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Bu dönemde gelir kayıtları, vergi kayıtlarının yerini aldı. Merkezî yönetim bu kayıtların hazırlanması için büyük çaba sarf etti: Pilot bölgeler seçildi, bilginin toplanması ve kaydedilmesi için yerel komisyonlar kuruldu. 1840-1845[44] yılları

44 Şu anda araştırmacılar yalnızca bu kayıtlara ulaşabilmektedir. 1859-60 ve 1881-94 yıllarında tutulan kayıtlara ulaşılamamaktadır. 1859-60 kayıtlarının

arasında hazırlanan ve Arap bölgeleri dışında tüm imparatorluk topraklarını kapsayan gelir kayıtlarının, yani temettuat defterlerinin çok kısa süre içinde tamamlanmaları konunun merkezî hükümet için ne kadar acil olduğunu göstermektedir. Ayrıca merkezî hükümet servet ve gelirlerde yeni bir bildirim tarzının benimsenmiş olduğunu açıklamak ve bu tarzı meşrulaştırmak için daimi çaba içindeydi. Hükümet yetkililerinin açıklamaları, ağır vergi yüklerine ve vergilerin farklı bölgeler ve kişiler arasında eşitsiz olarak dağılması konusundaki şikâyetlere işaret ediyorlardı. Eski yönetici kesimlerinin merkezî yönetimin vergileri karşısında direnişi, vergi dağılımındaki eşitsizliğin temel sebebi olarak gösteriliyordu.[45]

Büyük çabalar gösterilmiş olsa da gelir kayıtlarına geçen bilgiler vergi bildirimi için kullanılmamıştır. Toplanan bilgilerin açık biçimde hatalı olduğu muhtemelen merkezî hükümet görevlilerin gözünden kaçmamıştı.[46] Mesele, hane reislerinin servet beyanında dürüst davranmamalarıydı. Merkezî hükümet, köy düzeyinde kayıtları yapan muhtar ve imamların hane reislerinin yanlış beyanlarına göz yumduklarının farkındaydı. Kayıt sürecindeki aksamalarsa köy ölçeğindeki güç ilişkilerini, güç dengelerini yansıtıyordu.

Diğer taraftan kayıtların önemi sadece bir bilgi havuzu olma-

---

hazırlanmasındaki ayrıntılı ön bilgiler, bu kayıtların arazi ve mülk hakkında 19. yüzyılda yapılan en kapsamlı kayıt olduğunu göstermektedir. 19. yüzyıl Osmanlı kayıtları için bkz. Safa Saraçoğlu, "A Snapshot of the Country of Kafirni through the Surveys of 1845", Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ, 1998. Bu kayıtların aynı dönem Fransız kayıtlarıyla karşılaştırması için bkz. Alp Yücel Kaya, *Les enquetes agricoles de la France et de l'Empire Ottoman au milieu du XIXe Siécle*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Paris, EHESS, 1999. Gelir kayıtları yani temettuat defterleri üzerine yapılan öncü çalışma için bkz. Güran 1998.

45 "Taşra Mülkiye ve Mal Memurlarına Verilen Talimattır", 15 Cumade'l-ula 1273/11 Ocak 1857, Düstur, I. Tertib, c. 1. 2. baskı, İstanbul, 1863, s. 555-558. 2. madde, seçkinlerin oğullarını askerlikten muaf tutmak ve az vergi ödemesini sağlama çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması üzerinedir. 1844 kayıtları tamamlanmadan önce ya da tamamlandığında çıkan emirler ve 1838 kayıtlarının başarısızlığıyla ilgili açıklamalar, sıradan insanların ağır vergi yükünden şikâyetlerini ve seçkinlerin vergi ödemediği durumları göstermektedir.

46 Birçok durumda, aşar vergisi ekilen arazinin toplam gelirinin %45'i olarak kaydedilmiştir.

larıyla sınırlı değildi. Gelir kayıtları veya temettuatta kullanılan tasnif sistemi ve bilgiyi düzenleyen kategoriler, 1858 Arazi Kanunnamesi'nden 14 yıl önce, bireysel mülkiyetin tanımına işaret ediyorlardı. Öncelikle, temettuat kayıtlarında farklı bölgelerden elde edilen bilgiler, eski kayıtlarda (tımar defterleri, mukataa defterleri, vakıf defterleri) olduğu gibi, vergi-idari birimlerine göre tasnif edilmiyorlardı. Yeni kayıtlar, merkezî hükümetin vergiler üzerinde tek hak sahibi olduğu ve eski askerî sınıfın sıradan hane halkı gibi vergi mükellefi olduğu varsayımlarından hareket edilerek bölgelere göre tasnif ediliyor; her bölgede, köylerde bulunan hane halkları onların servet bildirimlerinden oluşuyordu. Eski kayıtlarda veya tahrir defterlerinde, kayıt birimi köylerdi ve köylerden elde edilen toplu bir meblağ vergileri toplamakla yükümlü kesimler tarafından alınırdı. Vergilerin ödenmesi köyün ortak yükümlülüğüydü ve aşar vergisi dışındaki vergi yükümlülükleri haneler arasında paylaştırılıyordu. Herhangi bir köy içinde hanelerin gelir ve servet açısından eşit olmadıkları göz önünde bulundurulduğunda paylaşım süreçlerinin epey zorlu oldukları tahmin edilebilir. 1840-1845 temettuat kayıtları ve 19. yüzyılda onu takip eden mülk ve gelir kayıtlarındaki kayıt birimi, gelirlerine göre vergilendirilmesi hedeflenen hane reisinin şahsında tekil hane halkıydı. Bireysel mülkiyet, hane bazında tanımlanıyordu ve hane, vergi yükümlülüğünün ve iktisadi faaliyetin odağı olarak belirleniyordu. Her iki durumda da –vergi mükellefi ve iktisadi aktör olarak– hane halkı merkezî yönetimin, onun faaliyetlerinin hedefiydi. Temettuat kayıtları, her hanenin sahip olduğu arazi ve hayvanların ayrıntılı envanterini ve her hane için tahmini bir gelir miktarını içeriyordu. Burada dikkati çeken bir husus, her kaydedilen malın vergilendirilmediği ve gelir kayıtlarındaki girişlerin aynı zamanda vergilendirilmeyen öğeleri de içermeleridir. Bu da, bu kayıtların yalnızca vergi defterleri olmaktan çok hanenin ekonomik birim olarak tanımlanma sürecinde oynadığı role işaret etmektedir.

Öyle ki, temettuat defterlerinde yalnızca ekilen ve vergilendirilen arazi değil, hane halkının sahip olduğu tüm arazi kayde-

diliyordu. Bu durum, toprağın artık sadece bir vergi birimi olarak görülmediğini; kazanç elde edilen, ekilen, nadasa bırakılan, kiralanan, alınıp satılan bir meta olarak değerlendirildiğini göstermekteydi. Örneğin kiralanan araziden elde edilen gelirle birlikte araziden elde edilen –kayıttan bir önceki yılın ve kayıt yılının– nakit kazanç da kaydediliyordu. Burada söz konusu olan toprağın ve arazinin içinde yer aldıkları toplumsal ilişkilerden, müzakere ve uzlaşı ağlarından soyutlanmasıdır. Bunun en çarpıcı örneği, temettuat kayıtlarında toprak birimi olarak çift gibi esnek ve müzakereye açık bir birimin değil de, yüzölçümü birimi olan dönümün kullanmasıdır. Bu durum şüphesiz, merkezî hükümetin topraktaki mülk ilişkilerini basitleştirme çabalarının bir parçası olan ölçüm biriminin standartlaşması ve tekleştirilmesine doğru atılan bir adımdı. Yüzölçümü biriminin kullanılması aynı zamanda toprağı, mülkiyetin ve ticaretin, değişimin bir nesnesi olarak, bir "şey" olarak tanımlayan liberal bakış açısıyla Osmanlı yönetiminin buluşmasına işaret etmekteydi.

19. yüzyılda yönetimin iktisadi büyüme ve devlet maliyesinin öncelikleri olmak üzere ikili amacı, yönetimi toprağın ve diğer kaynakların verimliliklerinin arttırmaya yöneltti. Ocak 1857'de çıkarılan "Taşra Mülkiye ve Mal Memurlarına Talimat",[47] merkezî yönetimin verimlilikleri artırılmaları hedeflenen toprak ve diğer kaynaklara dair ayrıntılı bilgiye ne kadar önem verdiğini gösterir. Talimat öncelikle taşradaki mülkiyet memurlarının üreticilere soracakları soruların bir dökümünü içermekteydi; memurların bu sorulara verilen cevapları bölgedeki yetkililere ve valilere bildirmeleri bekleniyordu. Mülkiyet memurlarının, aynı zamanda, bu sonuçları kaydetmeleri ve her sene İstanbul'a Şubat ya da en geç Mart ayında göndermesi önerildi.[48] Talimatın girişindeyse "Padişahın cömertliği, memlekete ve tebaasına yararlı olacak, tarımın gelişmesi için hizmet sunmaktadır" denmektedir. Bu amaca ulaşmak için tarımsal üretim konusunda

47 "Taşra Mülkiye ve Mal Memurlarına Verilen Talimattır", *a.g.e.*

48 "Taşra Mülkiye ve Mal Memurlarına Verilen Talimattır", *a.g.e.* 5. madde, kayıt sürecindeki hileli uygulamalarla ilgilidir. Üretimdeki değişimler yeni hazineye mülkiye memurları aracığıyla her ay rapor edilmeliydi.

kesin bilginin tüm eyaletlerdeki köylerden toplanması önemliydi. Bu bilgiler arasında ekilen tarlaların ölçümü ve hasattaki tohum/ürün oranları bulunuyordu.[49] Bu, her bir çiftlik veya işletme için çiftliğin yüzölçümü, ekilen arazi, ekilen tohum miktarı, nadasa bırakılan alan ve bağlarda asmalardan alınan üzüm, elde edilen pestil, yörede tüketilen ve ihraç edilen üzüm miktarı üzerine bilgilerin toplanması demekti.

Toprağın üretkenlik kapasitesine olan ilginin bir parçası olarak topraktan elde edilen gelirlerin ve toprağın veriminin hesaplanması bu istatistiksel çabanın ana amacıydı. "Taşra Mülkiye ve Mal Memurlarına Talimat"ın hazırlanmasından sorumlu yöneticiler, 19. yüzyıl politik ekonomisinin piyasa yönetiminin rekabetçi ruhuyla hareket ederek bölgeler arası karşılaştırmalı bilgiler toplanmasını talep ediyordu. Kaydedilmesi istenen bilgiler arasında hasattaki ve fiyatlardaki yıllık dalgalanmalar, üretimdeki (arz) değişimlerin fiyatlara nasıl yansıdığı ve hangi faktörlerin arzı etkilediğini bulunuyordu. Üretimde düşmeye sebep olan herhangi bir aksama idari müdahaleyle düzeltilebilirdi. Bu doğrultuda mülkiyet memurları bağları etkileyen, vergi gelirlerinde düşmeye sebep olan ve bağın sahibini de zarara sokan hastalıklarla savaşmak için tarım memurlarının yardımını almak üzere talimat almışlardı. Bağ sahibine verilen hizmetler, vergi –yani maliye– alanından bağımsız, köylü hanelerin iktisadi faaliyet alanının bir parçasıydı.

Son olarak, bilgilerin numaralanma işlemi ve verilerin numaralama defterlerinde tasnifleri, hem mülkiyetin bireyselleşmesi süreci hem de tarımsal üretim üzerindeki denetim faaliyetleri açısından çok önemliydi. Numaralandırma 1840-1845

49 *Maliye Nezareti Defteri* no. 797, 1272/1856. Bu defterde Biga sancağının kazası Çan'ın bütün köylerindeki ekilen araziler kayıtlıdır. Mülkiyet memuru, önceki dönemden farklı şekilde, ekili arazinin kaç dönüm olduğunu, tarlaların coğrafi yerini, 1856 ve 1857 yıllarında ekilen tohum miktarını ve her ürünün hasadını kaydetmiştir. Bu kayıtlar para birimiyle değil, kilo ölçüsüyle yapılmıştır. Kayıttaki girişler şöyledir: Hane reisinin isminin ardından sahip olduğu hayvan sayısı, ektiği arazi (kıta ve dönüm birimleriyle), ekilen tohum miktarı ve her ürünün kile üzerinden hasadı. Her köyün kaydının sonunda tohum ve hasat miktarı toplanmıştır. Doktora öğrencim Alp Yücel Kaya'ya bu bilgi için müteşekkirim.

temettuat kayıtlarında hane kayıtlarına birer numara verilmesiyle başladı. 1866 yılında çıkarılan "Tahrir-i Emlak ve Nüfus Nizamnamesi"[50] tarlaların, bostanların, otlakların ve bağların, genel ve özel numaralarla mülk listesine kaydedilmesini talep etmiştir.[51] Zikredilen talimatlar ışığında gerçekleştirilen 1866 kayıtları arşiv kayıtlarında bulunamamıştır. Bu yüzden, toprak ya da mülk için verilen genel ve özel numaraların ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Fakat mülk ve hane halkı kayıtlarını numaralandırmak hane halkının mülk sahibi olarak idari açıdan görünür kılınmasını, diğer yandan toprak veya mülkün sahip olunacak, alınıp satılacak ve geliri üzerinden vergi ödenecek "şey" olarak tanımlanmasını sağlamıştır.

Toprağın kaydedilmesi için kayıt işlemi sırasında katiplere tapu gösterilecek, eğer tapu elde yoksa mahkeme tarafından yeniden çıkarılacaktı. Ayrıca tapu dokümanının içermesi gereken bilgiler arasında mülk kayıtlarında bulunan mülk ya da toprağın genel numarası, mülkün şekil ve sınırlarının tasviri bulunuyordu.[52]

Bu bilgiler ışığında 19. yüzyılda Osmanlı merkezî yönetiminin birbirleriyle bir numaralandırma sistemi ve tablolar aracılığıyla ilişkilendirilen çok sayıda kayıt veya defter üzerinden bir mülkiyet düzeninin tanımladığı söylenebilir. Kullanılan istatiksel yöntemler aynı zamanda bu düzeni yöneticiler tarafından kolay okunur ve onların müdahalelerine açık kılmıştır. 19. yüzyılda bu müdahalelerin hem iktisadi gelişme hem de devletin maliyesi için gerekli görülen mülkiyetin nesnesi olarak görülen toprağın verimliliğinin ve gelirlerin artırılması doğrultusunda olmaları bekleniyordu.

---

50 "Tahrir-i Emlak ve Nüfusa Dair Nizamnamedir", 14 Cumade'l-ula 1277/28 Kasım 1860, *Düstur*, 1. Tertib, c. 1, 2. baskı, Istanbul, Matbaa-i Amire, 1282/1866, s. 889-902.

51 Satış, kiralama, doğum ve ölüm gibi sebeplerle mülkün statüsündeki değişimler yevmiye defterlerine kaydediliyordu ve akabinde her hane halkının bir numara aldığı ana kayıtlara işleniyordu. Bu durum, kadastro kayıtları için ana aşama sayılabilir.

52 Tahrir-i Emlak ve Nüfus Nizamnamesi, Fasl-ı Evvel, madde 12: "Defter-i emlakde muharrer umumi rakamlar ve eşkal ve akyise ve hudud tarif ve tahrir olunacak."

Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki *idari evreni* ve bu evrenin içerdiği mali ve iktisadi kaygıların biçimlediği bir mülkiyet düzeni yapısının ana hatlarını burada kısaca anlatmaya çalıştım. Ne var ki, idari yapı, idari pratikler sadece dönüşümün sınırlarını ve bir ölçüde de istikametini tanımlamaktaydı; mülkiyet ilişkilerinin ne biçim aldıklarını belirleyense toplum içindeki mücadele ve tartışma süreçleriydi.

19. yüzyıl boyunca gelir ve mülklerin kayıt faaliyetleri merkezî yönetimle taşradaki seçkinler arasında süregelen mücadelenin odaklarından biriydi. Vergi ve askerlik hizmetinden kaçmak amacıyla hareket eden taşra seçkinleri çoğu kez çiftçi hanelerle birlikte gelir, nüfus ve mülklerinin kayıt altına alınmasına karşı direndiler. Bu direniş karşısında merkezî yönetim, üç yıl hapis cezasını da içeren[53] yaptırımlar ve ağır cezalar uyguladı; ayrıca memurlara, kırsal bölge halkını dürüst servet ve mülk beyanı yapmaları için ikna etmeleri yönünde telkinler yapıldı.[54]

Merkezî hükümet çareyi taşra seçkinlerini kayıt ve istatistiki veri toplama faaliyetlerinin yeni idari çerçevesine dahil etmekte buldu. 1866 yılında çıkarılan "Tahrir-i Emlak ve Nüfus Nizamnamesi", eyaletten köye kadar farklı idari düzeylerde, üyeleri her bölgenin saygı duyulan kişileri arasından seçilen komisyonlar kurulmasını taahhüt ediyordu.[55] Köy düzeyinde, her altı köyden oluşan komisyonların her köyden bir kişi olmak üzere altı üyesi bulunuyordu. Komisyonlar yazları haftada bir, kışları da iki haftada bir toplanıyorlardı; yükümlülükleri arasında ödeme gücüne göre belirlenen vergi ödemelerinin haneler arasında dağıtımı ve Eyalet Konseyi'ne doğumları, ölümleri, taşınanları ve izinsiz yapılan binaları bildirmek bulunuyordu. Öyle görünüyor ki, bölgenin saygıdeğer kişilerinin içeren ko-

53 Tahrir-i Emlak ve Nüfus Nizamnamesi, Fasl-ı Sani; nüfus sayımı sırasında doğum belgesini gösteremeyenler, mahkemelerden yararlanamıyor ve seyahat izinleri feshediliyordu.

54 Mesail-i Mühimme, 58/15.

55 Eyalet merkezlerinde komisyonlar ilmiye sınıfı mensubu 22 katip, 4 muhasebeci, 1 reis'ten oluşuyordu ("Tahrir-i Emlak ve Nüfus Nizamnamesi", Fasl-ı Evvel).

misyonlar, muhtarların temsil ettikleri köy idaresinin üzerinde yer alıyorlardı. Gelir kayıtları yapılırken muhtarlar önemli bir rol oynamış ve merkezî hükümet açısından başarısız olmuşlardı. 1866 nizamnamesi köy muhtarlarının alt sınıflardan geldiğini, saygıdeğer kişilerin muhtarlığı düşük bir mevki olarak gördüklerini ve muhtar olmak istemediklerini söylüyor. "İdarede reform ve ıslahın tam olarak yapılabilmesi için," diye devam ediyordu nizamname, "köy muhtarları hem merkezî hükümet hem de yerel nüfusun gözünde güvenilir kişiler arasından seçilmeli"ydi.

Köy muhtarlarının merkezî yönetim tarafından atanmaları ya da komisyonlara bölgenin saygın insanlarının seçilmesi daha doğru bilgi toplanmasında etkin olmuş mudur, bunu söylemekse mümkün değil.[56] Fakat kesin olarak bildiğimiz mülk ve toprak kayıtlarının tamamlanmasındaki idari aciliyete rağmen Osmanlı yönetimi, kadastro faaliyetlerinde, özellikle bu faaliyetin olmazsa olmazı olan kadastro haritalarının oluşmasında istenilen başarıyı elde edememiştir. Kadastro haritaları, modern devletin toprakta bireysel özel mülkiyetinin yaygınlaşmasındaki en önemli başarılarından biriydi. Haritalar sayesinde yerel örf ve âdetlerin belirlediği mülkiyet ilişkilerinin labirentleri ötesine geçilerek mülklerin sınırları çizilmiştir; merkezî yönetimin toprağa, onun kaynaklarına, nüfusa müdahalesi mümkün olmuştur. Hepsinin ötesinde, kadastro haritaları mülklerin sınırlarını çizerek kimin, neye sahip olduğu konusunda hiçbir belirsizlik bırakmıyordu. James Scott, kadastro haritalarının "yerel durumu bir yabancı için anlaşılır kılmak amacıyla hazırlandığını"[57] söyler. Bu, kadastro haritaları uygulamalarının 19. yüzyılda Avrupa'nın sömürge topraklarında neden başarılı olduklarını açıklayabilir. Harita yabancı sömürge yönetimine arazinin "kuş bakışı görünüş"ünü[58] sağlıyordu. Sömürge

56 Gelir veya temettuat kayıtları hazırlanırken kayıt memurları ilk başlarda merkezî yönetim tarafından atanmıştır. Yerel direnişler karşısında 1844 sonrasında bu yöntem terk edilmiştir. Bu bilgi için Prof. Tevfik Güran'a müteşekkirim.

57 Scott 1998, s. 45.

58 19. yüzyıl ortasında Hindistan'da İngilizlerin başarılı kadastro faaliyetleri için bkz. Richard S. Saumarez, "Mapping landed Property: A Necessary techno-

imparatorluğu olmayan Osmanlı'daysa devlet yönetiminin "yabancı" olabilme, yani kendini imparatorluğun içindeki güç ilişkilerinden soyutlayabilme imkânı sınırlıydı. Sonuç olarak merkezî yönetim, toplumsal huzuru sağlamak kaygısıyla tabandan gelen direnişin baskısına teslim olarak gelir ve mülkler konusundaki kayıt faaliyetlerini sınırladı. 19. yüzyılda, özellikle de Balkanlar'da, giderek milliyetçi terimlerle ifadesini bulan bu direnişler karşısında merkezî yönetimin taşra seçkinlerinin desteğine ihtiyacı vardı. Diğer yandan Osmanlı yönetimi (sömürgelerdeki gibi) uzak bir anayurttan getirilecek yönetici kadrolarına sahip değildi, yeni idari düzen kurulurken taşra seçkinlere bağımlıydı; tıpkı kayıtların hazırlanmasında kurulan komisyonlarda olduğu gibi.

İdari evreni artık dağıtımcı-uzlaştırmacı bir anlayış tarafından tanımlanmayan, sömürge yönetimlerinde olduğu gibi yönetilen bölgelerin dışında bir anayurt referansından yoksun Osmanlı yönetimi meşruiyetini çeşitli siyasi manevralarda aradı. Sonuçsa ardı arkası gelmeyen tavizler silsilesi, temettuat kayıtlarında olduğu hayata geçirilemeyen mega projeler ve Arazi Kanunnamesi'nin uygulanmalarında görüldüğü gibi kanunname hükümlerine istisnaları teşkil eden yerel kanunnamelerdi. Bu "başarısızlık", yeni bir düzen tanımlama amacıyla toplumsal ilişkileri basitleştirmek ve netleştirmeyi amaçlayan idari uygulamalar karşısındaki direnişlere işaret ediyordu. Fakat bu, yeni idari rejimin hiç iz bırakmadığı anlamına gelmiyordu. Merkezî yönetim, toprağın bireysel özel mülk olarak kaydedilmesini, toprağın ve mülklerin numaralandırıp hane halkı adına kaydedilmesini sağlayarak Osmanlı topraklarında toplumsal ilişkilerde ve mülkiyet ilişkilerinde bugüne kadar uzanan izler bıraktı. Son kertede belki de Osmanlı'nın bürokratik dönüşümünün meşruiyeti sürekli tavizlere rağmen bu faaliyetleri, devamlı bir evrak akışı içerisinde icra etme çabasına dayanıyordu.

---

logy of Imperial Rule?", *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, (ed.) H. İslamoğlu, Londra, I.B. Tauris, 2004, s. 149-179.

Sonuç

Bu makale, iki büyük Asya imparatorluğunun modern dönüşümü etrafındaki soruların Gordion düğümünü çözme çabasının sonucudur; bu imparatorluklar çoğu zaman bir başarısızlık örneği ya da –en iyi ihtimalle– belirsiz duruşlarıyla modernliğe yabancı aktörler olarak resmedildiler. Osmanlılar, bireysel özel mülkiyetin hayata geçirilmesinde bir ölçüde başarılı oldular, bunun bir nedeni Osmanlı'nın merkezî bürokratik yönetim faaliyetlerinin sınırlı da olsun etkin olmasıydı. Çin'deyse bu gerçekleşmedi; bireysel mülkiyet hamlesi başarılı olamadı, merkezî bürokratik yönetim 19. yüzyıldaki dönüşümün bir parçası olmadı. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik yönetimi, imparatorluğun 19. yüzyılda ekonomik gelişmeyi de kapsayan devletler arası rekabette ayakta kalmasını sağlayamadı. Qing İmparatorluğu'ndaysa, tam tersine, merkezî yönetim 20. yüzyıl başında çökmüş olmasına rağmen, coğrafi bütünlük korundu. Çin'de yerel yönetimler, çoğu seçkinlerden oluşan yerel meclisler aracığıyla, askerî gücü ve bir iktisadi gelişme enerjisini harekete geçirebildiler, bu sayede askerî ve siyasi rekabet alanında ayakta kalabildiler. Birisi, merkezî yönetim inşa ederek, öteki etkin bir yönetimi yerel düzeyde inşa ederek, her iki imparatorluk modern dönüşüm süreçleri içinde yer aldılar.

Bu makale Osmanlı'da modern dönüşümü toprakta mülkiyet ilişkilerinin yeniden düzenlenmeleri, dönüşümleri ışığında anlatmaya çalıştı. Bunu yaparken de modern dönüşümün çelişkili ve arızi niteliğini vurguladı. Bireysel özel mülkiyet, hukuk kuralları ve idari pratikler tarafından tanımlandı fakat toprak gelirleri üzerinde hak iddia eden kesimlerin direnişiyle karşılandı. Hatırlanması gereken, bireysel özel mülkiyet tanımının madalyonun bir yüzü olduğudur. Diğer yüz, merkezî yönetimin topraktan alınan vergiler üzerinde tek hak sahibi olarak tanımlanmasıydı. O nedenle, bireysel özel mülkiyete karşı verilen direnişler aynı zamanda merkezî yönetime ve onun kadastro ve kayıt faaliyetlerine karşı verilen direnişler olarak görülmelidir.

Tüm direnişlere karşın özel mülkiyetin yasal ve idari tanımları, toprağa dair algı ve temsil kategorilerinde radikal bir değişimin habercisiydi. Örneğin Arazi Kanunnamesi'nden sonra bazı kesimler (mültezimler vb.) toprak üzerinde nüfuz sahibi olmayı sürdürseler, vergi yükümlülüklerini yerine getirmeseler de, toprak üzerindeki hakları –özel mülkiyet ve kiracılık hakları– kanunnamenin ortaya koyduğu kategori ve kurallar tarafından belirleniyordu. Yani kanunnamenin tanım ve kategorileri bir dizi tartışma ve müzakere sonucu toprakta mülkiyet ilişkilerinin gerçekliğiyle buluşmuştu. Bu dönüşüm, merkezî bürokrasinin mali hedeflerine ulaşamamasına, bunun sonucu olarak 19. yüzyıl sonunda mali çöküşün kıyısına gelmesine rağmen süregeldi ve Osmanlı'nın tarımsal ekonomisinin düzenlenmesini, –başta Balkanlar ve Anadolu olmak üzere Osmanlı'nın mirasçısı bölgelerde– tarım ekonomisinin seyrini etkiledi.[59] Aynı zamanda mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümle birlikte devlet yönetiminin kendini algılama ve tanımlama biçiminde, yönetim üslubunda bir dönüşüm gerçekleşti. Devlet yönetiminin tanımı ve meşruiyeti artık toplumsal huzuru sağlayabilmek amacıyla farklı çıkarları uzlaştırmak üzere toprağın gelir ve kullanım haklarının farklı kesimler arasında dağıtılmalarını öngören bir adalet anlayışına dayandırmıyordu. Başka bir deyişle, 19. yüzyılda artık yönetimin meşruiyeti yerel ve tikel talepler karşısında öngörülen çözümlerin referans noktası olan padişahın adaletine dayanmıyordu. Bu meşruiyet giderek yönetimin genel yasa ve düzenlemelerin süregelmesinde yatıyordu Bu yasaların sınırları çerçevesinde merkezî yönetimin kural ve pratiklerinin eşlik ettiği bireysel özel mülkiyet düzeni sürekli tartışılıyor, itirazlar yine genel kural-

59 Balkanlar'da, Osmanlı idaresi öncesi ve sonrası, tarımsal ekonomi üzerine bir tartışma için bkz. Michael Palairet, *The Balkan Economies c. 1800-1914: Evolution Without Development*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997. Osmanlı'nın Balkan devletlerindeki mülkiyet düzenlemesinin 1940'lı yıllardaki sonuçları için bkz. Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü I" *Ülkü Dergisi*, IX, 49, 1937, s 33-48; IX, 50, 1937, s. 101-116; IX, 53, 1937, s. 329-341; X, 56, 1937, s. 147-159; X, 58, 1937, s. 298-302; X, 59, 1938, s. 414-442.

ların terim ve kategorileri kullanılarak "duruma özel" düzenlemeler halinde ortaya konuyordu.

Artık Osmanlı devleti adil padişah tarafından değil, yönetimin genel kural ve uygulamaları tarafından temsil ediliyordu; bu bağlamda bürokratlar farklı kesimlerle olan ilişkilerde aracı rolü üstlendi. Bürokrat giderek devleti temsil eser oldu, devletin görünür yüzü oldu. Bu, imparatorluğun farklı etnik ve dinî kesimlerden meydana gelen niteliğine uygun bir kimlikti. Tüm farklı kimlikleri bürokratik bir kimliğe indirgemeyi amaçlıyordu. 19. yüzyılda yaygın olan romantik bir ulusalcılıkla gölgelenmemiş, (Weberci anlamda) gerçekten modern bir kimlikti. Belki de 1980'li yıllara kadar, Osmanlı sonrasında Balkanlar'da (Yugoslavya) ve Arap dünyasında (Baas rejimleri) ve Anadolu'da ortaya çıkan yönetimlerce sürdürülmeye çalışılan da bu kimlikti. Bürokratik kimlik 1980'lerden sonra küresel ve bölgesel piyasa ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla zayıfladı. Dünyanın birçok yöresinde olduğu gibi eski Osmanlı topraklarında da söz konusu olanın artık bürokratik kimliklerini yitirmiş devlet yönetimlerinin yeni tanımlar ve yeni varlık arayışları olduğu söylenebilir.

(Çevirenler: İsmail Ilgar - Yağız Ay)

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Maliye Nezareti Defteri, 1272/1856, no. 797.

Mesail-i Muhimme, 58/15.

"Tahrir-i Emlak ve Nufusa Dair Nizamname", 14 Cumade'l-ula 1277/28 Kasım 1860, *Düstur*, I. Tertib, c. 1, 2. baskı, Istanbul, Matbaa-i Amire, 1282/1866, s. 889-902.

"Taşra Mülkiye ve Mal Memurlarına verilen Talimatdır", 15 Cumade'l-ula 1273/11 Ocak 1857, *Düstur*, I. Tertib, c. 1, 2. baskı, Istanbul, Matbaa-i Amire, 1282/1863, s. 555-558.

Ikincil Kaynaklar

Aberdam, S. (1982), *Aux Origines du Code Rural, 1789-1900: Un Siecle de Debat*, Paris, Institut National de la Recherche Agronomique.

Abulhaj, R. (1991), *Formation of the Modern State: the Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, Suny Press. [*Modern Devletin Doğası*, çev. Oktay Özel-Canay Şahin, Imge, 2018]

Arthurs, H.W. (1985), *Without the Law; Administrative Justice and Legal Pluralism in Nineteenth century England*, Toronto, University of Toronto Press.

Barkan, Ö.L. (1937a), "Osmanlı Imparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü Dergisi*, 9, 49.

Barkan, Ö.L. (1937b), "Osmanlı Imparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü Dergisi*, 9, 50.

Barkan, Ö.L. (1937c), "Osmanlı Imparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü Dergisi*, 9, 53.

Barkan, Ö.L. (1937d), "Osmanlı Imparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü Dergisi*, 10, 56.

Barkan, Ö.L. (1937e), "Osmanlı Imparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü Dergisi*, 10, 58.

Barkan, Ö.L. (1938), "Osmanlı Imparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü Dergisi*, 10, 59.

Barkan, Ö.L. (1940), "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1247 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat* I, Istanbul, Maarif Matbaası.

Bentham, J. (1931), *The Theory of Legislation*, (ed.) C.K. Ogden, Londra, Routledge&Kegan Paul. [*Yasamanın Ilkeleri*, çev. Barkın Asal, On Iki Levha Yayıncılık, 2017]

Darling, L.T. (1996), *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, E.J. Brill. [*Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, çev. Adnan Tonguç, Alfa, 2019]

Dursun, S. (2001), *Population Policies of the Ottoman State in the Tanzimat Era: 1840-1870*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sabancı Üniversitesi.

Frank, A.G. (1998), *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley, University California Press. [*Yeniden Doğu-Asya Çağında Küresel Ekonomi*, çev. Kamil Kurtul, Imge Yayınevi, 2010]

Forster, E.M. (1997), *Howard's End*, New York, St. Martin's Press. [*Howards End*, çev. Hasan Fehmi Nemli, Iletişim Yayınları, 2020]

Foucault, M. (1991), "On Governmentality", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, (ed.) Gordon Burchell vd., University of Chicago Press.

Guery, A. (1984), "Le roi depensier, le don, le contrait et l'origin du sys-tème financier de la monarchic française de l'ancien regime", *Annales*, 39/6, s. 1241-1269.

Güran, T. (1998), *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Istanbul, Eren.

Huang, P. (1985), *The Peasant Economy and Social Change in North China*, Stanford, Stanford University Press.

Inalcık, H. (1943), *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Inalcık, H. (1973), *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, New York, Praeger.

Islamoğlu, H. (ed.) (1987), *Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge, Cambridge University Press.

İslamoğlu, H. (2000), "Property as Contested Domain: A Re-evaluation of the Land Code of 1858", (ed.) R. Owen, *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.

İslamoğlu, H. (ed.) (2004), *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, Londra, I.B. Tauris.

İslamoğlu, H. (2010), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul, İletişim Yayınları.

İslamoğlu-İnan, H. (1994), *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Leiden, E.J. Brill. [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, 2010]

Jones, E.L. (1988), *Growth Recurring: Economic Change in World History*, Oxford, Oxford University Press.

Kanth, R.K. (1986), *Political Economy of Laissez-Faire. Economics and Ideology in the Ricardian Era*, Totowa, NJ, Rowman&Littlefield.

Kaya, A.Y. (1999), *Les enquetes agricoles de la France et de l'Empire Ottoman au milieu du XIX' Siecle*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Paris, EHESS.

Kelley, D.R. ve Smith, B.G. (1984), "What was Property? Legal Dimensions of the Social Question in France (1789-1848)", *Proceedings of the American Philosophical Society* 128/3.

Koçi Bey (1972), *Koçi Bey Risalesi*, (ed.) Zuhuri Danışman, İstanbul, MEB.

Macauley, M. (2001), "A World Made Simple: Law and Property in the Ottoman and Qing Empires", *Journal of Early Modern History*, 5(4).

Maine, H.J.S. (1920), *Ancient Law*, Londra, John Murray.

North, D.C. (1981), *Structure and Change in Economic History*, New York, Norton.

Özbek, N. (1999/2000), "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal' Yardım Uygulamaları, 1839-1918", *Toplum ve Bilim*, 83.

Palairet, M. (1997), *The Balkan Economies c. 1800-1914: Evolution Without Development*, Cambridge, Cambridge University Press. [*Balkan Ekonomileri 1800-1914*, çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000]

Pamuk, Ş. (2008), "A Comparison of the Ottoman and Egyptian Experiences with External Debt in the Nineteenth Century", *Middle east studies: 50 Years of Inquiry and Change*, Roger Owen, onuruna düzenlenen seminerde sunulan bildiri, 6-8 Mayıs 2008, Harvard University Center for Middle Eastern Studies.

Parker, D. (1981), "Law, Society and the State in the Thought of Jean Bodin", *History of Political Thought*, 2.

Perdue, P. (2004), "Constructing Chinese Property: East and West", *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, (ed.) H. İslamoğlu, Londra, I.B. Tauris.

Salzmann, A. (1993), "An Ancien Regime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, 21(4).

Saraçoğlu, S. (1998), *A Snapshot of the County of Kafirni through the Surveys of 1845*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ.

Saumarez Smith, R.S. (2004), "Mapping Landed Property: A Necessary Technology of Imperial Rule", (ed.) H. İslamoğlu, *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, Londra, I.B. Tauris.

Scott, J.D. (1998), *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven, Yale University Press. [*Devlet Gibi Görmek: Bazı Toplumsal Kalkınma Planlarının Başarısızlık Hikâyeleri*, çev. Ozan Karakaş, Koç Üniversitesi Yayınları, 2020]

Turner, B.S. (1978), *Marx and the End of Orientalism*, Londra, George, Allen and Unwin. [*Marx ve Oryantalizmin Sonu*, çev. H. Çağatay Keskinok, Kaynak Yayınları, 2001]

Will, Pierre-Etienne, Wong, R.B., Lee, J.Z. (1991), *Nourish the People: Civilian Granaries and Food Redistribution in Qing China, 1650-1850*, Ann Arbor, University of Michigan Press.

Wong, R.B. (1997), *China Transformed: Historical Change and Limits of European Experience*, Ithaca, Cornell University Press.

6

Mukayeseli Tarih Yazını İçin Bir Öneri: Hukuk, Mülkiyet, Meşruiyet*

Batı dışı tarih yazınının ikili bir kavramsallaştırma çerçevesi içinde hapsolduğu söylenebilir. Bu ikili kavramsallaştırmanın bir ucunda Batı dışı tarihlerin Batı Avrupa tarihinin idealize edilmiş, dondurulmuş bir modeli karşısında bir "eksiklikler", "olmamışlıklar" öyküsü olarak tanımlanması vardır. Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) çerçevesinde gerçekleştirilen Doğu tarihi yazınları bu niteliği taşır. ATÜT, Batı Avrupa'da özel mülkiyet ve bu mülkiyet temelinde oluşmuş sınıf yapılarının karşısına özel mülkiyetin olmadığı ve bu nedenle sınıf yapılarının gelişmediği bir tarihsel gelişme modeli koymakta, bu eksikliklerden çıkarak Doğu'nun tarihini irdelemektedir.[1]

Sözünü ettiğim ikili kavramsallaştırmanın diğer ucuysa Batı dışı bölgelerin tarihlerinin idealize edilmiş bir şekilde sunulmasıdır. "Geleneksel" tarih yazını olarak tanımlayabileceğimiz bu tür, Batı dışı bölgenin, Batı tarihinin ezici baskısı altında savunmacı (defansif) bir tanımıdır. Bu defansif tanım bir yandan

(*) "Mukayeseli tarih yazını için bir öneri: Hukuk, Mülkiyet, Meşruiyet", *Toplum ve Bilim*, 62, Yaz/Güz 1993. Bu makale, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın 24-26 Mayıs 1993'te düzenlediği 1. Uluslararası Tarih Kongresi'ne sunulan tebliğden hareketle yazılmıştır.

1 H. Islamoğlu ve Ç. Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, 1(1), 1977, s. 37-55.

Batı dışı bölge tarihinin Batı Avrupa tarihiyle benzerliklerine işaret ederken,[2] öte yandan Batı dışı bölgenin Batı'da görülen yapıların belli bir dönemde ("altın çağ"da) daha ileri biçimlerine sahip olduğunu iddia eder. Örneğin 1930'lar ve 1940'larda Keynesyen ve faşizan etkiler çerçevesinde yazılan devletçi Osmanlı tarihleri bu yapıya sahiptirler. Buradan çıkarak Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı'da ekonomiye devlet müdahalelerinin olumlu etkilerinden söz etmektedir.[3]

Ben burada, özünde ideolojik nitelikler içeren bu ikili kavramsallaştırmanın ötesine geçebilecek bir yöntem önereceğim. "Mukayeseli tarih yazını" olarak tanımlayacağım bu yöntem, öncelikle Batı tarihini idealize edilmiş, dondurulmuş şeklinden kurtarıp bu tarihi sorunsallaştırmayı amaçlamaktadır. Bu sorunsallaştırma gerçekleştirildiğinde görülen, Batı dışı tarih yazınında "eksiklikler" olarak tanımlanan alanların, örneğin özel mülkiyet olgusunun Batı tarihinde de bir siyasi mücadele alanını oluşturduğu, yani sorunlu bir alan olduğudur.

Diğer taraftan, bu tür bir sorunsallaştırma Batı tarihinin düz bir çizgi doğrultusunda gelişmediği ve bu tarihin merkezinde 16.-17. yüzyıllarda başlayan bir kopuş olduğu anlayışından kaynaklanmaktadır. Bu kopuş sürecini kapitalizmin gelişmesi, piyasaya yönelik mübadele ilişkilerinin yaygınlaşması, merkezî-teritoryal devletlerin ortaya çıkması, Aydınlanma düşüncesi doğrultusunda insanın, Allah'ın, doğanın algılanış biçimlerinin dönüşmesi çerçevesinde tanımlamak mümkün. Biz bu olguları, siyasi bir mantığın egemen olduğu toplumlardan piyasa mantığının egemen olduğu toplumlara geçiş süreci içeri-

2 Örneğin Osmanlı toplumunda farklı etnik grupların bir arada yaşamasını sağlayan "hoşgörü" öğesi sürekli vurgulanmakta ve Batı'nın kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı'ya soktuğu ulusalcılık söylemi sonucunda bu hoşgörünün kayboluşuna hayıflanılmaktadır. Bu yapılırken de Batı'yla karşılaşmadan önceki toplum bir ideal yapı olarak sunulmaktadır. Ne var ki, bu ideal yapı formülasyonunu belirleyen yine Batı'da, özellikle 1950'li yıllarda ABD modeli çerçevesinde gelişen "çoğulcu" toplum yaklaşımlarıdır. Buradan yola çıkarak, savunmacı tarihsel yaklaşım Osmanlı'da "çoğulcu toplumun" zaten var olduğunu öne sürmektedir.

3 Ö.L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 321-421.

sinde değerlendireceğiz. Burada siyasi toplum, ekonominin ve toplumsal yapının egemen grupların gelir ve meşruiyet kaygıları çerçevesinde düzenlendiği toplumdur. Bu madalyonun diğer yüzünde gelir kaynaklarını oluşturan üreticilerin geçimlik ihtiyaçlarının sağlanması kaygısı vardır. Piyasa toplumuysa toplumun ve ekonominin piyasaya yönelik mübadele faaliyetleri ve bu faaliyetlerin düzenleyicisi olarak merkezî bir devletin gelir ve meşruiyet kaygıları doğrultusunda oluşan toplumdur.

Siyasi toplumlardan piyasa toplumlarına geçiş süreci olarak tanımlanan tarihsel kopuşun bir özelliği, 18. ve 19. yüzyıllardan itibaren Batı Avrupa'nın iktisadi, siyasi ve askerî egemenliğinin yayılmasıyla tüm dünya bölgelerini kapsaması ve bu dönemden sonra artık tek bir dünya tarihinden söz edilebilir olmasıdır. Bu evrensellik boyutunun yanı sıra farklı bölgelerdeki dönüşümler, bir yandan bu bölgelerin kendi iç siyasi mücadeleleri, öte yandan zaman zaman bu iç mücadelelerle bütünleşen ve ulusal düzeyde örgütlenmiş devletlerin birbirleriyle olan ilişkileri çerçevesinde belirlenmekteydi. Özetle, biz hem Batı, hem Batı dışı bölgelerin tarihlerinin bu kopuş sürecinde ortaya çıkan yapısal dönüşümler açısından ele alınmasını önereceğiz.

Bu kopuşla birlikte insanlık tarihi artık geri dönülmez şekilde dönüşmüş, eski biçimler yeni tanımlar almıştır. Yani artık dinde de, devlette de, mülkiyet yapılarında da bir süreklilikten söz etmek mümkün değildir. Örneğin 19. yüzyılda ve günümüzdeki Osmanlıcılık, İslâmcılık akımlarında da görüldüğü gibi eski biçimler yeni olgulara cevap vermek için araçsallaşmış, ideolojiler haline gelmişlerdir.

Burada önerilen mukayeseli tarih anlayışı bağlamında bu kopuşu yaşayan Batı Avrupa bölgeleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet-toplum ilişkileri bir sorunsallaştırma alanı oluşturmaktadır. Bu yazının amacı, özellikle Osmanlı siyasal toplumunun piyasa toplumuna geçiş sürecinde ortaya çıkan devlet yapısının ve devletin toplumla ilişkisinin bir boyutu olarak mülkiyet ilişkilerinin dönüşmesine bakmaktır. Bunu yaparken de genel olarak Batı Avrupa'da bu dönüşüm sonucu ortaya çıkan yapılara değineceğim.

Toplum bilimlerinde egemen olan liberal anlayış, piyasa toplumlarında bir devlet-toplum ayrışması öngörmektedirler. Bu anlayış sivil toplumun devletten bağımsız olarak geliştiği varsayımını içerir (Burada sivil toplum, özel kişilerin piyasaya yönelik mübadele ilişkilerinin oluşturduğu alan olarak kullanılmaktadır). Liberal modelin ikinci varsayımıysa ticari-iktisadi çıkarlarla liberal siyasi düzen arasında bir korelasyon olduğudur. Bu siyasi düzen liberal anayasalarda güçlerin ayrımı ilkesiyle belirlenmekte ve devlet içte ve dışta gece bekçiliği göreviyle tanımlanmaktadır. Diğer taraftan, sivil toplumun oluşturduğu iktisadi alan devletten bağımsız olan yasama ve yargı kurumları aracıyla devletin müdahalesinden korunmaktadır. Burjuva devrimleri ticari-iktisadi çıkarlar doğrultusunda oluşan liberal siyasi düzenin bir önkoşulu olarak görülmektedir.

Liberal model Batı dışı, örneğin Osmanlı sonrası Ortadoğu toplumlarına uygulandığında devlet-toplum ayrışmasına ve buradan çıkarak liberal düzenin oluşmasına bir engel olarak bu toplumların tarihsel mirası olan Osmanlı devlet yapısı gösterilmektedir. "Doğu despotizmi" kavramıyla pekiştirilen bu tarihsel devlet mirası âdeta bir veri olarak alınmaktadır. Diğer yandan bu toplumların Batı Avrupa (İngiltere, Fransa) anlamında bir burjuva devrimi yaşamamış olmaları buralarda devlet baskısı altında bir ticaret burjuvasının gelişememiş olmasına bağlanmakta[4] ve bu nedenle de otoriter devlet yapıları bu bölgelerin kaderi olarak görülmektedir. Benzeri bir açıklama Çin ve Rusya için de geçerlidir.[5]

Biz burada liberal modelin piyasa toplumunun vazgeçilmez öğesi olarak tanımladığı devlet-toplum ayrışmasına karşı çıkacağız. Bunu yaparken de özel kişilerin piyasaya yönelik mübadele faaliyetlerinin gelişebilmesi için devletin bu faaliyetleri düzenleyen müdahalesinin, piyasa ekonomisinin gerektirdiği kurumsal yapının oluşmasında elzem olduğunu öne süreceğiz.

4 Örneğin Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*'de (New York, Oxford University Press, 1968) Osmanlı İmparatorluğu'nun "modernleşmesi" sürecindeki ana sorunu bu toplumda burjuva devriminin yaşanmamış olması olarak tanımlamaktadır.

5 K. Wittfogel, *Oriental Despotism*, New York, Vintage Books, 1981.

Böylece piyasa düzeninin oluşmasında belirleyici öğenin kuvvetli bir ticari sınıfın varlığı olmadığını söylüyoruz. Bu düzen tarihsel olarak belirli güç mücadeleleri ve siyasi dönüşümler sonucu ortaya çıkan bir tür devlet yapısının oluşması sonucu doğmuştur.[6] Bu bağlamda üzerinde durulması gereken nokta devletin toplumu, ekonomiyi yönlendirme kabiliyetinin oluşma veya oluşamama koşullarıdır.

Diğer taraftan, devletin yönlendirme gücünü belirleyen mücadele alanı merkezî devletin uluslararası devletler sistemini oluşturan diğer devletlerle olan ilişkilerini de içermektedir. Böyle bakıldığında, piyasa faaliyetlerinin yayılması eğiliminin merkezî devletlerin ülke sınırlarını genişletme çabalarıyla çakıştığı görülmektedir. Dahası, uluslararası devletler sisteminde var olan rekabet koşulları devletin topluma, ekonomiye müdahalesini, toplum ve ekonomiyi yönlendirme faaliyetini meşrulaştırıcı bir nitelikteydi.

Daha genel bir düzeyde, burada devlet, kural yapma ve yaptığı kuralları topluma kabul ettirebilme yetilerini içeren bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım çerçevesinde devletin gerekli kurumsal ve siyasal ortamı oluşturma kabiliyetleri üzerinde duracağız. Yani devletin regülatif (düzenleyici) ve meşrulaştırıcı işlevlerini irdeleyeceğiz. Düzenleme işleviyle kastedilen devletin kural yapma, kurumlar oluşturma kabiliyetidir. Meşrulaştırmaysa kuralların uygulanabilmesi için gerekli mutabakat ortamının oluşturulması, toplum içinde belirli güç dengelerinin sağlanması anlamına gelmektedir.

Devlet olgusunun yukarıda görüldüğü şekilde mahalli ve global güç ilişkileri çerçevesinde belirlenmesi, burada yapılan analize bir tarihsel arızilik (*contingency*) boyutu getirmektedir. Bu anlayışa göre, piyasa toplumları için liberal modelin öngördüğü ve evrensel kategoriler olarak tanımladığı liberal siyasi yapılardan, piyasa kurumlarından farklı olarak içte ve dışta cereyan eden güç mücadeleleri tarafından belirlenen siyasi ve ik-

6 D. Blackbourne ve G. Eley, *Peculiarities of German History; The Bourgeois Society and Politics in the Nineteenth Century Germany*, Oxford, Oxford University Press, 1984.

tisadi yapılara rastlamak mümkündür. Başka bir deyişle, liberal siyasi yapılar piyasa faaliyetinin gerçekleşmesi için bir önkoşul olmaktan çıkmaktadır. Hatta, tarihsel olarak (Batı Avrupa dahil bir çok bölgede) piyasa faaliyetlerinin gelişmesi için liberal olmayan siyasi yapıların gerektiği ve "hukukun üstünlüğü" ilkesinin sürekli sorgulandığı görülmektedir. Aynı zamanda piyasa toplumlarının ana kurumlarından biri olan özel mülkiyet kurumunun da Batı Avrupa dahil tüm piyasa toplumlarında bir mücadele alanı oluşturduğu ve bu mücadeleler çerçevesinde farklı toplumlarda, farklı biçimlerde oluştuğu görülmektedir. Yani 19. yüzyılda Osmanlı'da toprakta özel mülkiyetin yerleşmesindeki zorluklar bu çerçeve içinde değerlendirildiğinde artık Osmanlı'nın eskiden kalma bir hastalığı olarak görülmemektedir.

Devlet bu şekilde tanımlandığında hukuk, yani kuralların niteliği önem kazanmaktadır. Burada hukuk bir üst yapı kurumu olarak görülmemektedir. Yani hukuk toplumda veya ekonomide belirlenen güç dengelerinin, çıkarların bir yansıması değildir. Devlet gücünün bir ifadesi olarak hukuk, bu gücün içerdiği siyasi mücadele alanının ta kendisidir. Böyle bakıldığında, hukuk kuralları mutlak kurallar olmaktan çıkmakta ve toplum ve devlet düzeyinde cereyan eden güç mücadelesinin bir alanı olarak, bu güçlerin uzlaşmalarını, pazarlıklarını (*negotiated settlements)* içermektedir. Aynı zamanda kurallar oluşturucu *(enabling)* bir niteliğe sahiptir. Örneğin 18. yüzyılda İngiltere'de özel mülkiyetin alanının tanımlanmasını "Black Act" diye bilinen kurallar dizisi ve bu kuralların içerdiği mücadeleler belirlemektedir.[7]

Yukarıdaki tanımlar çerçevesinde hukuk kuralları tarihsel, değişken olgular olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan çıkarak piyasa toplumlarında hukuk, siyasi toplumlardakinden farklı özellikler göstermektedir.[8] Siyasi toplumlardan piyasa

7 E.P. Thompson, *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act,* Londra, Penguin Books, 1990.

8 R.M. Unger, *Law in Modern Society: Toward A Criticism of Social Theory,* New York, Free Press, 1976.

toplumlarına geçişte hukuk yapısında görülen dönüşümse, bu geçişin içerdiği güç mücadelelerini içermektedir.

Hukuk, siyasi toplumlarda (ki 19. yüzyıl öncesi Osmanlı toplumu bu tanım içerisine girmektedir) ağırlıkla bir çelişkiler alanını ve bu çelişkilerin uzlaşma ortamını tanımlamaktadır.[9] Piyasa toplumlarındaysa hukuk kuralları daha araçsal niteliktedir; böyle olunca da kurallar merkezî devletin ve iktisadi sınıfların bir aracı olma eğilimindedir. Yani kurallar belirli çıkarlar doğrultusunda bir yapılanmayı gerektirmekteydi.

İkincisi, siyasi toplumlarda ve piyasa toplumlarında hukuk kurallarının yapıları farklıdır.[10] Piyasa toplumlarında kurallar, genel ve soyut bir niteliğe sahiptirler ve bu nitelikteki kurallar piyasa toplumunun merkezî devlet ve ticari faaliyetin alanı olarak çifte belirlenmesinin sonucu olarak bir ikilik göstermektedir: devletin alanını tanımlayan kamu hukuku kuralları ve ticari faaliyet alanını tanımlayan özel hukuk kuralları. Ne var ki, kamu ve özel hukuk kurallarının oluşturduğu alanların sınırları ticari sınıfların ve devletin çıkarlarının karşı karşıya gelmesi, çelişmesi sonucu sürekli değişmektedir. Bu çelişmeyse piyasa toplumunun iç dinamiğini belirler.

Siyasi toplumda kurallar tikel (*particularistic*) niteliktedirler. Yani özel durumları dikkate alan izinler, yasaklar, reçetelerden oluşmaktadırlar ve kurallar arasında kamu kuralları ve özel hukuk kuralları şeklinde bir ayrım yoktur. Burada vurgulamak istediğim nokta, Osmanlı'da görülen iki tür hukuk kuralının, yani kanun ve şeriat kurallarının piyasa toplumlarında görülen kamu ve özel hukuk ayrımına tekabül etmediğidir. Şeriat ve kanun kurallarının bu tür ayrışması izafidir; örneğin, Prof. İnalcık'ın da gösterdiği gibi, şeriat kuralları İbn Suud'un döneminde devletin vergi kurallarını da içermekteydiler.[11] Aynı zamanda gerek kanun, gerek şeriat kuralları tikel niteliktedirler; yani bu kurallar

9 H. İslamoğlu-İnan, *State and Peasants in the Ottoman Empire*, Leiden, E.J. Brill Publishers, 1994.

10 Unger 1976.

11 Halil İnalcık, "Islamization of Ottoman laws on land and land tax", *Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, (ed.) C. Fragner ve K. Schwarz, Berlin, Klaus Schwarz, 1992, s. 100-116.

belirli durumları, kişileri, grupları hedef almaktadırlar. Genel ve soyut kurallar değildirler. Örneğin Osmanlı vergi kuralları farklı grupların, bölgelerin vergi mükellefiyetlerini, muafiyetlerini ve bunların koşullarını ayrıntılı bir şekilde belirlemektedir.

Piyasa toplumundaysa vergiye ilişkin kurallar genel bir niteliğe sahiptir. Bunlar merkezî devletin, genel ve tüm nüfusu içeren ve eşitlik ilkesinden çıkarak toplumun her kesimini vergiye tabi kılan, herkesin gücüne göre vergilendirilmesi ilkesine dayanan genel kamu hukuku kurallarıdır. Örneğin 19. yüzyılda Osmanlı siyasi toplumunun piyasa toplumuna geçiş sürecinde piyasa toplumu koşullarında yeniden oluşan merkezî devletin genelleşen vergi talepleri, 19. yüzyıl öncesi dönemde tikel kurallar çerçevesinde vergilerden muaf kılınan grupların özellikle ulema ve loncaların direnişiyle karşılaşmıştır. Bu da vergi kurallarının genelleşmesinin sınırlarını belirlemiştir.

Burada vurgulanması gereken, yeniden yapılanan Osmanlı devletinin genelleşen gelir taleplerinin 19. yüzyıl öncesi dönemde özgün koşullar göz önüne alınarak belirlenen vergi kuralları çerçevesinde mümkün olmayan bir biçimde, devlet baskısının, devlet varlığının tüm kesimler üzerinde hissedilmesine neden olduğudur. Bu da piyasa toplumu çerçevesinde uluslararası devletler sistemindeki askerî ve siyasi rekabet koşullarına uyum sağlamak zorunda olan Osmanlı devletinin otokratlaşma sürecini tanımlamaktadır. Bu anlamda, siyasi toplumdaki devletle piyasa toplumu koşullarında oluşan devlet arasında bir kopuştan söz etmek mümkündür.

Daha da önemlisi, mülkiyet kurallarına bakıldığında, özel mülkiyet piyasa toplumlarında kaynakların (yani toprağın, ürünlerin, emeğin) pazarda kâr elde etmek amacıyla alınıp satılmasını tanımlamaktadır. Bu tanım beraberinde bir dizi mübadele kurallarını, yani kontrat serbestisini, kiralama ve hacze ilişkin kuralları getirmektedir.[12] Bu mübadele kuralları özel mülk olarak tanımlanan kaynakların pazarda mübadele edilebilirliğini sağlamaktaydı. Diğer taraftan, özel mülkiyet kuralla-

12 K. Renner, *The Institutions of Private Law and Their Social Function*, Londra, Routledge and Regan Paul, 1949.

rı genel bir nitelikteydi ve bu nitelikleriyle komünal veya devlet mülkiyeti, kullanım hakları gibi diğer mülkiyet biçimlerini dışlamaktaydılar.

Kuşkusuz, özel mülkiyetin genel bir kategori olarak yaygınlaşmasını belirleyen, özel mülkiyetin yukarıda tanımlandığı biçimiyle çıkarlarına hizmet ettiği ticari sınıflarla komünal kullanım haklarına sahip ve toprakta kullanım hakları bulunan üreticiler arasındaki mücadelelerdi.

Osmanlı siyasi toplumuna baktığımızda, mülkiyet haklarının farklılaşmış, tikel bir biçimde tanımlandığını görüyoruz. İslâm mülkiyet anlayışına dayanan bu tanım, örneğin toprakta mülkiyet haklarını, geçimlik sağlama ve toprak gelirlerine el koymak çerçevesinde belirlemekteydi. Bu bağlamda, özel mülkiyet veya mülk kategorisi belirli bir toprağın gelirleri üzerindeki bir hakkı veya bazı vergilerden muafiyeti belirlemekteydi. Böylesi tikel bir kategori olarak belirlenen "mülk", diğer mülkiyet biçimlerini dışlayıcı nitelikte değildi. Örneğin kurallar bir toprak biriminin gelirlerini mülk olarak tanımlayıp toprağın sahiplik hakkını devlette, kullanım hakkını toprağı işleyen köylüde bırakabiliyordu. "Mülk" hakkının alınıp satılabilirliği, bu gelirler üzerindeki hakkın alınıp satılabilirliği anlamına geliyordu. Diğer taraftan, "mülk" hakkı toprağın sahipliği anlamına gelip, gelirlerin bir kısmı devlete bırakılırken kullanım hakkı köylüde kalabiliyordu. Bu durumda toprağın sahiplik hakkı alınıp satılabiliyor ve her alıcı devlete daha önceki sahibin tanıdığı gelir hakkını tanıyordu.

Burada vurgulanması gereken nokta Osmanlı siyasi toplumunda özel mülkiyetin genel ve mutlak bir kategori olmaması, yani toprak üstündeki tüm hakları, toprağın gelirleri, sahipliği ve kullanım haklarını içermemesidir. Aynı zamanda özel mülkiyet, yani mülk kategorisinin tanımladığı alınıp satılabilirlik, varislere geçirebilirlik hakları pazarda kâr amacıyla alınıp satılabilirlik hakkından farklıydı. Bu tür bir değişimi sağlayacak mübadele kuralları (kontrat serbestisi, haciz ve kiralamaya ilişkin kurallar) gerek şeriat, gerek kanunlarda bu tür faaliyetleri genelleştirecek bir düzeyde tanımlanmamıştı.

Osmanlı siyasi toplumunda mülkiyet kurallarına bu şekilde bakıldığında devletin topraktaki sahiplik hakkının (miri) da genel ve mutlak bir kategori olarak tanımlanmadığını görüyoruz. Evet, bu sahiplik hakkı devlete toprağın gelirleri üzerinde bir hak veriyordu. Daha da önemlisi, devletin toprağa sahipliği devletin meşruiyet söyleminin bir boyutunu oluşturmaktaydı. Bu meşruiyet söylemi, devletin kuralları aracılığıyla adil bir düzen oluşturmasını, yani dirlik düzenliği sağlayabilmesini öngörmekteydi.[13] Devlet adaletinin toprak mülkiyeti açısından iki öğesine dikkat çekmek istiyorum: 1) Hâkim sınıfı oluşturan farklı gruplar arasında gelirlerin dağılımı 2) Gelirlerin ana kaynağı olan üreticilerin geçimlik kaynaklarının korunması, yani köylü topraklarının bütünlüğünün muhafazası. Bu bağlamda, mülkiyete ilişkin devlet kuralları topraktan elde edilen gelirler üzerinde hak iddia eden farklı gruplar arasında cereyan eden mücadelenin bir alanını oluşturuyordu. Ne var ki, kurallar aynı zamanda bu mücadeleyi uzlaştırıcı nitelikteydi ve uygulanabilirlikleri bu uzlaştırıcı niteliklerinden kaynaklanmaktaydı. Öte yandan, devlet kuralları vergileri toplanabilir kılmak zorundaydı. Bu da vergileri, vergileri verenlerin gözünde meşru kılmak anlamına gelmekteydi ve bu meşruiyetin sınırlarını da devletin kuralları aracılığıyla köylü üreticiyi koruyabilme kabiliyeti belirlemekteydi. Bu meşruiyet boyutuna birazdan geleceğim.

Şimdi kısaca 19. yüzyılda siyasi toplumdan piyasa toplumuna geçiş sürecinde mülkiyet kurallarındaki dönüşüme değineceğim. Öncelikle, 19. yüzyılda yeniden yapılanan merkezî devletin gelir kaygılarının ön plana çıkmasıyla birlikte toprakta devlet mülkiyetinin bir genelleşmesi söz konusudur. Bu genelleşme, 19. yüzyıl öncesi dönemde hâkim sınıfı oluşturan grupların –ulema, yeniçeri, ayanlar, sipahiler– gelirler üzerindeki haklarının sınırlanması anlamına geliyordu. Yani merkezî devlet giderek bürokrasisi ve ordusuyla özdeşleşen bir yapı haline gelirken, devlet kuralları meşruiyet söyleminin bir boyutu-

13 H. Islamoğlu-Inan, "Les Paysan, le marche et l'état en Anatolie au XVIe siecle", *Annales; Economies-Societies-Civilisation*, cilt 43, sayı 5, Eylül-Ekim 1988, s. 1025-1044.

nu oluşturan farklı gruplar arasında gelir dağıtıcı ve bunu yaparken de bu grupların çıkarlarını uzlaştırıcı niteliğinden çıkıyordu: Devletin gelirler üzerindeki hakkını belirleyen genel bir kategori olarak miri, toprak üzerinde farklılaşmış gelir haklarının yerini alma eğilimi gösteriyordu. Bu da, siyasi toplumun meşruiyet ilkesinin krize girmesi demekti. Ne var ki, toprakta devlet mülkiyetinin genelleşmesi beraberinde köylü üreticinin kullanım haklarının genelleşmesini de getiriyordu. 1858 Arazi Kanunnamesi ile köylü ekonomisinin sınırları belirleniyor ve köylüler genel vergi kuralları çerçevesinde, vergi mükellefleri olarak tanımlanıyordu. Bu da köylülerin hayatlarının tüm boyutlarının daha önceki dönemde olmadığı biçimde devlet denetimine tâbi kılınması anlamına geliyordu.

Köylü ekonomisinin bu tür tanımlanması yalnız devletin gelir kaygılarına hizmet etmiyordu. Bu dönemde devletin meşruiyet söyleminin özünü oluşturan "adalet" ilkesinin yeniden tanımlandığı ve bu tanımın köylü üretiminin korunmasıyla özdeşleştiğini söyleyebiliriz. Bu da, "adalet" ilkesinin piyasa toplumu koşullarına uygun şekilde genel bir ideoloji olarak belirmesi demekti.

Diğer yandan, toprakta devlet mülkiyetinin genel bir kategori olarak tanımlanması piyasa toplumlarında geçerli özel mülkiyet hakları talep eden gruplarla bir mücadeleyi içermekteydi. Bu mücadele 19. yüzyılda Batı ticaretine entegre olmuş mahalli grupların oluşmasıyla sırf gelirler üzerinde haklar için bir mücadele olmaktan çıkmış, devletin hem gelir kaynaklarının, hem de meşruiyetini tehdit eden piyasa toplumunun mübadele ilişkileri tarafından belirlenen özel mülkiyet ve onun etrafında oluşan çıkarlarla devletin çıkarları arasındaki bir mücadeleye dönüşmüştü.

Öncelikle piyasa toplumu anlamında mutlak özel mülkiyet, köylü ekonomisinin ortadan kalkması demekti. Bu bağlamda, İslâmî fıkıh ilkelerinden çıkarak düzenlenen Mecelle, Osmanlı siyasi toplumundaki "mülk"ten farklı olarak özel mülkiyetin tanımlanması doğrultusunda mübadele kurallarını oluşturma çabasıdır. Ne var ki, Mecelle de devlet kurallarını içermekteydi.

Arazi Kanunnamesi'nde olduğu gibi, Mecelle kuralları da devletin gelir ve meşruiyet kaygılarıyla belirlenmekteydi. Bu nedenle Mecelle medeni hukuku, yani özel hukukun kurallarını içermekten çok uzak kalmıştır: Genel olarak tanımlanan kontrat özgürlüğü ve özel mülkiyet kavramlarını tanımlayamamış, İslâmiyetin ahlâki dili çerçevesinde özel durumları tasvir ederek, genel iktisadi kategorileri belirlemekten imtina etmiştir.

Son olarak, yukarıda sözünü ettiğim meşruiyet söylemi üzerinde durmak istiyorum. Piyasa toplumlarını ve siyasi toplumları farklılaştıran diğer bir boyut hukuk kurallarının içerdiği güç mücadelelerinin sınırlarını belirleyen ve bu kuralların uygulanabilirliğini sağlayan meşruiyet yapılarının nitelikleridir. Osmanlı gibi siyasi toplumlarda kuralları meşru kılan, onların toplum dışında belirlenen Allah'ın düzenine uygun bir toplumsal düzenleme getirdiği doğrultusundaki yaygın inançtı. Başka bir deyişle, kurallar adil bir düzen olarak tanımlanan bu kutsal düzene uygun bir toplumsal düzen gerçekleştirdikleri sürece meşruydular. Böyle olunca da kurallar bir ölçüde meşruiyet söylemini içermekteydi ve bu söylem piyasa toplumlarında olduğu gibi anayasa hukuku gibi ayrı bir hukuk söylemi oluşmuyordu. Tabii ki, siyasal toplumdaki meşruiyet anlayışı Allah'ın, kutsal varlığın toplum yaşamının tüm boyutlarına nüfuz etmiş olduğu bir ortamı varsaymaktaydı.

Osmanlı toplumunda devletin adalet ihsan edici niteliği olarak belirlenen meşruiyet söyleminin, daha önceden de belirttiğim gibi, iki odağı bulunmaktaydı. Bunların birisi hâkim sınıfı oluşturan farklı grupların çıkarlarının uzlaştırılmasıdır, ki bu gelirlerin bu gruplar arasında bir türlü dağılımını öngörmekteydi. İkinci öğeyse, gelirlerin üreticilerinden alınmasını sağlayan, başka bir deyişle, artının çekilmesini meşru kılan üreticilerin geçimlik kaynaklarının kurallar aracılığıyla korunmasıydı. Devlet kuralları, gelirlerin dağılımı ve bu gelirlerin küçük köylü birimleri tarafından üretilmesini sağlayarak, kutsal düzene aykırı olmayan bir dünyevi düzeni tanımlıyordu.

Ancak piyasa toplumlarının gelişmesine koşut olarak ortaya çıkan Aydınlanma düşüncesi, siyasi toplumun kutsal bir düze-

ne olan yaygın inancını varsayan meşruiyet yapısının sorgulanmasına yol açmıştır. Aydınlanma ile Allah artık toplum yaşamının her boyutuna nüfuz eden mutlak konumunu yitirmişti.[14] Onun varlığı din alanıyla sınırlanıyordu (yani Gellner'in deyimiyle Allah'ın ismi tırnak içine alınmıyordu). Dahası, Allah'ın var olduğu alan, din alanının karşısında onun var olmadığı bir alan, seküler veya laik alan tanımlanıyordu. Diğer taraftan, aşağıda açıklayacağım nedenlerle, piyasa toplumlarında "hukukun üstünlüğü" ilkesi, meşruiyet ideolojisi olarak Allah'ın kutsal düzeninin yerini alıyordu. Bu da yalnız düzenleyici hukuk kurallarının değil, aynı zamanda meşruiyet öğesinin bir mücadele alanı olarak tanımlanması anlamına gelmekteydi.

Tarihsel olarak, Batı Avrupa'da piyasa toplumlarının gelişme sürecinde (Osmanlı'da da değindiğim gibi) merkezî devletin gelir ve meşruiyet gereksinimleri, piyasa kurallarının ve özellikle özel mülkiyetin genel bir kategori olarak tanımlanmasıyla gelişmiştir. Şöyle ki, yapısal olarak merkezî devletin düzenleyici yaptırımlarını, kurallarını gerektiren ticari sınıfların çıkarları devletin çıkarlarıyla çatışmaktaydı. Bu çatışmanın en belirgin şekilde yansıdığı alan meşruiyet alanıydı. Tanrı'nın kutsal düzenini odak noktası olarak alan meşruiyet söyleminin yerine piyasa toplumlarında hukukun üstünlüğü ilkesi geçiyordu. Bu ilke çerçevesinde güçlerin ayırımı öğesi, ticari sınıfların iktisadi faaliyet alanını, devletin kurallarının değişkenliğinden ve bu kuralların siyasi mücadeleler sonucunda ticari faaliyetin yaygınlaşmasıyla çelişen çıkarlara hizmet etmesi olasılığından korunmasını öngörmekteydi. Başka bir deyişle, ticari sınıflar "güçlerin ayrımı" prensibi çerçevesinde kendi çıkarlarını düzenleyici kuralların içerdiği güç mücadelelerinin sonuçlarından korumaya çalışmışlardır.

"Hukukun üstünlüğü" ilkesi yalnız güçlerin ayrımını içermiyordu. Herkesin hukuk nezdinde eşitliği ve özel mülkiyetin dokunulmazlığı öğelerini de kapsıyordu. Ne var ki, piyasa toplumlarının meşruiyet söylemi olarak "hukukun üstünlüğü" il-

14 E. Gellner, *Plough, Sword and the Book: the Structure of Human History*, Chicago, The University of Chicago Press, 1988.

kesi sorunlu bir alanı oluşturmaktadır. Öncelikle, bu ilkenin simgelediği toplum düzeni Batı Avrupa toplumlarının tarihsel gerçeklikleriyle çelişmiştir. Örneğin, özellikle geç endüstrileşen Fransa ve Almanya gibi ülkelerde, uluslararası sistemde diğer devletlerle siyasi, askerî ve iktisadi rekabet içinde olan devletler, toplumu ve iktisadı yönlendirme görevlerini üstlenmişlerdi. Bu da devletlerin zaman zaman özel kişilerin işlevi olarak tanımlanan üretim, tüketim ve yatırım faaliyetlerini üstlenmesi anlamına geliyordu. Üretim kapasiteleri yüksek ulusal ekonomilerin yaratılması çabaları olarak tanımlanan bu faaliyetlerse, devletin ekonomiye ve topluma yoğun müdahalesini gerekmekteydi. "Hukukun üstünlüğü" ilkesinin devlet-sivil toplum ayrışması ilkesiyle çelişen bu devlet müdahaleleri piyasa toplumlarında bir meşruiyet krizine işaret etmekteydi. Her devletin, devletler sistemi içinde, var olma mücadelesini tanımlayan ulusal projeler meşruiyet söylemi olarak liberal öğelerin yerini alma eğilimi gösteriyorlardı.

Ancak ulusal projelerin gerçekleşmesi için devletin vergi tabanını genişletmesi ve kendini toplumun farklı kesimlerinin gözünde meşru kılması gerekiyordu. Örneğin devletin vergi ve meşruiyet kaygıları köylülük ve loncalar çerçevesinde örgütlenen sanatkârlara belirli tavizler vermesini zorunlu kılıyordu. Bu gruplar kendi çıkarlarıyla çelişen piyasa kurallarının genelleştirilmesine karşıydılar. Bu kurallar özel mülkiyetin genelleşmesi, korumacı politikaların kalkması, işgücü ve malların serbest dolaşımını öngörmekteydiler. Böyle olunca, devlet sadece piyasa kurallarının genelleşmesini talep eden kesimlerin bir aracı olarak hareket edemiyordu. Başka bir deyişle, devletin çıkarları zaman zaman piyasa kurallarının yaygınlaşmasıyla çelişmekteydi.

En nihayet, bireylerin eşitliği ilkesinin özel mülkiyetin dokunulmazlığı ilkesiyle bir arada bulunması liberal meşruiyeti çelişkili kılmaktaydı. Şöyle ki, özel mülkiyetin piyasa faaliyetine katılmayı belirlediği bir ortamda genel eşitlik kavramı, çok özel bir durumu, mülk sahiplerinin eşitliğini tanımlamaktaydı. Diğer taraftan, 19. yüzyılda vatandaş kavramının giderek mülk

sahibi olmayanları da içermesi, formel eşitlik ve gerçekte var olan eşitsizlik arasındaki çelişkiyi barizleştiriyordu. Bu bağlamda, özel mülkiyete ilişkin hukuk söylemi gerçekte var olan eşitsizliği muhafaza ederken eşitliğe olan inancı pekiştirmek doğrultusunda bir çabayı sergilemektedir.[15] Bu hukuk söylemi hukuki özneyle (kişiler) sahip olunan şeyler (*assets*) arasında bir ayrım yapıyor ve kişilerin eşit fakat sahip olunan şeylerin dağılımının eşitsiz olduğunu tespit ediyordu. Yani bireyler sahip oldukları şeylerden bağımsız olarak genel kontrat özgürlüklerinden, özel mülkiyet haklarından faydalanabiliyorlardı. Burada dikkat çekmek istediğim nokta, piyasa toplumundaki genel piyasa kurallarının belirli bir güç mücadelesini sakladığıdır. Bu saklamanın hukuki formülü bir "şeyler rejiminin" insanlar rejiminin yerini almasıdır.

Kuşkusuz, özel mülkiyet kavramının içerdiği güç ilişkilerinin saklanabilirliği ve piyasa toplumunun içerdiği eşitsizliklerin kabul edilebilirliği devletin farklı gruplar açısından bu eşitsizliğin etkilerini hafifletebilme kabiliyetine bağlıydı. Böyle olunca da farklı grupların baskısı altında devletin topluma müdahalesi liberal meşruiyetin de bir gereksinmesi oluyordu. Diğer taraftan bu müdahale, piyasa kurallarının ve meşruiyet ilkesinin sürekli pazarlığa tâbi olması anlamına geliyordu. 19. yüzyılda herhangi bir devletin, uluslararası devlet sisteminde var olma ve ulusal ekonomi oluşturma çabaları çerçevesinde, toplumun tüm kesimlerini seferber etmesi elzemdi. Bunun için de liberal ilkelerden daha az dışlayıcı meşruiyet ilkelerine başvurmak zorunda kalınmıştır. Bu dönemde bilinçli şekilde mitolojilerin ulusalcılık ideolojilerine taban oluşturacak şekilde formüle edilmesini veya dinlerin ideolojiye dönüştürülmesini bu çerçeve içinde değerlendirmek uygun olur.[16] Bu bağlamda, hu-

15 R. Cotterrell, "Power, Property and the Law of Trusts: A Partial Agenda for Critical Legal Scholarship", (ed.) B. Fryer, A. Hunt, D. McBarnet ve B. Moorhouse, *Law, State and Society*, Londra, Croom Helm, 1981.

16 Wagner operalarının içerdiği Alman mitolojisi temleri 19. yüzyıl Alman ulusalcılığı söyleminin oluşma sürecinde anlam kazanmaktadır. Diğer taraftan 19. yüzyıl Balkan ulusalcılık söylemleri bağlamında Hıristiyanlık boyutu (kilise hiyerarşisinden bağımsız olarak) önemliydi.

kukun üstünlüğü öğesini içeren liberal anayasalar, özellikle Almanya örneğinde görüldüğü gibi, ulusal bütünlüğün bir simgesi olmaya indirgeniyordu.[17]

Özetle, Batı Avrupa toplumlarında piyasa ekonomisinin gelişmesiyle ilgili yukarıdaki irdeleme iki noktayı ön plana çıkarıyor: 1) Müdahaleci devlet piyasa toplumunun bir öğesidir. 2) Liberal meşruiyet ilkeleri bu çerçeve içinde bir sorun alanı oluşturmaktadır. Yani bu ilkeler Batı'nın tarihinde de burjuvazinin güçlü olmasının ötesinde sorunlu bir alanı oluşturmaktaydı.

Meşruiyet söylemi bağlamında 19. yüzyılda piyasa toplumuna geçiş sürecini yaşayan Osmanlı toplumuna dönecek olursak, daha önce bu toplumda meşruiyet söyleminin giderek kurallar tarafından içerilmeyen genel ve soyut bir ideolojiye dönüşme eğiliminden söz etmiştim. Toprakta devlet mülkiyetinin yaygınlaşmasıyla "adalet" kavramının küçük köylü üretiminin korunmasıyla özdeşleşmesi, bu kavramın ideolojiye dönüşme sürecini yansıtmaktadır. Bu çerçeve içinde tekrar vurgulanması gereken nokta, 19. yüzyılda Osmanlı toplumunda Batı Avrupa piyasa toplumlarına koşut olarak, merkezî devletin gelir ve meşruiyet kaygılarının, özel mülkiyetin genel ve mutlak bir hukuki kategori olarak tanımlanması gibi piyasa faaliyetlerine ilişkin kurallarla çelişmesidir. Böylece 19. yüzyılda Osmanlı'da özel mülkiyetin ve diğer piyasa kategorilerinin yaygınlaşamamasını Osmanlı'nın ezelden beri var olan "despotik" devlet yaptırımlarında aramak yerine piyasa toplumlarına özgü merkezî devletin çıkarlarının piyasaya yönelik çıkarlarla çelişmesinde aramak gerektiğini söylemek mümkün. Öte yandan bir meşruiyet söylemi olarak "hukukun üstünlüğü" anlayışını Osmanlı'da sorunlu kılan başka bir özellik vardı. Bu özellik, hukukun üstünlüğü ilkesinin Osmanlı'ya 1839 Tanzimat, 1856 Islahat fermanları ve 1876 anayasaları aracılığıyla Batı hegemonyasının bir dili olarak girmesiydi.

Bu metinler, özellikle 1839 ve 1856 fermanları, hukukun üstünlüğü ilkesinin Osmanlı'daki Hıristiyan tebaaya uygulan-

17 M. John, "The Politics of Legal Unity in Germany, 1870-1896", *The Historical Journal*, cilt 28, sayı 2, 1983, s. 341-355.

masına yönelik özel/tikel (*particularistic*) nitelik taşımaktaydılar. Bu nedenle hukukun üstünlüğü denince ilk akla gelen soru "kimin hukukunun" olmaktaydı. 19. yüzyılda şeriat kurallarından hukukun üstünlüğü ilkesinin –anayasal düzen, güçlerin ayrımı hatta özel mülkiyet, eşitlik gibi– farklı öğelerini türetme sürecini bu ışık altında değerlendirmek gerekir.

Aynı zamanda Batı'dan gelen hukukun üstünlüğü ilkesi Osmanlı bağlamında dinin (yani Aydınlanma anlamında ideoloji olarak dinin) siyasi bir söylem olarak yerleşmesine yol açmıştır. 19. yüzyıldan başlayarak, bir yandan Batı ticaretinin yaygınlaşmasıyla kaybeden grupların (ulema, loncalar), öte yandan Batı'nın üstünlüğü karşısında ezilen devletin siyasi dilinde bilinçli şekilde formüle edilmiş İslâmî öğeler hâkimdi.

Burada önemli olan, 19. yüzyılda devletin meşruiyet ilkesinin, giderek ilahî düzenden kaynaklanan yaygın bir adalet anlayışı olmaktan çıkmış olmasıdır. Artık meşruiyet bilinçli bir şekilde İslâmî öğeler çerçevesinde tanımlanan defansif bir ideoloji halini almıştır. Başka deyişle, Batı'nın getirdiği haksız düzene karşı hakkaniyetin dilini *particularistic*, özgün bir ulusal ideoloji olarak tanımlanan İslâmiyet almıştır. Abdülhamit döneminde bilinçli olarak formüle edilen hilafet kurumunun simgelediği İslâm ulusalcılığını bu çerçeve içinde görmek önemlidir. Diğer taraftan, bu meşruiyet ideolojisi, devletin toplumu örgütleyen kurallarıyla sürekli çelişmiş, bu kurallar giderek bir piyasa düzeni getirirken, meşruiyet ideolojisi onlarla kavga halinde olmuştur.

KAYNAKÇA

Barkan, Ö.L. (1940), "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1247 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat* 1, İstanbul, Maarif Matbaası.

Blackbourne, David&Eley, Geoff (1984), *Peculiarities of German History*, Oxford, Oxford University Press.

Cotterrell, R. (1981), "Power, Property and the Law of Trusts: A Partial Agenda for Critical Legal Scholarship", (ed.) B. Fryer, A. Hunt, D. McBarnet ve B. Moorhouse, *Law, State and Society*, Londra, Croom Helm.

Gellner, E. (1988), *Plough, Sword and the Book: The Structure of Human History*, Chicago, The University of Chicago Press.

İnalcık, H. (1992), "Islamization of Ottoman laws on land and land tax", *Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, (ed.) C. Fragner ve K. Schwarz, Berlin, Klaus Schwarz.

İslamoğlu, H. ve Keyder, Ç. (1977), "Agenda for Ottoman History", *Review* 1 (1).

İslamoğlu-İnan, H. (1988), "Les Paysan, le marche et l'état en Anatolie au XVIe siecle", *Annales; Economies-Societies-Civilisation*, cilt 43, sayı 5, Eylül-Ekim.

İslamoğlu-İnan, H. (1994), *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Leiden, E.J. Brill. [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, 2010]

John, M. (1983), "The Politics of Legal Unity in Germany, 1870-1896", *The Historical Journal*, cilt 28, sayı 2.

Lewis, Bernard (1968), *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, Oxford University Press. [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Babür Turna, Arkadaş Yayınları, 2008]

Renner, K. (1949), *The Institutions of Private Law and Their Social Function*, Londra, Routledge ve Regan Paul.

Thompson, E.P. (1990), *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act*, Londra, Penguin Books.

Unger, R.M. (1976), *Law in Modern Society: Toward A Criticism of Social Theory*, New York, Free Press.

Wittfogel, K. (1981), *Oriental Despotism*, New York, Vintage Books.

7

19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Neoliberal İmparatorluk Oluşumları*

Son yıllarda rağbette olan imparatorluk tartışmaları, 19. yüzyılda ortaya çıkan modern bürokratik imparatorlukların eski imparatorluklardan farklı olarak, egemen oldukları bölgelerdeki siyasi-toplumsal yapılar ve bireylerle müzakere ve uzlaşmalara dayanan esnek bir idari yapıya sahip olmadıklarını işaret ediyorlar.[1] Bu tartışmalara göre, modern imparatorluklar, yani sömürge imparatorlukları ve onların akılcı (*rational*) bürokratik denetim ve düzenlemeleri "yerel"i yıkıp yeniden biçimlemeyi yeğlemiştir. Bu da imparatorluk yönetimlerinin bir yandan, merkeze bağımlı ve özellikle sömürgelerde olduğu gibi, toplumsal patlamalara açık olmalarına neden olurken, diğer yandan eski imparatorluklarla kıyaslandığında çok daha kısa ömürlü olmalarına yol açmıştır.

Büyük ölçüde Batılı devletlerin Asya ve Afrika'da kurmuş oldukları sömürge imparatorluklarını hedef alan bu tespit, 1980'li yıllarda sosyal bilimlerde kolonyalizm sonrası toplum

(*) "On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Neo-Liberal İmparatorluk Oluşumları", (der.) Onur Yıldırım, *Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2008.

1 Özellikle Hindistan ve Afrika bağlamında kolonyalizm sonrası tartışmaları için bkz. (der.) Frederick. Cooper ve A. Laura Stoler, *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, Berkeley, University of California Press, 1997.

çalışmalarında ifadesini bulan Batılı olmayan toplumların Batı karşısında duydukları mağduriyetin bir ifadesidir. Kolonyalizm sonrası yaklaşım açısından bakıldığında Batı'nın sömürgecilik tarihi "modernite"nin acımasız tarihiyle örtüşmektedir. Bu yazı, Batı'nın sömürgecilik tarihinin insanlık dışı bir tarih olduğunu yadsımamaktadır fakat kolonyalizm sonrası yaklaşımın modernitenin tarihinin Batı tarihiyle sınırlandırılmasını sakıncalı bulmaktadır. Buradan çıkarak modern imparatorlukların değerlendirilmesi iki ana tema etrafında gerçekleştirilecektir.

İlk tema, toplumsal gerçekliği biçimleyen kurumların, özellikle de yönetim kurumlarının, dönüşüm süreçlerine işaret eden modernitenin hiçbir coğrafi bölgenin tekelinde olmadığıdır. Farklı bölgelerde sonuçlar ne olursa olsun 16. yüzyıldan itibaren Atlantik'ten Çin'e kadar uzanan Avrasya bölgesinin tarihini bu süreçler belirlemiştir. Bu dönüşüm süreçleriyse imparatorluklar bağlamında, yani farklı coğrafi bölgeleri, etnik ve dinî grupları içeren kurumsal yapılarının belirlediği siyasi birimler bağlamında ve zaman zaman –bazı bölgelerde– bu imparatorlukların evrilip uluslaşmasına yol açarak gerçekleşmiştir.

Genelde 19. yüzyılda "modern" bir imparatorluk yapısına sahip olduğu kabul edilmeyen Osmanlı İmparatorluğu modern dönüşüm süreçleri içinde yer almış ve Batı Avrasya'da 16. yüzyıldan bu yana yoğunlaşan devletler arası rekabet ortamında yönetim kurumlarının dönüşmesiyle 19. yüzyılda merkezî bürokratik düzenlemelerin ön plana çıktığı bir yapıya dönüşmüştür. Buradan yola çıkarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört yüzyıllık tarihinde iki imparatorluk yapısından söz etmek mümkündür. Kökleri 18. yüzyılın başlarına kadar uzanan Osmanlı'nın bu "büyük dönüşüm"ü, Avrasya'nın diğer bölgelerinde de olduğu gibi çok çelişkili ve "eski"yle "yeni'nin kâh çatıştığı kâh birbirleriyle uzlaştıkları ve bunların sonucu olarak yeninin eskinin izleriyle biçimlendiği süreçlerden oluşur. Somutta bu çelişki ve çatışmalar toplumda farklı kesim ve bireylerin değişen koşullarda var olma mücadelesini yansıtan siyasi faaliyetlerdir. Yani siyaset, dönüşümün yaşama yansıyan yüzüdür.

Bu yazının ikinci temasıysa –aşağıda değineceğim revaçta olan modernite eleştirilerinden farklı olarak– modern dönüşümün, özellikle de onun vazgeçilmez öğeleri olan ve toplumu biçimleyen bürokratik kurum ve kuralların, kişilerin veya toplulukların hızla değişen bir ortamda yaşamlarını idame ettirebilmek ve dönüşümleri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek için verdikleri mücadeleleri içerdiğidir. Söz konusu olan kurum ve kurallar, daha önceleri fer'i, yani vergi ve askerlik mükellefiyetlerini, toprak üzerindeki farklı hakları özgün koşullara hitap edecek şekilde tanımlayan kurallardan farklı olarak bu mükellefiyet ve hakları toplumun tüm fertlerini kapsayacak şekilde tanımlamaktaydılar. Bu umumi nitelikte olan kurum ve kurallarsa siyasetin alanları, yani bürokrasinin kurum ve kuralları tarafından yaşam koşulları belirlenen birey ve toplulukların kendi çıkarlarını korumak için mücadele ettikleri ve bu çıkarlarının müzakere edildikleri alanlardı.

Burada müzakere ve uzlaşmaların modern ve eski imparatorluklarda cereyan ettikleri tarihsel bağlamları gözden kaçırmamak gerekiyor.[2] Öncelikle pek revaçta olan uzlaşma ve müzakere olgularının açıklayıcı kategoriler değil de araştırma nesneleri olduklarını vurgulamak isterim. Şöyle ki, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda müzakerelerin, uzlaşmaların odağı daha önceleri olduğu gibi dirlik düzenliğin sağlanmasını öngören ve farklı grup ve bireylerle hükümdar arasında gerçekleşen pazarlıklar veya anlaşmalar sonucu ortaya çıkan fer'i nitelikli kurumlar ve kurallar değildir. Bu dönemde müzakere ve uzlaşmaların odağı, merkezî bürokrasilerin devletler arası rekabette devletin bekasının gerektirdiği askerî ve iktisadi gücün oluşması için toplumun tümünü içeren umumi kural ve kurumlara kaymıştır.

Diğer taraftan modern imparatorlukların içerdikleri iktidar ilişkileri ve bunların hayata geçmelerini sağlayan yönetim biçimleri, bu imparatorluk yapılarının temsil ettikleri dönüşüm süreçleri 20. yüzyılın sonunda ortaya çıkan imparatorluk olgu-

2 James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven, Yale University Press, 1998.

suna ışık tutabilir. Burada metodolojik (yöntemsel) bir kaygı söz konusudur. Çağdaş imparatorluk tartışmaları, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış olan Batılı sömürge imparatorlukları üzerinde yoğunlaşan tartışmalarda olduğu gibi, tanımlayıcı (*descriptive*) bir yöntem izlemektedirler. Örneğin Hardt ve Negri'nin küresel piyasa ortamı bağlamında tanımladıkları sermaye merkezli imparatorluk olgusu ve onun küresel yönetim ağları bu tür bir çalışmadır.[3] Bu yazıda imparatorlukların "ne" oldukları, yani onların yapılarının neler olduklarının anlatımı yerine, oluşma süreçleri vurgulanacaktır. Bu süreçler toplumun farklı kesimlerini içeren çok çelişkili, iktidarların meşruiyetlerinin sürekli sınandığı siyasi alanları içermektedir. Ne yazık ki, bu siyaset alanlarının varlıkları, hem bürokratik yönetimleri mutlak denetim ve gözetim alanı olarak gören yaklaşımlar tarafından hem de günümüzdeki yönetişim kurumlarını siyasetin işlemediği teknik alanlar olarak algılayan yaklaşımlar açısından göz ardı edilmektedirler. Bu da siyasi bir teslimiyetçiliğe, çaresizliğe yol açmaktadır.

Bir kavramsal tartışma

Öncelikle yukarıda değindiğim imparatorluk tartışmalarına temel oluşturan modern yönetim ve iktidar anlayışları üzerinde durmak istiyorum. Bunların arasında en belirleyici olanı Foucaultcu anlayışa göre, modern yönetim, onun kurum ve kuralları toplumsal ilişkileri, toplumsal gerçekliği biçimleyerek mutlak bir güç (iktidar) yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Foucault'nun "panopticon" metaforu aracılığıyla tanımladığı modern yönetim kurumları, örneğin okullar, akıl hastaneleri, bürokrasi, yaşamın her boyutunu biçimleyip denetlerken içerdikleri iktidar ilişkilerini ve onların uygulayıcılarını gizler ve görünmez kılar.[4] Yani yönetim, siyasi öznesi olmayan bir iktida-

3 Michael Hardt ve Antonio Negri, *Empire*, Cambridge, Harvard University Press, 2000.

4 Michel Foucault, "On Governmentality", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, (ed.) G. Burchell vd., University of Chicago Press, 1991, s. 87-104.

rı temsil etmektedir. Bu iktidar öylesine yaygın ve mutlaktır ki, yönetim kurumları tarafından denetlenip şekillenen toplum ve bireyler ondan ayırt edilemezler, onun bir parçası haline gelirler. Böyle olunca da denetim neredeyse görünmez hale gelir, kimse kimin kime hükmettiğini, kimin kim tarafından denetlendiğini bilemez durumdadır.

Diğer bir deyişle, modern devletle özdeşleşen modern yönetim kurumları kişilerin siyasi iradelerini yok etmekte ve bireyler içinden çıkamadıkları bir denetim ağı içine hapsolmaktadırlar. Bu yaklaşım, 1970'li ve 1980'li yıllarda modern yönetimin doruk noktalarından birisi olan sosyalist rejimlerin çökmeleri ve onların baskıcı niteliklerinin gün yüzüne çıkmaları, diğer yandan da refah devletleri ve gelişmeci devletlerin girdikleri krizle birlikte ortaya çıkan bürokratik yönetime karşı oluşan tutumları beslemiştir.[5] Yine bu dönemde neoliberal toplum projesi, devlet güdümlü iktisadi gelişme modellerini hedef almaktaydı. Bu projeyi destekleyenler iktisadi büyümenin gerçekleşmesi ve toplumun zenginleşmesi için bireyin özgürleşmesinin şart olduğuna inanıyorlardı. Bu da 19. yüzyıldan bu yana iktisadi kaynakların (toprak, emek, sermaye) paylaşım süreçlerini denetleyen merkezî yönetimlerin ortadan kaldırılması anlamına gelmekteydi. Kısacası neoliberal yaklaşım, bürokratik devletin ekonomiye müdahalesi sona erip ürün, emek ve sermaye piyasaları arz ve talep yasalarının doğal akışına bırakıldığında uzun dönemde tüm bireylerin uygun koşullarda istihdam edilebileceklerini, malların tüm ihtiyaçları sağlayacak fiyatlarda satılabileceğini ve faiz oranlarının yatırım yapmak isteyenlerin ihtiyaçlarını karşılayabileceğini öngörmektedir.[6]

Devlet karşıtı neoliberal anlayışın siyaseti tümden dışlayan Foucaultcu yaklaşımdan farkıysa onun, merkezî bürokratik denetimi belirli bir siyasetle özdeşleştirmesidir. Neoliberal yaklaşıma göre, bürokrasilerin piyasalara müdahaleleri siyasi eylem-

5 Sosyalist ve gelişmeci devletlerin Foucault'nun modern yönetim eleştirisi ışığında incelenmesi için bkz. Scott 1998.

6 Neoliberal yaklaşımın bu doğrultudaki bir eleştirisi için bkz. (der.) Huri Islamoğlu, *Constituting Modernity: Private Property in the East and the West*, Londra, I.B. Tauris, 2004.

lerdir ve bu eylemler toplumsal servetin dağılımını sermayedar grupların dışında yer alan kesimler (örneğin işçiler, kadınlar, yaşlılar, çiftçiler) lehine gerçekleştirmeyi amaçlamaktadırlar. Diğer taraftan bürokrasilerin siyasi eylemleri piyasaların düzenli işlemelerine mani olarak büyümeyi, yani sermaye sahiplerinin kârlarının artmasını engellemektedir. Bunun karşısında neoliberal anlayış piyasaların işlerlik sağlaması için gerekli olan kurumsal altyapıyı içeren ve yönetişim kavramıyla bütünleşen siyaset ötesi bir yönetim tarzı önermektedir. Burada yönetim veya yönetişim, sadece ekonominin doğal akışının önündeki engelleri kaldıran faaliyetler üzerinde yoğunlaşan tekniklerden oluşmakta ve uygulayıcılarıysa teknisyenler olarak tanımlanmaktadırlar.

Bu yazıda yalnızca bürokratik yönetimlerin içerdikleri siyaset alanları değil, aynı zamanda küresel piyasa ortamlarını biçimleyen yönetişim ortamlarının içerdikleri siyasi alanların da üzerinde duracağım. Bunu yaparken amacım, hem Foucault'nun iktidarın belirli bir biçimde uygulanması sonucu "öznesiz"miş gibi görünen modern yönetim anlayışını hem de neoliberal yaklaşımın yönetişimi sadece doğal olanın gerçekleşmesini sağlayacak bir tekniğe indirgeyen tutumunu eleştirmektir.

Foucaultcu yaklaşımla ilgili olarak bir noktaya değinmek istiyorum: Bu yaklaşımın toplumsal gerçekliğin yönetim pratikleri tarafından biçimlenme süreçlerine dikkati çekerek neoliberal yaklaşımın "doğacı", yani piyasa oluşumlarını doğa kanunlarının belirlediği varsayımını çürütmekteki önemi yadsınamaz. Ne var ki, Foucault tarihsel olarak ortaya çıkan modern yönetim biçimlerinin iktidarı "öznesizleştirdiğini" vurgulamış ve bireyleri biçimleyerek onların yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olan yönetim pratikleri karşısında bireylerin sergileyecekleri direnişlerin etkin olamayacaklarına işaret etmiştir. Burada benimsenen bakış açısıysa bireylerin mücadele ve direnişlerinin yönetim biçimlerinin oluşmasında bizzat yer aldıklarını vurgulamaktadır. Yani toplumsal gerçeklik "doğal" yasalar tarafından değil de, dünyevi ve iktidar ilişkilerini

içeren yönetim pratikleri tarafından şekillenmekte, bu şekillenme süreci birey ve grupların çıkarlarının karşı karşıya geldikleri, bazen bu çıkarların birbirleriyle uzlaştırıldıkları siyasi süreçlerden meydana gelmektedir. Böyle olunca da toplumsal gerçekliğin siyasi olarak (veya siyaset tarafından) biçimlenmesinden söz edebiliriz.

Örneğin herhangi bir toplumda kaynakların dağılımını belirleyen mülkiyet ilişkileri idari kural veya hukuki düzenlemeler tarafından tanımlanır. Bu tanımlanma, yani bu ilişkilerin biçimleme süreciyse farklı birey veya grupların veya yöneticilerin belirli bir kaynağın kullanım veya mülkiyet hakkından istifade edebilmek için verdikleri mücadeleleri, bu kesimler arasında cereyan eden istişare ve çekişmeleri içermektedir. Yani mülkiyet ilişkilerini tanımlayan idari kural veya hukuki düzenlemeler aynı zamanda siyasi mücadele alanlarıdır. Bu siyasetin aktörlerinin kimler olduklarını, yani bu siyasetin kimleri içerdiğiniyse tarihsel olarak ortaya çıkan iktidar ilişkilerini veya iktidar ortamlarını belirler.

Burada devlet ya da imparatorluk kavramları denildiğinde, böylesi tarihsel iktidar ortamları kastedilmektedir. İktidar ortamı kavramı, Gramsci'nin hegemonya veya hâkimiyet kavramından esinlenerek, hâkim kesim ya da kesimlerin zorla ya da iknayla diğer kesimler üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştıkları alanları tanımlar. Burada hâkim veya iktidar olmak, toplumsal gerçekliği yönetimsel kurum ve kurallar aracıyla belirli hedeflere doğru düzenleyebilme, yani yönlendirebilme kabiliyetinden başka bir şey değildir. Ne var ki, imparatorluğun veya devletin hâkimiyetinin bekası, hâkim kesimin kendi çıkarlarını farklı kesimlerin çıkarlarıyla uzlaştırmasıyla sağlanabilir.

Yönetim pratikleri, yani toplumsal gerçekliği biçimleyen idari ve hukuki kural ve kurumlar, bu uzlaşmaların ve onlara götüren tartışmaların cereyan ettiği alanlardır. Bu nedenle modern iktidar ortamları söz konusu olduğunda böylesi kurum ve kuralları tekdüze bir baskıcılık ortamıyla özdeşleştirmek yanlış olur; toplumsal aktörler kendi yaşam koşullarını tanımlayan kurum ve kuralların biçimlenme süreçleri içinde yer alırlar.

Böylesi süreçlerin içerdikleri tartışma ve uzlaşmaların sınırları, tüm aktörler arasında oyunun kuralları üzerinde oluşmuş olan bir mutabakat tarafından çizilir. Mutabakatın içeriğiniyse hâkim kesimlerin meşruiyet söylemleri, yani onların ortaya attıkları toplumsal projenin tanımı oluşturmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında iktidar ortamlarını birbirinden ayıran, farklılaştıran onların öne sürdükleri toplumsal proje veya öz tanımlardır. Diğer taraftan farklı tarihsel dönemlerde, örneğin erken modern diyebileceğimiz 15. yüzyıldan 18. yüzyıl sonrasına kadar olan dönemde veya 19. ve 20. yüzyıllarda ya da 20. yüzyılın sonunda bu yana, belirli bir toplumsal projenin farklı coğrafi bölgelerde yer alan imparatorluk veya devlet yapıları tarafından paylaşılması söz konusudur. Keza herhangi bir dönemde paylaşılan toplumsal projenin, örneğin dirlik düzenliğin sağlanması önceliğinin ülkenin iktisadi olarak zenginleşmesi ve üretken kılınması projesine evrilme süreci de tüm dünya imparatorluk veya devletlerini kapsamış ve farklı bölgeler için bu evrensel sürecin niteliği ve sonucu büyük 15. yüzyıldan bu yana süregelen devletler arası rekabetin koşulları tarafından belirlenmiştir. Burada vurgulanması gereken, zaman içinde farklılaşan iktidar ortamlarının farklı yönetim pratiklerini birlikte getirdikleri ve bu pratikler çerçevesinde cereyan eden tartışma, uzlaşma süreçlerinde iktidarın meşruiyetinin sürekli sınandığı ve tartışıldığıdır.

Örneğin 16. yüzyıldan bu yana devletler arası rekabet ortamında ve Batı Avrasya'da farklı devletlerin –başta toprak olmak üzere– gelir kaynaklarını artırmak üzere girişikleri coğrafi genişleme çabalan merkezî bürokrasilerin ortaya çıkmalarına neden olmuştur. Bu bağlamda yönetim biçimleri veya toplumsal gerçekliği biçimleyen kurum ve kurallar umumi, yani tüm durumları kapsayan bir nitelik kazanma eğilimi göstermişlerdir. Söz konusu olan kurum ve kurallar, daha önceleri fer'i, yani vergi ve askerlik mükellefiyetlerini, toprak üzerindeki farklı hakları özgün koşullara hitap edecek şekilde tanımlayan kurallardan farklı olarak, bu mükellefiyet ve hakları toplumun tüm fertlerini kapsayacak şekilde tanımlamamıştır.

Özellikle de 19. yüzyılda Batı Avrasya'da oluşan devletler arası güç dengeleri artık komşu devletlerin kaynaklarını artırmak için birbirlerinin topraklarını işgal etmelerine izin vermiyordu. Bunun sonucu olarak bir yandan denizaşırı bölgelere açılım gerçekleşirken diğer taraftan bir içe dönüşe, yani bürokratik yönetimlerin umumi vergilendirme ve askere alma uygulamalarına şahit olunmuştur. İktisadi büyüme (ve onun getirdiği nüfuz artışı) askerî gücün inşasında vazgeçilmez bir unsurdu. Yine bu dönemde ana gelir kaynağı olan toprak üzerindeki hakların yeniden düzenlenmesi, yani özel mülkiyetin ortaya çıkması iktisadi gelişmenin ana belirleyicisi olarak görülmekteydi. Bu da toprakta özel mülkiyeti tanımlayan kuralların umumi bir nitelik kazanması demekti.

Umumi nitelikte olan kurum ve kurallarsa (vergilendirme, askere alma, toprakta mülkiyet) siyasetin alanları, yani bürokrasinin kurum ve kuralları tarafından yaşam koşulları belirlenen birey ve toplulukların kendi çıkarlarını korumak için mücadele ettikleri ve bu çıkarlarının müzakere edildikleri alanlardı. Ne var ki, umumi kural ve kurumlar bu müzakerelerin referans noktalarını oluşturdukları sürece, yani tüm tartışmaların bu kuralların içerdikleri tanım ve terminolojiler çerçevesinde cereyan ettikleri sürece bürokrasilerin hâkimiyetlerinden, bu hâkimiyetin meşruiyetinden söz edilebilirdi. Bu meşruiyetse yalnızca askerî gücün ve iktisadi büyümenin sağlanmasıyla belirlenmiyordu; aynı zamanda bürokrasinin toplumda yer alan farklı çıkarları uzlaştırmalarını ve bunu yaparken de farklı kesimlere kaynak aktarımı sağlama kabiliyetini de varsayıyordu. Umumi olarak tanımlanan özel mülkiyet ve vergi kuralları söz konusu olduğunda, bu kuralların umumi niteliklerinde bazı kısıtlamalar yapılması anlamına geliyordu.

1980'li yıllardan bu yana merkezî bürokratik iktidarlar giderek zayıflamış veya ortadan kalkmıştır. Dahası ulusal iktisadi gelişmeyi (devlet destekli piyasa veya devlet güdümlü sosyalist) öngören meşruiyet söylemleri yerini giderek ulus-ötesi ağlar etrafında düzenlenen ve küresel piyasa ilişkilerini ön plana çıkaran iktisadi gelişme söylemlerine bırakmaktadırlar. Yani

herhangi bir bölgedeki egemen kesimler o bölgenin ulus-ötesi ağların içinde yer almalarını (örneğin ulus-ötesi finans piyasalarının beynini oluşturan merkez bankaları ağı, mal piyasalarını düzenleyen DTÖ) sağlamakla yükümlüdürler. Ulus-ötesi düzeyde hâkim olan sermaye kesimleri –ister AB ağırlıklı, ister ABD ağırlıklı olsunlar– farklı bölgelerde bu doğrultuda hareket edecek kesimlerin iktidara gelmelerini desteklemekte, gerekirse Irak'ta olduğu gibi bu iş için askerî güç kullanılmaktadır.

Güncel imparatorluk tartışmalarının bir kısmı, 21. yüzyılda Amerikan imparatorluğundan söz edildiğinde bu imparatorluğun askerî boyutunu ön plana çıkartmakta ve bürokratik yönetimlerin çökertilmesini öngören yeni piyasa düzeninde Amerikan askerî müdahalelerinin gerekli olduğuna ve Amerikan imparatorluğunun dünya barışının sağlanmasındaki önemine işaret etmektedirler.[7] Ne yazık ki, son yıllarda yaşanan gelişmeler meselenin, liberal ekonominin öngördüğü ve bugünlerde ABD'nin üstlenmeye kalktığı gece bekçiliği işlevine indirgenemeyeceğini göstermektedir

Öncelikle, 21. yüzyılda imparatorluk olgusu ve onun içerdiği iktidar ilişkileri bürokratik olmayan yönetim pratikleri aracılığıyla ulus-ötesi bir piyasa düzeninin inşa edilmesi çabasıyla örtüşüyor. Bu pratiklerse bürokrasinin genel kurallarından farklı olarak fer'i uygulamalardan oluşmaktadır. Örneğin özel durumlar karşısında "formel" olmayan yapılarıyla esnekliği sağlayan "şirket kuralları" (*corporategovernance*) ya da "bağımsız" kurul veya komisyonların oluşturduğu "duruma yönelik" kural ve öneriler bu tür uygulamalar arasındadır.

Diğer taraftan, sermaye kesimlerinin iktidar olma çabalarını içeren yönetim odaklarının ve bu kesimlerin biçimlemeye çalıştıkları toplumsal gerçeklik etrafında bir mutabakat oluşturmaları zorlu süreçlerdir. Bu da yeni düzenin kurulmasında neden kaba güç kullanımının ön plana çıktığını açıklamaktadır. Örneğin Irak'ta etnik grupların temsilcilerinden oluşan ve işgal sonrasında tayin edilen Amerikan valisinin inisiyatifiyle oluş-

7 Robert D. Kaplan, *Imperial Grunts: The American Military on the Ground*, New York, Random House, 2006.

turulan anayasa komisyonu tarafından yapılan anayasa, kaynakların farklı etnik gruplar arasında eşitsiz şekilde dağılımını öngörmektedir. Yani Irak Anayasası, 19. yüzyıldan bu yana kabul görmüş ve ulus-devletler tarafından benimsenmiş olan anayasalardan farklı olarak, toplumu genel kurallar çerçevesinde bütünleştiren ve ulusal bütünlük içinde yer alan bireylerin vatandaşlık hakları üzerinde yoğunlaşan hukuki/idari bir belge değildir. Aksine, anayasa, toplumun öncelikle etnik gruplardan oluştuğu varsayımından hareket ederek, toplum kaynaklarının farklı etnik gruplar arasında bölüştürülme koşullarını belirlemektedir. Yani anayasa, Irak'ın farklı etnik gruplar tarafından yönetilen bir alan olarak yeniden biçimlenmesini öngörmektedir. Bunu yaparken de bürokratik "ulusal" yönetimler yerine yerel, bölgesel yönetimleri ve onların ulus-ötesi aktörlerin isteklerine öncelik veren uygulamalarına işaret etmektedir. Bu niteliğiyle de anayasa, farklı etnik gruplar arasında uzlaşma, mutabakat sağlayamamış; bu gruplar arasındaki çelişkilerin derinleşmesine yol açmış ve ortaya çıkan çatışma ortamı asayişin korunması için Amerikan askerî güçlerinin Irak'taki varlığını elzem hale getirmiştir. Buradaki mesele, toplumun farklı kesimleri arasındaki çelişkilerin, uzlaşma ve müzakereler şeklinde anayasa tarafından içerilmemesidir. Yani toplumun yönünü belirleyecek nitelikte bir kurum olan anayasa, toplum aktörlerinin siyasi katılımı olmadan gerçekleşmiştir.

Ulus-ötesi piyasa düzeni açısından bakıldığında burada mücadelesi verilen, çok önemli bir kaynak olan petrolün hangi etnik grubun denetiminde olacağıdır. Petrol kuyularının mülkiyeti konusunu ele alan yeni yasanın da öngördüğü şekilde farklı bölgelerdeki petrol kuyularının denetimi o bölgelerde yönetimi elinde bulunduracak etnik gruplara verilmektedir. Aynı zamanda yasa, etnik yönetimlerin denetimlerinde bulunacak olan kuyuların fer'i anlaşmalar çerçevesinde petrol şirketlerine uzun dönemli olarak kiralanmalarını öngörmektedir. Yani petrol kuyularının yönetimi artık genel bürokratik prosedür ve kurallara tâbi değildir. Kuyular ulusal servetin bir parçası olarak algılanmamakta ve yeni kiralanma koşullarında belirli es-

neklikler sağlamaya müsait yerel etnik yönetimlerin denetimine verilmektedirler.

Diğer taraftan, yine bir ulus-ötesi piyasa oluşumu modeli olan AB sürecine bakıldığında, Avrupa'da yeni piyasa düzenini biçimleyen kurum ve kuralların –özellikle de çekirdek on ülke söz konusu olduğunda– büyük ölçüde siyasi süreçleri içerdikleri görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, siyasi müzakere ve direnişler sonucu tarım desteklerinde veya işçi ödeneklerinde AB önerilerine aykırı ve devlet harcamalarını GSYİH'nin %3 üstüne çıkaracak nitelikte artışlar görülse de, bunların bir geriye dönüş olmadıkları ve yeni düzen anlayışı ve fer'i kurallar çerçevesinde duruma yönelik olarak (çoğu bir kez olmak üzere) gerçekleştirildikleridir. Yani bu tür fer'i yaptırımlar daha önceleri genel olarak tanımlanmış olan sosyal haklara çok uzaktırlar. Yeni uygulamalar çoğunlukla fer'i taleplere cevaben verilen fer'i "sadaka"lar niteliğindedir.

Benzer şekilde yeni piyasa düzeninde kendine yer bulamayan kesimler için "yoksul" tanımı kullanılmakta ve böylelikle "dışlanmışlık" fer'ileştirilmekte, yani genel olmayan, piyasa düzeninden bağımsız olarak var olan özel bir durummuş gibi resmedilmektedir. Diğer taraftan "sadaka" uygulamalarını yeni piyasa düzeninde dışlanan kesimlerle bir uzlaşma siyaseti olarak değerlendirmek de mümkün. Burada önemli olan bu uzlaşmanın ve yeni piyasa ortamında cereyan eden siyasetin referans noktasının "iktisadi gelişme" vaadi olmasıdır; zaten sadaka düzeni de bu vaadin gerçekleşmesidir. Ne var ki, sadakayla karşılanmaları ulus-ötesi aktörlerin çıkarlarıyla çatışan talepler söz konusu olduğunda –örneğin petrol gibi kaynakların üzerinde ulusal denetim hakları– ciddi sorunlar çıkmakta ve de "imparatorluk" pek de sevimli olmayan "polisiye" yüzünü göstermektedir.

Yazının ikinci bölümünde Osmanlı örneğinden çıkarak bürokratik yönetimin biçimlediği piyasa ortamında ortaya çıkan siyasetlerin bu ortamı nasıl belirlediğini göstermeye çalışacağım. Burada sergilemek istediğim imparatorluk kavramının iki farklı iktidar ortamında nasıl şekillendiğidir.

Bir siyaset alanı olarak Osmanlı'da bürokratik yönetim

Osmanlı'da merkezî bürokrasinin egemenliğinin kurulması 1840'lı yılların başında gerçekleşmiştir. Bunun en belirgin göstergesi, bu dönemden itibaren fer'i kurum ve yasalar tarafından tanımlanan ve farklı kesimlerle (yöneticiler, üreticiler, hizmet) padişahın yönetimi arasında gerçekleşmiş olan uzlaşmaları içeren imtiyaz ve ayrıcalıkların yerlerine merkezî bürokrasinin vergi talepleriyle örtüşen, toprakta bireysel özel mülkiyeti tanımlayan kuralların ortaya atılmasıdır. Yeni yasa ve kurumlarla bürokrasi, yegâne vergi toplayıcı ve de yegâne askere alma yetkisi olan merci olduğunu ilan etmektedir.

Fer'i yasalardan genel düzenlemelere geçiş süreci bürokrasinin egemenliğinin kurulmasıyla özdeşleşen siyasi bir süreçti. Bu süreç öncelikle, farklı gruplarla hükümdar arasında gerçekleşen münferit uzlaşma ve müzakereleri içeren ayrıcalıklarını kaybeden kesimlerin (örneğin vakıf kuruluşları, mülk sahipleri, mültezimler), genel düzenlemeler karşısında sergiledikleri direnişleri ve bürokrasinin farklı düzlemlerde bu kesimlerle uzlaşma çabalarını içermektedir. Bu denli uzlaşma çabalarını, "kaybeden" kesimlerin taleplerinin izlerini hem genel düzenleme metinlerinde hem de bu düzenlemelere eşlik eden özel düzenlemelerde görmek mümkündür. Bu bağlamda 1858 Arazi Kanunnamesi önemli bir örnek oluşturur.

Kısaca Arazi Kanunnamesi bir yandan ferdi, özel mülkiyeti tanımlayıp tapu sahibiyle olan ilişkiler çerçevesinde toprak üzerindeki çeşitli kullanım haklarını (kiracılık, mal sahipliği) düzenlerken, diğer taraftan da toprağın gelirleri üzerinde farklı grupların (mültezim, vakıf, mülk sahipleri) iddia ettikleri hakları ortadan kaldırarak tüm vergilerin merkezî bürokrasi tarafından toplanmasını sağlamaya çalışıyordu. Osmanlı'da bürokrasinin vergilendirme kaygısı aynı zamanda özel mülkiyetinin ihsası kaygısıyla örtüşmekteydi. Bu örtüşmede 19. yüzyılda yaygın kabul gören ve toprakta üretimin artmasını özel, ferdi mülkiyetin ihsasıyla ilişkilendiren faydacı (*utiliter*) anlayışların

rolü büyüktür.[8] Ne var ki, topraktaki mülkiyet ve onlara bağlı olarak da vergilendirme ilişkilerini basitleştirmeyi amaçlayan, bunu yaparken de bürokrasinin vergilendirme amaçlarına öncelik veren kanunnamenin hem oluşturulma hem de uygulanma süreçleri son derece tartışmalı, çeşitli müzakere ve uzlaşmaları içeren süreçlerdi.

Öncelikle kanunnameyi kaleme alan fakihlerden oluşan komisyon üyelerinin imzalarını taşıyan önsözde, üyeler kanunnamenin önerdiği dönüşümler ve bunların karşısında oluşabilecek tepkiler konusundaki kaygılarını ifade etmektedirler. Her şeyden önce, fakihler ısrarla kanunnamenin bir yenilik getirmediğine, sadece eski zamanlardan beri geçerli olan kanun maddelerinin ve fıkıh kurallarının bir derlenmesi olduğuna işaret etmektedirler. Ne var ki, komisyon üyelerinin tüm uzlaştırıcı çabaları kanunnamenin temsil ettiği kökten dönüşümü, siyasi devrimi gizlemeye yetmiyordu.[9]

Kanunname metni, bu "büyük dönüşüm"ün yarattığı toplumsal gerginliği öngörüp engellemeye çalışmıştır. Bu bağlamda, kanunnamenin genel bir düzenleme olma iddiasına karşın, sadece devletin sahibi olduğu miri topraklarda uygulanabilir olmasına dikkat edilmelidir. Böylelikle vakıf ve mülk toprakları kanunnamenin uygulama alanı dışında bırakılıyor, yani bu topraklar bireysel özel mülkiyet tanımına dayanan yeni ver-

---

8 İngilizlerin Hindistan'da uyguladıkları toprak kanunlarıyla Osmanlı Arazi Kanunnamesi arasındaki benzerlikleri, bu faydacı anlayışın iki ortamda da çok yaygın olmasına bağlamak mümkündür.

9 Arazi Kanunnamesi ve Mecelle gibi özel mülkiyet ve ticari muamelata yönelik kuralların oluşturulması söz konusu olduğunda, fakihler arasında istişarenin, farklı çıkarların uzlaştırılmasında çok önemli olduğu görülmektedir. Toplumu biçimleyen kuralların yoğun istişareye tâbi tutulması tabii ki Osmanlı fakihlerinin eskiden beri izledikleri bir yöntemdi ve 19. yüzyılda Cevdet Paşa gibi fakihler bu mekanizmayı Osmanlı'nın modern dönüşümünün önemli bir parçası haline getirmişlerdir. Onların bu çabası, aynı dönemde hukuki istişarenin kurumsal dönüşüm süreçlerinde ön plana çıktığı Avrupa'daki (özellikle Almanya ve Fransa'daki) hukukçuların çabalarıyla çakışıyordu. Osmanlı'da bu istişari ortam Mecelle'nin kesintiye uğratıldığı 1880'lere kadar sürmüş, bundan sonraki dönemlerde kurumsal reformlar büyük ölçüde hukuki istişare süreçleri üzerinden gerçekleştirilmemiştir. Bu da belki de Osmanlı'yı Doğululaştıran "tepeden inme" modernleşme sürecinin başlangıcı olmuştur.

gi düzeninin ve onun içerdiği denetimlerin dışında kalıyorlardı. Bu da vakıf ve mülk topraklarını denetleyen kesimlerle bir uzlaşmaya ve onlara verilen bir tavize işaret etmekteydi. Diğer taraftan kanunname, tapu sahibi olup özel mülkiyet hakları elde eden bireyleri toprak piyasalarının olumsuzluklarından korumayı amaçlamış, bunu yaparken de özel mülkiyet hakkı üzerine bazı kısıtlamalar getirmiştir. Bunlar öncelikle satış üzerindeki kısıtlamalardı ki, borçlanma yoluyla topraksızlaşmayı önlemeyi ve bunu yaparken ticarileşen tarım ortamında üreticiyi korumayı amaçlamaktadırlar. Örneğin, kanunname bir taraftan tapulu toprakların serbest satışına müsaade ederken, diğer yandan toprak sahibinin borcundan ötürü toprağını kaybettiği durumlarda borç ödendiğinde toprağın sahibine geri dönmesine ilişkin ilkeyi de içeriyordu.

Benzer şekilde umumi kaidenin "fer'ileşme" sürecine kanunnamenin uygulanmasında farklı yörelerde ortaya çıkan itiraz ve direnişler bağlamında şahit olunmaktadır. Bu direniş ve müzakereler sonucunda farklı yörelerde (özellikle de Balkanlar'da) bürokrasinin ve yeni tapu sahiplerinin toprak üzerinde kullanım hakları olan üreticilerle uzlaşmalarını içeren hususi nizamnamelerin ortaya çıktıkları görülmektedir.[10]

Bu bağlamda bürokrasi tüm uzlaşmacı tavrına rağmen yasaların genel niteliklerinin korunması için mücadele vermekteydi. Bu mücadelenin pek de başarısız olmadığının bir göstergesi, tüm mücadele ve uzlaşmaların referans noktası olarak genel düzenlemeleri alması ve onların terminolojini ve kategorilerini kullanmasıdır.

Bürokratik yöntem açısından bakıldığında, genel kuralların korunması bürokrasiye fer'i çıkarların ötesinde tüm çıkarları uzlaştırmakta etkin kılacak bir üçüncü taraf konumu sağla-

10 Örneğin Bursa Nizamnamesi. Bu nizamname, 1850'li yılların sonunda Bosna'daki ortakçıların Arazi Kanunnamesi'ne karşı çıkmaları ve onu izleyen müzakereler sonucu neşredilmiştir. Yanya çiftliğinde komisyon kararlarının hususi bir nizamnamede neşredilmesi vaat edildiyse de bunun gerçekleşmediği görülmektedir. Daha sonraki dönemde, bu çiftlikle ilgili bir sorun kaydına rastlanmadığına göre büyük olasılıkla komisyonun kararları karşılıklı anlaşmalar çerçevesinde uygulanmıştır.

maktaydı. Bu konum 19. yüzyılda bürokrasinin meşruiyetinin temel taşlarından biri olmuştur. Geçmişte padişahın fer'i uzlaşmalar yoluyla vaat ettiği adaletin ötesinde bürokrasi, meşruiyetini toplumun tüm kesimleri arasında uzlaşmayı sağlayan kesimler üstü bir konumda aramıştır. Bürokrasinin bu toplum üstü, "yüksek uzlaştırıcı" olma niteliğinin vurgulanması, onun bir tür "bürokratik adalet" dağıtıcısı olarak algılanmasına yol açmıştır. Bu algılanış, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda askerî ve iktisadi rekabet bağlamlarında pek de başarılı olmadığı göz önüne alınırsa, Osmanlı bürokrasinin varlığını sürdürmesinde belirleyici unsur olmuştur.

Sonuç

Yukarıda, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu örneğinden yola çıkarak gerçekleştirilen modern bürokratik imparatorluk irdelemesi, öncelikle bürokratik yönetim biçimleri ve kurumlarının nüfuz edilemez teftiş ve denetim alanları olmadıklarına, aksine bunların farklı kesimlerin çıkarlarının uzlaştırıldığı siyasi alanlar olabileceğine işaret etmektedir. Yalnız burada işaret edilmesi gereken husus, Osmanlı'nın kendini bir sömürge imparatorluğu, yani bir "öteki" üzerinde egemenlik kurmaya çalışan ve çağdaş medeniyeti temsil eden bir güç olarak görmediğidir.[11] Belki de bu nedenle yukarıda sözü edilen bürokrasinin meşruiyetinin "idari adalet" dağıtıcılığına dayandırılması olgusu ön plana çıkmaktadır.

Örneğin özel mülkiyetin ihsasında çok önemli bir süreç olan kadastro faaliyeti İngilizler tarafından Hindistan'da daha 1830'larda gerçekleştirilmiş ve sömürge yönetimi bu faaliyete karşı direnişleri yer yer zor kullanarak da bertaraf edebilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa kadastro faaliyetinin karşı-

11 Son zamanlarda, Yemen'de Osmanlı'nın sömürgeci söylemleri benimsediğine dair çalışmalar vardır. Yine de bunun yaygın bir yaklaşım olmadığı kanısındayım. Bkz. Thomas Kühn, "Shaping and Reshaping Colonial Ottomanism: Contesting Boundaries of Difference and Integration in Ottoman Yemen, 1872-1919", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27:2, 2007, s. 315-331.

laştığı engeller ve özellikle bu faaliyetin vazgeçilemez bir parçası olan haritaların oluşturulamaması, toprakta mülkiyet yapısının kesin şekilde tespit edilmesine karşı çıkan kesimlerin direnişleriyle açıklanabilir. Bu direnişin önemli bir nedeni merkezî bürokrasinin vergi taleplerine muhatap olmaktan kaçmaktı. Diğer taraftan imparatorluk yönetimi askerî imkânlarının sınırlı olmasına karşın imparatorluğun bütünlüğünü elinden geldiğince farklı kesimlerin isteklerine, direnişlerine taviz vererek korumaya çalışmıştır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'da toprakta özel mülkiyet üzerindeki kısıtları, modern kapitalist gelişmenin önündeki aşılamaz kültürel nedenlerde aramak yerine imparatorluğun parçalanmasını engelleme çabalarıyla, neredeyse bir sanat halini alan uzlaşmacı siyasetlerde aramak daha doğru olur. Ayrıca özel mülkiyet karşısında bu tür direnişler ve onların sonucu olarak ortaya çıkan kısıtlamalar Avrupa'da toplumsal uzlaşmaların önemli olduğu birçok bölge (örneğin Fransa) için de geçerliydi.

Son olarak bu yazının ana temasına dönecek olursak gerek bürokratik yönetim biçimlerinin, gerek küresel piyasa ilişkilerinin hayata geçirilmesini sağlayan yönetişim ortamlarının nüfuz edilemeyen iktidar ortamları veya teknik alanlar olmadıklarını söylemek mümkündür. 19. yüzyıl Osmanlı örneği toprak mülkiyetini biçimleyen kurumların siyasi alanlar olduklarına işaret etmektedir. Günümüzdeki yönetişim ortamları söz konusu olduğunda bu ortamların siyasi alanlar olduklarını bilmek küresel piyasa ilişkileri içinde şaşkına dönmüş olan bireylere yaşam koşullarının düzenlenmesinde kendilerinin de bir katkısı olabileceğini hatırlatabilir.

(Çeviren: Aytek Soner Alpan)

KAYNAKÇA

Cooper, Frederick ve Stoler, A. Laura (1997), *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, Berkeley, University of California Press.

Foucault, Michel (1991), "On Governmentality", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, (ed.) G. Burchell vd., University of Chicago Press.

Hardt, Michael ve Negri, Antonio (2000), *Empire*, Cambridge, Harvard University Press. [*İmparatorluk*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 2001]

İslamoğlu, Huri (ed.) (2004), *Constituting Modernity: Private Property in the East and the West*, Londra, I.B. Tauris.

Kaplan, Robert D. (2006), *Imperial Grunts: The American Military on the Ground*, New York, Random House.

Kühn, Thomas (2007), "Shaping and Reshaping Colonial Ottomanism: Contesting Boundaries of Difference and Integration in Ottoman Yemen, 1872-1919", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27:2.

Scott, James C. (1998), *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven, Yale University Press. [*Devlet Gibi Görmek: Bazı Toplumsal Kalkınma Planlarının Başarısızlık Hikâyeleri*, çev. Ozan Karakaş, Koç Üniversitesi Yayınları, 2020]

8

Eşitsizlik ve Mağduriyetlerden Siyasi Açılımlara: Ortak Bir Gelecek Tahayyülü*

Söyleşi:
LEYLA KAYHAN ELBİRLİK - İKLİL SELÇUK

4 Ekim 2019'da Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlenen "Kadın Kadına Tarih" konferansı, kadın Osmanlı ve Türkiye tarihçilerinin bir araya gelerek araştırmalarını paylaşmasının ötesinde, kadın dilinden tarihçi olmanın ortak meselelerini tartışabilecekleri bir alan yaratmayı amaçlamıştı. Konferans iktisat tarihi ve siyasi iktisat alanlarındaki katkılarının yanı sıra, küresel tarihyazımı ve bağlantılı tarihler hakkında düşünen ve üreten bir kadın tarihçi olan Prof. Dr. Huricihan Islamoğlu'nun (Boğaziçi Üniversitesi) açılış konuşması ile başlamıştı. Birkaç ay sonra yeni kuşak kadın tarihçilere örnek bir düşün insanı olan Huricihan Hoca'yı daha kapsamlı bir söyleşi yapmak üzere evinde ziyaret ettik.

COVID-19'un dünyayı henüz etkisi altına almamış olduğu o dönemde Huricihan Islamoğlu ile daha çok konferanstaki "Adalet, Siyaset ve Osmanlı'nın Dünya Tarihi'ndeki Yeri" başlıklı ufuk açıcı sunumu üzerine sohbet etmiştik. Bu sohbetin ardından ikinci görüşmemizi ancak çevrimiçi yapabilmek mümkün oldu. Virüsle beraber değişen koşullar tüm dünyayı sarsmış, Amerika Birleşik Devletleri'nde George Floyd'un bir polis tarafından öldürül-

(*) "Huricihan Islamoğlu ile Söyleşi - Eşitsizlik ve mağduriyetlerden siyasi açılımlara: Ortak bir gelecek tahayyülü", Leyla Kayhan Elbirlik ve İklil Selçuk, *Birikim*, sayı 380, Aralık 2020.

mesinin ardından ülke genelinde şiddet ve protestolar gündeme oturmuştu. Sizlere bu sohbeti aktarırken, o günkü konuşmamızın merkezinde tarih olduğunu ama bu tarihin güncelden ari ve uzak olmadığını eklemek isteriz. Tarihsel analizde akışın önemine dikkat çekerek, tarihin bütünlüğünü coğrafi bütünlükte değil, geçmişten bugüne ve bugünden geleceğe giden bir süreğenlikte aramamız gerektiğini vurgulayan Huricihan Hoca ile son zamanlarda onu meşgul eden konuları konuşmayı yeğledik ve sözü ona bıraktık. Salgın sonrası dünyanın, Doğu-Batı algısının, farklılıklara olan yaklaşımın nasıl şekil aldığı ve bundan sonra bizi ne gibi bir düzenin beklediği gibi belli başlı meseleler bu sohbetin ana eksenini oluşturdu. Bu sohbetimizde değindiğimiz fakat burada yer veremediğimiz birçok önemli konuyu Huricihan İslamoğlu'nun İletişim Yayınları'ndan çıkacak olan yeni kitabı Dünya Tarihi ve Siyaset'*te bulacaksınız.*

* * *

• *Günümüz öncelikleriyle dünya tarihi yazımında zıtlık ve ikilemlerin ötesine geçebilmek için hangi sorunsallara değinmek gerekir?*

– Dünya tarihlerinin bir soru veya kaygı etrafında biçimlenişleri, geleceğe dair bir iddia ortaya koyma nitelikleri oldukça yeni, Aydınlanma ile yaygınlaşıyor. Aydınlanma öncelikle kilisenin, hükümdarın otoritesi karşısında bir başkaldırı, bir isyan, insanı özgürleştirme iddiası; Tanrı'nın veya hükümdarın yerine insanın, onun aklının ve özgür iradesinin konması. Bu anlamda Aydınlanma bir evrensellik iddiası içeriyor; diğer "evrensel tahayyül" odaklarıyla (yani kilise, monarşiler) çatışma halinde... 17. yüzyıldan itibaren bu düşüncenin dünya tarih yazınına yansıması, öncelikle bu tarihin Doğu/Batı, medeni/gayrimedeni, modern/geleneksel vb. çatışmalar gibi ikilemler üzerinden okunması şeklinde oldu.

17. yüzyılda yaygınlaşan serbest ticaret anlayışı Aydınlanma düşüncesi ve onun özgür birey vurgusundan bağımsız olarak düşünülemez. Serbest ticaret, monarşilerin ve de kilisenin (özellikle ahlâki) müdahaleleri olmadan doğal hak ve özgür-

lüklere sahip olan bireylerin ticari faaliyetlerini sürdürmelerini, servet yaratmalarını öngörür. Diğer taraftan, farklı bölgelerin serbest ticarete açılmaları, bir medenileştirme, modernleşme projesinin parçası olarak algılanmıştır. Örneğin 17. yüzyılda Hollandalı tüccarların Atlantik adalarında yerlilerin topraklarına el konulmasını içeren faaliyetleri, 19. yüzyılda Doğu Avrasya'nın Avrupalı tüccarlara açılması (Doğu'ya Avrupalı devletler tarafından dayatılan ve Avrupalı tüccarların güvence altında serbestçe ticari faaliyetlerini sürdürmelerini sağlayacak reformların benimsenmesi talebi) bir medenileştirme, modernleştirme projesinin parçasıdır. Bu algı, Batı'nın kendi dışındaki bölgelerdeki varlığının, egemenliğinin meşrulaşmasında –özellikle de Batılı elitler arasında– çok önemli bir rol oynamıştır.

• *Bahsettiğiniz anlatıların gelişimini ve sosyal bilimlere olan etkisini biraz daha açar mısınız?*

– Bu meşruiyet söyleminin çıkış noktası dünya tarihinin bir ikilem çerçevesinde algılanması, yani bir uzlaşmazlık, uyumsuzluk ve çatışma üzerine oturtulmasıydı. Bu algıya göre Doğu'da despotlar, bağnaz dinî inançlar bireylerin hak ve özgürlüklerini koruyan bağımsız mahkemelerin, katılımcı yönetimlerin (demokrasi) oluşumuna izin vermezken; Batı'da Doğu'da olmayan tüm bu özellikler mevcuttu. Diğer taraftan Doğu/Batı arasındaki uyumsuzluğun son bulması ancak Doğu'nun medenileşmesi, yani Batı gibi olması, Batı'nın kural ve kurumlarını benimsemesiyle, Batı'ya biat etmesiyle mümkündü.

Doğu ve Batı'nın tarihlerinin bir varlıklar/yokluklar kıskacına kilitlenmeleri, onların tarihsel dinamiklerinin, olasılıklarının ve birbirleriyle olan ilişkilerinin yok sayılmalarıysa hem Doğu'nun hem de Batı'nın tarihlerinin çarpıtılmaları demekti. Bu çarpıtma 1950'li yıllarda sosyal bilimlerde modernleşme kuramıyla kemikleşti. Burada söz konusu olan Doğu ve Batı'ya dair her türlü sorunun cevabının bu ikilemin tanımlarında aranması ve bu tanımların âdeta her derde deva bir formül niteliği kazanmalarıydı.

• *1990'lı yıllarda küresel piyasa ekonomisinde ABD egemenliği, sonrasında Çin'in iktisadi alanda ABD'ye rakip olması ve son olarak 2008 kriziyle birlikte dünya tarihi algısındaki dönüşümleri nasıl yorumlayabiliriz?*

– 1990'lı yıllarda Soğuk Savaş'ın son bulmasıyla birlikte ABD serbest piyasa ilkelerine dayanan küresel ekonomide tek egemen güç oldu. Mesele, sosyalist ülkeler dahil, farklı bölgelerin çoğu Amerika ve Avrupa kökenli şirketlerin faaliyetine açılmalarıydı. Küresel ekonomiyle bütünleşme süreci, IMF ve Dünya Bankası'nın reform paketleri özellikle Afrika, Ortadoğu ve Asya'da, ABD'nin başını çektiği Batılı ülkelerin askerî güç kullanımıyla gerçekleşti.

Batı'nın yeni piyasa yayılmacılığı da meşruiyetini tıpkı 19. yüzyılda olduğu gibi Batı'nın Doğu'ya medeniyet götürme anlatısında aradı. 2003'te Irak'ın ABD ordusu tarafından işgali, Osmanlı despotizminin devamı olarak algılanan Saddam rejimine son vererek bu ülkeye demokrasiyi, hukukun üstünlüğü ilkesini getirmeyi vaat etti. Ne yazık ki, sonuçta Irak'ta demokrasi yerine etnik/dinî kesimlerin birbirlerine kırdırıldıkları bir kaos ortamı; hukukun sadece yabancı yatırımcıların haklarını koruduğu bir düzen hâkim oldu. Bu düzene karşı direniş İslâmî bir dilde ifade edildiğindeyse İslâmiyet/Hıristiyanlık, yani medeniyetler çarpışması (veya uzlaşmazlığı) söylemi devreye girdi. Sanki Batı'nın medenileştirme misyonunun bittiği yerdeydik.

Küresel piyasa ekonomisinin beklenmeyen sonuçlarından birisi Asya'nın, özellikle de Çin'in Batılı ekonomilere rakip olmasıydı. Artık Batı merkezli olmayan bir dünya tarihi de tahayyül edilebilirdi. Andre Gunder Frank 1998'de yayımladığı *Yeniden Doğu: Asya Çağında Küresel Ekonomi* adlı eserinde Çin'in 18. yüzyılın sonuna kadarki dönemde Avrasya boyunca deniz ve kara ticaretindeki üstünlüğü sayesinde dünyada egemen güç olduğunu savundu. Frank'a göre 19. yüzyılda durum değiştiyse de bu, Çin'in bir daha aynı konuma gelmeyeceği anlamına gelmiyordu.

Diğer taraftan, Çin rekabeti ve 2008 krizinden sonra Batı'nın dünyadaki egemenliğinin sorgulanmasıyla birlikte ABD ile

Çin'i karşı karşıya getiren yeni bir Soğuk Savaş ortamına girmiş olduğumuzu düşünüyorum. Bu bağlamda Batı'nın egemenlik anlatısının merkezinde yer alan varlıklar/yokluklar senaryosunun savunmacı, baskıcı bir nitelik aldığı söylenebilir. Örneğin Daron Acemoğlu, Çin veya Batı dışındaki bölgeler iktisaden ne kadar gelişirse gelişsin, tarihinde demokratik, katılımcı kurumlar bulunan Batı'nın bunlardan yoksun olan Çin veya "Doğu" karşısında, dünya tarihinde daima üstünlüğünü koruyacağını savunuyor.

Tabii burada sorgulanmayan, Batı'da gelir ve servet dağılımında büyük eşitsizlikler yaşandığı bir dönemde kimin veya kimlerin demokrasilerinden söz edildiği. Belki de küresel piyasa ortamında artık demokrasiyi bilinen kalıplarının ötesinde farklı katılımcı kurumlar çerçevesinde tahayyül etmek gereğiyle karşı karşıyayız. Mesele hem Çin'e atfedilen kadim otoriterliğin hem de Batı'ya atfedilen kadim demokrasinin, yani liberal tahayyülün, bugünün piyasa koşullarında sorunsallaştırılması; büyük eşitsizliklerin egemen oldukları, büyük kitlelerin karar alma mekanizmalarının dışında bırakıldığı bu koşullarda dışlananların seslerini duyurabilecekleri katılımcı kurumsal yapıların neler olabileceği, bunların ne türlü siyasetlere dayandırılacağı üzerinde düşünülmesi... Aksi takdirde, gerek Covid-19 krizi bağlamındaki gerek 2008 sonrasında Avrupa ve ABD'de görülen toplumsal patlamaları, Çin'de ancak çok ince ayarlı uygulamalar aracılığıyla engellenmeye çalışılan (fakat 1990'larda şiddetli bir şekilde yaşanan) benzeri olayları açıklamakta veya çözümler üretmekte çok zorlanacağımızı düşünüyorum.

Burada altını çizmek istediğim husus, tarihsel bağlamlardan soyutlanmış Doğu/Batı, otoriter/demokratik ikilemlerinin, ideolojik konumları temsil etmenin ötesinde açıklayıcı niteliklerden yoksun olmaları. Ne var ki, hayalî tarihsel sürekliliklere odaklanan bu girişimler, örneğin bugünkü piyasa düzeninde yaşanan siyasi, toplumsal ve yönetimsel kargaşanın, bu kargaşanın özünde yatan çelişki ve dinamiklerin hasıraltı edilmelerinin sağlanmasında önemli rol oynuyorlar.

Bu söylediklerim hem dünya tarihi hem de bugün yaşananların analizi için geçerli. İster Batı'nın demokratik yönetim geleneği ister Doğu'nun despotizmi, her iki durumda da feda edilen tarih, tarihsel dinamikler. Bu bağlamda Doğu ve Batı'yı ayrıştıran gelenekler yerine, *paylaşılan tarihler*den söz etmenin daha anlamlı olduğunu düşünüyorum.

Bu "paylaşılan tarihler" çerçevesinde Doğu/Batı ayrışmasını zorlayan küresel piyasa ortamında otoriterleşme eğilimleri üzerine birkaç şey söylemek uygun olabilir. Burada benim çıkış noktam küresel piyasa ekonomisinin farklı yörelerinde karşımıza çıkan otoriterleşme eğilimlerinin, büyük kesimlerin siyaset dışında bırakılmalarının bir sonucu olduğu ve bu eğilimlerin nedenlerini kültürel, tarihsel sürekliliklerde aramanın beyhude olduğu.

Şimdi küresel piyasa düzeninin dinamiklerine baktığımızda bu düzenin olmazsa olmazının devletin öcüleştirilmesi ve buna bağlı olarak da siyasetin reddi olduğunu görüyoruz. Bu noktada, hep ayağımıza takılan tarihsel devlet ve onun yönetimi üzerinde biraz durmak önemli: Her şeyden önce söz konusu devlet, onun yönetimi bir egemenlik alanı, yani hâkim kesimin karar verme, kural yapma yetkisini tanımlıyor. Aynı zamanda devlet, hegemonyayı, farklı kesimlerin çıkar ve taleplerinin uzlaştırılmaya çalışıldığı, uzlaştırılamayanların da bastırıldığı süreçleri, yani bir siyaset alanını oluşturuyor. Egemenin kararlarını besleyen, yönlendiren ve meşru kılan bu siyasetlerdir. Kurallarsa farklı kesimlerin karşı karşıya gelip hem bu meşruiyetin sürekli tartışıldığı hem de bu tartışmalar çerçevesinde kuralların biçimlemeye çalıştıkları toplumsal gerçekliğin sorgulandığı ve yeniden şekillendiği alanlardır. Böylelikle kuralları veya kurumları toplumsal siyasetin de cereyan ettiği alanlar olarak tanımlamak mümkün.

Liberal piyasa anlayışı, devleti, onun ekonomiye müdahalelerini reddederken egemenlik kavramını ve siyaseti de reddetti. Bu anlayışa göre egemen, doğal yasalara göre hareket eden piyasalardı. Bu işleyiş uzun dönemde tüm kesimlere hizmet edecekti, o nedenle siyaset ve siyasi mücadele gereksizdi. Halbuki

serbest piyasa ortamının gerçeklikleri farklı bir yöne işaret ediyordu. Küresel piyasa ortamının sermaye kesimlerinden, özellikle ulus-ötesi şirket ve finans kuruluşlarından oluşan egemenleri vardı, kuralları yapanlar onlardı. Gelir ve servet düzeylerinde görülen sürdürülemez eşitsizlikler, büyük kesimlerin yoksullaşması, yüksek işsizlik oranlarıysa bu kuralların dayandıkları dışlayıcı bir siyasete işaret ediyordu. Yani kurallar sınırlı bir kesimin çıkarlarını gözetirken geniş kitleler için seslerini duyurabilmenin tek yolu isyan, hatta son günlerde ABD'de görüldüğü gibi yakıp yıkma olabiliyordu. Bunun karşısında piyasa rejimlerinin sertleşmesi, güvenlik boyutunun (zaman zaman da DAEŞ'te olduğu gibi "terörizm" tehdidi yaratılarak da olsa) ön plana çıkması söz konusu.

Son on yıldır yaşanan krizler yukarıda değindiğim eğilimlerin tarihsel, yani arızi olduklarını, zaman içinde değişmeyen bir "gelenek"le açıklanamayacaklarını gösterdi. Örneğin piyasa ortamında özellikle 2008 krizi sonrasında otoriterleşen yönetimler, bu ortamın dinamikleri –özellikle bölgeler arası ve bölgeler içi gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlikler– çerçevesinde ele alındıklarında onlara karşı oluşturulabilecek karşı siyasetlerin, ortaya çıkacak çözümlerin de çok daha etkin olabileceğini düşünüyorum. Yoksa bir kör dövüşün içinde hapsoluyoruz.

• *Çalışmalarınızda "Orta Avrasya" kavramından ve bu bölgenin tarihini yazanlardan bahsediyorsunuz. Bu coğrafyanın tarihsel önemini küresel/bağlantılı tarihler bağlamında değerlendirir misiniz?*

– Özellikle 1990'lı ve 2000'li yıllarda Çin'in yükselmesiyle Avrasya coğrafyası, Asya dünya tarihi tahayyüllerinde yerini aldı, dahası dünya tarihinin bütünlüğü gündeme geldi. "Orta Avrasya" kavramı, Avrasya'nın bütünlüğü içinde, yani Doğu'da Çin, Batı'da Avrupa bağlantıları çerçevesinde anlamlı. Doğu Akdeniz'den Anadolu, İran, Kafkaslar üzerinden Orta Asya'ya uzanan, kuzeyde Rusya, güneyde Hindistan, Hint Okyanusu, Körfez'e bağlanan bu bölgeyi tanımlarken Orta Avrasya tanımının, Batı'nın jeopolitik amaçlarıyla örtüşen "Ortadoğu",

"Yakın Doğu" tanımlarından bölgenin hem tarihsel hem de bugün oluşmakta olan bağlantıları açısından, daha uygun olduğunu düşünüyorum. Hatırlanması gereken, "Ortadoğu" teriminin 1900 tarihinde bir Amerikalı asker tarafından yazılan bir makalede petrol kaynaklarıyla ilgili olarak kullanılmış olması. Bugünün gerçekleri çerçevesinde yeni terminolojiler oluşturma zamanının gelmiş olduğu kanısındayım.

Küreselleşmeyle önümüze daha önce aşina olmadığımız, Soğuk Savaş'ın ve ulus-devletlerin içine kapanmış dünyasından çok farklı bir evren açıldı. Nayan Chanda (2000'lerin başlarında yayımlanan *Bound Together*[1] adlı kitabında) ulus-devlet oluşumunu âdeta bir yol kazasına benzetir ve aslında dünyanın farklı bölgelerinin hep birbirleriyle bağlantılı olmuş olduklarını, yani çok eski zamanlardan beri "küresel" olduğumuzu söyler.

Örneğin 2000'li yılların başında DNA testi yaptırmak çok moda olmuştu. Bu süreçte Kuzey Avrupalılar soylarının Afrika'ya dayandığını keşfettiler. "Hiçbir yer birbirinden kopuk değil, hepimiz birbirimize bağlıyız", "Doğu-Batı veya Kuzey-Güney ikilemlerinin geçerli olmadığı bir dünyanın insanlarıyız" algıları bu dönemde çok yaygınlaştı.

Bu bağlamda, bağlantılı tarihler (*connected histories*) kıtaları, imparatorlukları birbirine bağlayan kara ve deniz ticaretini, tüccarların, sarrafların bölgeler ve kıtalar arası faaliyetlerini gün ışığına çıkardılar. İsfahan'a yakın bir kasaba olan Culfa'daki Ermeni ipek tüccarlarının Amsterdam'la olan bağlantılarından tutun, Multan (bugün Pakistan'da) ve Kandahar'daki (bugün Afganistan'da) Hintli tüccar ve sarrafların Astragan'daki etkinlikleri sebebiyle Rus iç pazarıyla olan yakın ilişkilerini gözler önüne seren bu tarihler, bize malların ve sermaye hareketlerinin birbirine kenetlediği bir Avrasya dünyası sundu. Bu konuda, özellikle Sanjay Subrahmanyam'ın Hint Okyanusu ticaretine odaklanan çalışmaları önemlidir.

Bu bağlantıları sadece ticaretle sınırlamak doğru olmaz tabii. Fikirler, birikimler, teknolojiler de imparatorluklar ve kıtalara-

1 *Küreselleşmenin Sıradışı Öyküsü*, çev. Dilek Cenkçiler, ODTÜ Yayıncılık, 2009.

rası dolaşımdaydı. Kültürel bağlantılar bu şekilde oluştu. Marshall Hodgson'ın uzun zaman ihmal edilmiş olan *İslam'ın Serüveni* eseri yine 1990'lı yıllarda gündeme geldi. Hodgson 9.-12. yüzyıllarda Semerkant'tan Granada'ya uzanan İslâm dünyasındaki şehir medeniyetinin gelişimini, bilimsel patlamayı fikirlerin, bilginin dolaşımını sağlayan kurumlarla açıklıyordu. Bunların başında bilim insanlarının, seyyahların farklı şehirlerde konakladıkları ve kendileri gibi kişilerle bir araya gelip fikir alışverişlerinde bulundukları zaviyeler, medreseler geliyordu.

Ne var ki, küresel tarihler, bağlantılı tarihler, bir yandan bize daha önce tarihçilerin ilgilenmediği yeni dünyalar açarken, diğer yandan 1990'ların serbest piyasa düzeninin normalize edilmesinde rol oynadılar. Bu dünya tarihi tahayyülleri büyük ölçüde malların, kişilerin, sermayenin, fikirlerin ve bilginin dolaşımına odaklandılar. Bu tarihlerin tasvir ettikleri bir piyasa ütopyasıydı: Herhangi bir ortamdaki güç ilişkilerinden soyutlanmış, erken modern imparatorlukların sağladıkları varsayılan hoşgörü ortamında tüccarlar, bilim insanları, dervişler ve maceraperestler gibi farklı aktörlerin rahatça faaliyetlerini sürdürdükleri bir ütopya...

Andre Gunder Frank'ın *ReOrient*'inde[2] de bu anlayışın izlerini görmek mümkün. Bu konuyu onunla çok tartıştık. Benim açımdan mesele bu serbest dolaşım anlatılarının ticareti, iktisadi faaliyeti, içinde yer aldıkları ortamların siyasetlerinden, çıkar ilişkilerinden soyutlamalarıydı. Sanki ticaret toplumlara değmeden cereyan ediyordu, onun bir siyaseti yoktu. Benzer şekilde ticaret yönetim üstüydü, kuralı yoktu (veya vardı da bunlar tüccarların kendi aralarında oluşturdukları kurallardı); erken modern dönem yönetimler ancak onları teşvik ettikleri veya engelledikleri sürece kayda değerdiler.

• *Küresel tarih, bağlantılı tarihler ve postmodernist bakış açısı 1980 sonrası dünyayı ve piyasaları nasıl tanımladı, nerelerde yetersiz kaldı?*

2 *Yeniden Doğu-Asya Çağında Küresel Ekonomi*, çev. Kamil Kurtul, İmge Yayınevi, 2010.

– Bağlantılı tarihler 19. yüzyıl öncesine, yani ulus-devletlerin sınırlarının olmadığı bir dünyaya aittiler ve bu nitelikleri 1980'lerde yaygınlaşan postmodernist yaklaşımlarla örtüşüyordu. Postmodernist yaklaşımın belirleyici özelliği baskıcı nitelikleriyle tanımlanan modern yönetimlerin reddiydi. Dünya tarihi bu kez modern/modern öncesi ikilemi çerçevesinde tahayyül edildi. Burada "modern"le kastedilen (Foucault'dan da esinlenerek), bir yandan insanın dünyadaki yerinin evrensel liberal piyasa kategorileri tarafından belirlendiği; diğer yandan ulus-devletlerin askerî ve sanayi gelişme amaçları tarafından biçimlenen, toplumlar arası tüm farklılıkların silindiği acımasız, uzlaşmasız, evrensel mutlakların hâkim olduğu kurumsal baskı ortamlarıydı.

1990'lı yıllarda modern öncesinin keşfiyse sanki bütün bunlardan, "modernlik karabasanı"ndan özgürleşmeyi temsil ediyordu. "Serbest piyasa" ütopyasını çağrıştıran geniş alanlara yayılmış, çok çeşitli ırk ve dinlere mensup kesimleri içeren, hoşgörülü, uzlaşmacı imparatorluk kurum ve yönetimleri bu özgürleşmenin adresi oldular. Tarih yazımı bu alanda tüccarlar, kadılar, kadınlar, esnaf vb. gibi bireylerin faaliyetlerine odaklandı.

Postmodern yaklaşım ve onun modern öncesi anlayışı, Osmanlı tarihi gibi Batı merkezli dünya tarihleri tarafından dışlanmış, marjinalleştirilmiş olan bölge tarihlerine bir nefes alma fırsatı vererek onları dünya tarihinin öksüzleri olmaktan çıkardı. Osmanlı, despotizmin ve yoksulluğun hüküm sürdüğü bir Doğu imparatorluğu olmaktan çıktı. Uzlaşmacı, hoşgörülü bir imparatorluk olarak meşruiyet kazandı. Bu anlayışların 19. yüzyıl öncesi Osmanlı tarih yazımında bir çığır açtığını düşünüyorum. Bu bağlamda Suraiya Faroqhi gibi çok değerli bir tarihçinin katkıları çok önemlidir.

Altını çizmek istediğimse şu: Devlet karşıtlığıyla özdeşleşen postmodernist yaklaşımlar, 1980'lerden itibaren oluşmakta olan küresel piyasa ortamı ve onun serbest piyasa ütopyasıyla bir ölçüde uyum içindeydiler. Ne var ki, 1990'lı, 2000'li yıllarda küresel piyasa ekonomisinin gerçekliği olan "serbest piyasa" ütopyası, onun vaat ettiği özgürlüklerden çok uzaktı; baskıcı,

ulus-ötesi şirketlerin bireyler olarak kabul gördüğü, her türlü eşitsizliğin kol gezdiği bir dünyayla karşı karşıyaydık. Postmodernist ateş de söndü.

• *Dünya tarihini ikilem olarak görme eğilimini kırmaya dair bir arayışı olan düşünür ve yazarlardan hangilerini zikredebiliriz?*

– Dünyanın paramparça olmuş olduğu İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin dünya tarihçileri Doğu/Batı ikilemleri dahil, insanları, toplumları birbirine düşman eden bütün bölünmelerin ötesinde dünya tarihinin bütünlüğüne işaret ettiler. Burada Marshall Hodgson ve Fernand Braudel'in tarihlerine değinmek istiyorum.

Chicago Üniversitesi'nde Milton Friedman'ın öğrencisi olduğum sırada, benim tarihçiliğe yönelmemde çok önemli olduğu için Hodgson'la başlayacağım. Hodgson'a göre dünya tarihinin öznesi, bireyler ve onların toplum yararına, insanlık namına gerçekleştirdikleri eylemlerdi. Farklı dönemlerde, farklı "kültürel" bağlamlarda bireylerin eylemleri sonucu büyük medeniyetler ortaya çıktı. İslâmiyet, 9.-12. yüzyıllar arasında Orta Asya'dan Mısır'a, oradan Granada'ya ulaşan bir şehir medeniyeti yaratmıştı. Hodgson'a göre, bu medeniyetin kahramanları arasında fukaha (hukuk âlimleri) bulunuyordu. Fukahanın Kuran'dan ve diğer İslâmî metinlerden yola çıkarak oluşturduğu kurallar sayesinde ticaretin yoğun olduğu şehirlerde toplumsal huzur sağlandı ve büyük sanat, edebiyat eserleri ortaya çıktı. Fıkıh kuralları aracılığıyla, bir yandan ticari çıkarlarla toplumdaki diğer kesimlerin çıkarları arasında bir denge kurulması sağlanırken, diğer yandan farklı inançlara sahip bireyleri içeren bir toplum düzeninin temelleri atılıyordu. Başka bir deyişle, bu kurallar bireylere sadece maddi hayatın gereksinmelerini yerine getirmeyi değil, aynı zamanda ahlâklı bir toplum içinde yaşama sorumluluğunu da yüklüyordu.

Hodgson aynı zamanda bireysel eylemlerin evrenselliğine işaret ediyordu. Dünya tarihinin farklı dönemlerinde farklı medeniyetler yükselip alçalırken bireylerin başarıları, onların katkıları kalıcı ve evrensel bir niteliğe sahipti, bir medeniyetten di-

gerine taşınabiliyordu. Hodgson için dünya tarihi farklı medeniyet ortamlarında gerçekleşen bireysel eylemlerin, yaratıcı faaliyetlerin birikimiydi. Bu yaratıcılığı tetikleyen, maddi koşulların da olgunlaşmasıyla farklı dönemlerde, farklı coğrafyalarda patlayan enerjilerdi. İslâmiyet, Aydınlanma, böylesi düşünsel, toplumsal, iktisadi enerji patlamalarıydı.

Diğer taraftan, dünya tarihi herhangi bir medeniyetin (veya bu denli bir enerji patlamasının) tekelinde değildi. İslâm medeniyetinin dünya tarihinde yükseldiği dönemde fakihlerin, tacirlerin, bilim insanlarının, mutasavvıfların hukuk, felsefe, matematik, astronomi vb. bilimlere olan katkıları, toplum düzenine dair tahayyülleri, ortaya koydukları toplumsal, iktisadi çözümler muazzam mimari ve diğer sanat eserleriyle birlikte dünya tarihinin kalıcı mirasının parçalarıydı. 18. yüzyıldan sonra Aydınlanma ile yükselişe geçen Batı medeniyeti kendinden önceki medeniyetlerin kazanımlarını içermekteydi; İslâmiyetin ve onun medeniyetinin kendinden önceki medeniyetlerin kazanımlarını içermesi gibi.

Savaş sonrası dönemin üzerinde durmak istediğim diğer dünya tarihçisiyse Fernand Braudel. Hodgson, dünya tarihine İslâmiyet tarihi açısından bakan kitabını (*İslâm'ın Serüveni*) ahlâki bir sorumluluğun yerine getirilmesi olarak görüyordu. Batı merkezli tarihler, Doğu/Batı ikilemi çerçevesinde İslâmiyetin tarihini sıfırlayarak bu tarihe büyük bir haksızlık yapmışlardı. *İslâm'ın Serüveni* bu haksızlık karşısında bireysel bir direnişti. Braudel'in tarihininse siyasi boyutu ağırlıktaydı; harbin birbirine düşürdüğü Avrupa'yı yükselmekte olan Atlantik gücü karşısında bütünleşmeye çağırıyordu. Braudel'in tarihinin özneleri kıtalar, büyük coğrafyalardı. Bu nedenle de *La Méditerranée*'nin (*Akdeniz*) 1970'lerden sonra AB'nin simgesi olmasına şaşırmamalıyız.

Braudel, Avrupa için düşündüğü bütünlüğü, oryantalist Doğu/Batı ikileminin ötesinde Akdeniz'in tarihî-iktisadi-coğrafi bütünlüğü içerisinde tanımlıyor, bunu yaparken de bütün Doğu Akdeniz'e hâkim olan Osmanlı'yı bu tarihe dahil ediyordu. Bu yaklaşımın, 1940'lı yıllarda Osmanlı tarihinin oryantalizmin

kültürel kategorilerinin ötesinde iktisadi, idari yapılarına öncelik tanınarak yazılmasında önemli payı olduğunu düşünüyorum. Söz konusu olan Osmanlı tarihinin, oryantalist-modernleşme anlayışlarının onu mahküm ettiği marjinallikten kurtulup dünya tarihinin akışı içinde değerlendirilmesiydi. 1940'lı yıllardan başlayarak Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalcık, Osmanlı'nın iktisadi tarihine, daha önceleri tarihçilerin dikkatini çekmemiş olan nüfus, üretim eğilimleri, ticari faaliyet, tarım ekonomisi gibi konulara odaklandılar. Bunu yaparken de Braudel'in başını çektiği *Annales Okulu* çerçevesinde gelişen ve tarih yazınında siyasi, diplomatik ve kültürel konuların egemenliğine karşı başkaldırının bir parçası oldular. Bu açıdan bakıldığında, bugün, iktisat tarihinin –eğer Daron Acemoğlu'nun çalışmalarını bir ölçüt olarak alacaksak– tekrar 19. yüzyıl ikilemlerine dönmüş olması, bunun da medeniyetin ve Batı'nın yüksek değerlerinin korunması namına yapılması hüzün verici.

• *Tarihte Moğol göç ve istilasını, dünyanın büyük ilişki ağlarıyla bağlanmasından önce gerçekleşmiş bir ön küreselleşme anı olarak düşünebilir miyiz?*

– Artık dünya tarihini Batı'nın dünyadaki egemenliğini meşrulaştıran Doğu/Batı ikilemlerinin ötesinde düşünebiliyoruz. Yeniden doğuşuna şahit olduğumuz devasa, bütünleşmiş bir Avrasya süper kıtası, bizlere dünya tarihini bir bütün olarak tahayyül etme fırsatı veriyor. Bu açıdan bakıldığında Osmanlılar, 13.-14. yüzyıllardan bu yana Çin'den Atlantik kıyılarına kadar uzanan Avrasya topraklarının ortak dönüşüm süreçlerinin içinde yer alıyor. Ben bu dönüşümün başlangıç noktası olarak 13. yüzyıldaki Moğol istilalarını görüyorum.

Moğollar, Çin'in yönetim ve ticari özellikleriyle İslâmî şehir medeniyetlerinin, Roma hukukunun ve Sasani devlet geleneklerinin varisi olan Orta Avrasya coğrafyası arasında (Joseph Fletcher'ın tanımladığı anlamda) bir etkileşim köprüsü görevi gördüler, âdeta Avrasya'nın tarihinin bütünleşmesini sağladılar. Halbuki Batı merkezli tarihlere göre Moğol istilaları Avrasya'nın tarihinde bir felaket anıydı.

Aynı zamanda, Moğollar, Roma sonrasında siyaseten parçalanmış olan bu coğrafyaya düzenleyici ve ortak bir yönetim dili, zanaatı getirdiler. 14. yüzyıldan itibaren Avrasya'da şahit olduğumuz yoğun şehirleşmeyi, ticaretteki artışı, aynı dönemde bu coğrafyada ortaya çıkan imparatorluk yönetimlerinin tarihlerinden bağımsız düşünmek imkânsız. Bu tarih, birbirleriyle rekabet ve sürekli etkileşim içinde bulunan Osmanlı, Babür, Safevi, Çin'de Ming (1368-1644) ve Qing (1644-1911) imparatorluklarının, yani Avrasya'nın ortak dönüşüm tarihi. Çin, Hindistan'da Babür, Safevi ve Osmanlı imparatorluklarının özellikle de yönetim teknikleri, savaş teknolojileri açısından bir süreklilik içinde olduklarını görüyoruz. Bu zincirin Batı Avrasya'ya, yani Avrupa'ya, bakan yüzü Osmanlı.

• *Bu gelişmelere Batı perspektifinden bakıldığında ne görülüyor?*

– Bu resme Avrasya'nın Batı ucundan, Avrupa'dan bakınca karşımıza Machiavelli çıkıyor. 15. yüzyılda Machiavelli, yerlisi bulunduğu sevgili Floransa'sı dahil, ticaret ve kültür merkezleri olan muhteşem şehir medeniyetlerinin artık sonlarının geldiğini fark ediyor ve *Prens* adlı eserinde Fatih Sultan Mehmet'ten esinlenerek Avrupa'nın geleceğini –feodalizmin parçalı siyasi yapısının, görece izole şehir medeniyetlerinin ötesinde– ticaretin yaygınlaştığı bir dünyada tüccarın, üreticilerin güvenliğini sağlayabilecek, ticaretin kurallarını koyacak yönetimlerde görüyordu. Hükümdarın veya Prens'in yönetiminden (*statecraft*) beklenen toplumdaki farklı kesim ve çıkarlar arasında sürekli değişen dengeler oluşturabilmesi, bunu yaparken toplumsal çatışmayı engelleyip toplumda huzuru sağlayabilmesiydi. Sisifosvari, Prens'in veya hükümdarın meşruiyeti, hayatın arızilikleri (*contingencies*), bilinmezleri karşısında bu hassas dengeleri oluşturabilme çabalarına dayanıyordu.

Machiavelli, Prens'in yönetiminde siyasetin önceliğine işaret ederken Avrasya imparatorlukları yönetimlerinde bu siyasi boyut ahlâki bir boyutla (Osmanlı'da adalet fikri, Çin'de "Kutsal Düzen", *Heavenly Kingdom*) bütünleşiyordu. Siyasetten beklenti sadece iktisadi refah ve asayişin sağlanması değil, ahlâklı yani

sürdürülemez eşitsizlik, haksızlık ve yöneticilerin suiistimallerinin olmadığı bir toplum düzeniydi. Avrasya imparatorluklarında siyasi boyutun ahlâki boyutla ilişkilendirilmesi sürecinde hukuk söylemi önemli olmuştur. Machiavelli Prens'e böylesi bir ahlâki sorumluluk yüklemedi.

Diğer taraftan Machiavelli, Roma sonrasında siyaseten, iktisaden parçalanmış Avrupa coğrafyası için bir çözüm arayışındaydı. Prens'in temsil ettiği büyük alanların yönetim gereksinimi bu çözümün bir parçasıydı. Doğu ve Orta Avrasya'da Moğol istilalarıyla birlikte ortaya çıkan imparatorluk yönetimlerini de bu arayışların sonuçları olarak görebiliriz.

Bu açıdan değerlendirildiğindeyse 14. yüzyıldan itibaren dünya tarihini gerek ticaret gerek savaş yoluyla olsun, farklı imparatorluk yönetimlerinin var olmak için ürettikleri çözümlerin ortak tarihi olarak görmek mümkün.

Yakın döneme bakacak olursak, 2008 krizi sonrasında Machiavelli'ye olan ilgi arttı. Her şeyden önce 2008 bir yönetim kriziydi, bunun sonucu olarak büyük kesimler yoksullaştı, gelir ve servet dağılımında büyük eşitsizlikler sürdürülemez seviyelere ulaştı. En önemlisi siyasetin alanı öyle daraldı ki, sadece büyük şirket ve finans kuruluşlarının sesi duyuluyor, küresel piyasa ortamında kuralları onlar koyuyor, yönetimi ellerinde tutuyorlardı. Bu durumu meşru kılmak içinse yönetimin teknik bir mesele olduğu, kuralların evrensel piyasa yasalarına dayandığı gibi söylemlere başvuruldu. Halbuki Machiavelli için siyaset (Floransa gibi şehirleri de aşan) çok daha büyük bir alanı kapsıyordu. Prens'in bu alanın tüm belirsizlikleri, karmaşıklığı içinde toplumu, ekonomiyi, oralardaki siyasetleri yönetmesi bekleniyordu. Yönetim siyasi bir alandı ve Prens'in meşruiyeti bu siyaseti yönetebilmesiyle bakiydi. Bugünün sorunlarının çözümü belki de yönetimlerin benzeri siyasi duyarlılıklar edinmelerine bağlı.

• *Osmanlı İmparatorluğu dünya tarihinde, özellikle 19. yüzyılda nasıl bir yere sahiptir ve nasıl bir aktör olarak karşımıza çıkar?*

– Beni 19. yüzyıla çeken iki neden var: Birincisi, Osmanlı'nın modern dönüşümünü 14.-15. yüzyıllardan itibaren tüm

Avrasya'da yaşanan yoğun ticaret ve siyasi rekabet ortamı çerçevesinde bir süreklilik içinde değerlendirmem. Yani yukarıda değindiğim modern/modern öncesi ikileminden kaçınmam. Böyle bakıldığındaysa 19. yüzyıldaki gelişmeler Osmanlı modern dönüşümünün çok önemli bir parçası olarak karşımıza çıkıyor. Bu da bu yüzyılı Osmanlı'nın yarı sömürgeleşme tarihi olarak değerlendiren yaklaşımların sorgulanması anlamına geliyor. Tabii 19. yüzyıl tarihini anlamlı olarak ele alabilmemizde 1980'lerde Osmanlı arşivlerinin 19. yüzyıl kataloglarının, örneğin gelir defterleri olan temettuat kayıtlarının, araştırmacılara açılmasının rolü büyüktür.

19. yüzyıla ilgi duymamın ikinci nedeniyse 1980'li, 1990'lı yıllarda, 19. yüzyılda olduğu gibi, liberal piyasa ekonomisinin ilkelerinin benimsenmesiyle birlikte tüm dünya düzeninin altüst olmasıydı. 80'li, 90'lı yıllarda olanları, piyasa ekonomisine geçişte yaşanan sancıları anlamamda 19. yüzyıldaki gelişmelere eğilmem çok önemli oldu. Bu gelişmelerin başında özel mülkiyetin yaygınlaşması geliyor ki, 1990'lı yılların ortalarından beri Doğu ve Avrupa'da bulunduğum dönemde bu uğurda 19. yüzyılda yaşananları aratmayan insan dramlarına şahit oldum.

E.M. Forster 19. yüzyılı "mülkiyet çağı" olarak tanımlar. Bizler de 20. yüzyılın sonundan beri bir ikinci mülkiyet çağı yaşıyoruz (bunun için küresel piyasa ekonomisinde emlak piyasalarının önemini hatırlamak yeterli). Örneğin, toprak üzerinde mülkiyet kavgaları her iki dönemde de verilen iktidar mücadelelerinin parçasıydı; ticari kesimler daha önceleri toprak üzerinde hak sahibi olan aristokratları, asker, bürokrasi ve de köylüleri tasfiye edip iktidar olmayı talep ediyorlardı. Söz konusu olan çok önemli bir servet kaynağının nasıl ve kimler tarafından kullanılacağına, kimlerin onun gelirlerinden istifade edeceğine, kimlerin karar vereceğiydi.

Burada kapitalizmi, ticari kesimlerin iktidarı ele geçirmesi olarak değerlendiriyorum. 19. yüzyılda ticari gelişmeyle birlikte ulus-devletler de gelişti; kapitalizm evrensel vizyonunu korusa da ulusal ölçekte kaldı. 20. yüzyıldaysa yine ulusal ölçekli sosyalist alternatifler ortaya çıktı. Halbuki 21. yüzyılda tüm

dünyada iktidarın büyük ölçüde ulus-ötesi ticari kesimlerin ve onların yerel bağlantılarının eline geçmesi söz konusu. Bu küresel kapitalizm kendine alternatif tanımıyor. 21. yüzyılın gelişmelerini farklı kılan ulus-ötesi aktörlerin ağırlıkları. Bu gerçeklik zaman zaman unutulup sanki ulusal ekonominin güç denklemleri içinde hareket ediliyormuş izlenimi yaratılıyor, özellikle de sözde "popülist" rejimler söz konusu olduğunda.

Osmanlı'ya dönecek olursak: Toprak mülkiyeti imparatorluğun kuruluşundan beri bir siyasi mücadele alanı, iktidar mücadelesinin bir parçasıydı. Mülk sahibi, toprakları üzerinde karar verme hakkına sahipti; toprağını istediğine satabilir, kiralayabilir, en önemlisi de vakfa çevirip devletin vergilerinden muafiyet kazanabilirdi. O nedenle 16. yüzyıldan başlayarak 1858 Arazi Kanunnamesi'ne kadar olan dönemde toprağın statüsü, yani miri mi, mülk mü olarak tanımlandığı, hükümdar ve özellikle toprağa, ticarete yatırım yapmak isteyen ticari kesimler (ki bunlar mültezimler, bürokratlar, çeşitli dinî ve şahsi vakıfları da içermekteydi) arasında süregelen iktidar mücadelesinin alanı oldular. Miri, 16. yüzyılın imparatorluğun ana gelir kaynağı olan ekilen topraklar üzerinde karar verme yetkisini, yani toprak üzerindeki iktidarı, hükümdara veriyordu. Amaçlanan, miri topraklar üzerindeki kullanım haklarının hükümdar tarafından köylü üreticiler arasında dağıtılmasını öngören bir mülkiyet sistemiydi. Bu sistemin üretimde sürekliliği sağlayıp hem yönetim için gelir temin etmesi hem de köylülerin ektikleri toprağın bütünlüğünü koruyarak üretim ve ticarette sürekliliği ve toplumsal huzuru sağlaması bekleniyordu.

Ne var ki, 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle eyaletlerde ticari kesimlerin etkisinde kalan kadı mahkemelerinin miri toprakları satış sürecinde mülkleştirme doğrultusunda verdikleri kararlar karşısında 18. yüzyıldan itibaren merkezî yönetimin de güç kazanmasıyla yargı sisteminde değişikliklere gidildi. Mahkemelerin ellerinde fazla yetki toplanmasını engellemek için farklı yargı odakları (önce sulh, daha sonra da nizamiye mahkemeleri) oluşturuldu. Yine de 18. yüzyılda iç ticaretle birlikte Batı'yla olan ticaretin de artmasıyla daha da güç kazanan tica-

ri kesimlerle merkezî yönetim arasındaki gerilim, örneğin 17. yüzyılda İngiltere'de olduğu gibi, ticari kesimlerin iktidarı ele geçirmesiyle sonuçlanmadı.

Diğer taraftan 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de ve devrim sonrasında Fransa'da doğal hukuk ilkelerini benimsemiş olan mahkemeler ve onların mülk sahiplerini destekleyen kararları karşısında ciddi direnişler oldu. Belki daha önemlisi, özellikle de 19. yüzyılda liberal hukuk ve onun tavizsiz savunduğu mutlak ve doğal mülkiyet hakları karşısında bu hakları tartışmaya açan, onların doğal olmayıp insan mamulü olduğunu öne süren bir idari hukuk söyleminin ve idari mahkemelerin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu gelişme merkezî bürokrasilerin gelişimine koşut olarak cereyan etmiştir.

Burada mesele, liberal hukukun tanımladığı şahsi mülkiyet haklarının adalet ilkesiyle çelişmesi, yani şahsi mülkiyetin toprak üzerindeki diğer hak ve iddiaları dışlayıcı olması. Böyle değerlendirildiğinde, Osmanlı'nın 19. yüzyılda ona dayatılan başta bireysel mülkiyet hakkı olan liberal hukuk ilkelerine direnmesini sadece onun değişmeyen baskıcı yönetim kültürüne indirgemek yanıltıcı olabilir. Kaldı ki, bu dönemde Osmanlı'yı da içine alan geniş Batı/Orta Avrasya coğrafyasında mülkiyetin özelleşmesi karşısında bir direniş söz konusuydu. Balkanlar'da 19. yüzyıl başlarında Osmanlı köylülerinin toprakta mülkleştirme eğilimleri karşısında isyanlarını bu çerçevede değerlendirebiliriz.

• *Bu gelişmeler karşısında bir yandan Avrupalı devletler, bir yandan kendi içindeki ticari kesimlerin talepleri arasına sıkışan Osmanlı yönetimi ne yaptı?*

– Öncelikle 19. yüzyılda yeniden biçimlenen bir merkezî yönetim, toprak mülkiyetinde oyunun kurallarını değiştirdi. Bunu yaparken de toprak üzerinde iktidarı ele almayı, yani vergiler üzerinde payını artırmayı, toprakların kimlerin elinde olacağını belirleyebilmeyi hedefledi. Toprakta mülk sahiplerinin yararına dönmekte olan güç dengelerini kendi lehine değiştirmeye çalıştı. Osmanlı yönetimi bir egemenlik (hegemonya)

mücadelesi veriyordu, bu mücadelenin izleri, özellikle Ortadoğu ve Anadolu'da Osmanlı'nın hüküm sürdüğü bölgelerde günümüze kadar uzanıyor.

Öncelikle 1858 Arazi Kanunnamesi sadece miri topraklar için geçerliydi; mülk ve vakıf toprakları kanunnamenin uygulama alanı içinde değildi. Böylelikle bir muhalefet unsuru olan mülk ve vakıf sahipleri toprak üzerindeki meşru siyasetin dışında bırakıldı. Burada söz konusu olan merkezî yönetimin sınırlarını kendinin belirlediği bir siyaset alanı, hegemonik bir alan oluşturma çabasıydı. Merkezî yönetim böylelikle toprakta kendi iktidarının sınırlarını çiziyor ve şahsi mülkiyet haklarını yeniden tanımlıyordu. Ne var ki, bu hakların oluşumu siyasi süreçlerdi. Örneğin Kuzey Irak'ta Osmanlı yönetiminin, miri toprakların tapusunu oradaki Kürt aşiretlere vererek giderek Avrupalı devletlerin ilgi odağı olan bu bölgede kendine siyasi destek aramasında olduğu gibi. Benzeri girişimlere Balkanlar'da bu kez tapuların mültezimlere verilmesinde şahit oluyoruz. Bu bölgede aynı zamanda toprağı yarıcı olarak işleyen köylülerin direnişleri sonucu kullanım haklarının kapsamının genişletildiği görülüyor.

Özetlemek gerekirse, Arazi Kanunnamesi ve onu izleyen toprağa dair düzenlemeler, Osmanlı'nın Batı'dan gelen mülkiyete dair modernleşme baskıları (ki bunlar Batı'nın Osmanlı topraklarındaki iktidar arayışlarını yansıtmaktaydılar) karşısındaki cevabıydı. Osmanlı, Arazi Kanunnamesi ve Mecelle ile kendi modernleşme iradesini ortaya koyuyordu. İlginç olan şu ki, bu dönüşümün yönünü belirleyen, toprak üzerinde farklı kesimlerin hak iddia ve mücadeleleri oldu.

Burada altını çizmek istediğim husus, modernleşmenin şahsi, özel mülkiyet gibi kalıp ve kurumların benimsenmelerinden ibaret olmadığı, farklı toplumlardaki siyasetler tarafından biçimlenen süreçleri içerdiğidir. 19. yüzyılda kapitalist piyasa ekonomisinin, onun mülkiyet ilişkilerinin öne çıktığı, devletler arası askerî, ticari rekabetin tırmandığı bir dönemde Osmanlı'da merkezî yönetimin toprakla ilgili düzenlemeleri farklı kesimlerin çıkarlarının çarpıştıkları çok zorlu, çelişkili sü-

reçler, izleri günümüze uzanan mücadele alanlarıydı. Diğer taraftan, merkezî yönetimin kurallarının meşruiyeti, büyük ölçüde toplumsal istikrarı sağlayabilmesine, yani yönetim becerisine (*statecraft*), dayanıyordu. Tüm itirazlara karşın Osmanlı'ya ait kuralların verilen mücadelelerin referans noktası olmayı sürdürmeleri, bu meşruiyetin bir ölçüde de olsa sağlanabilmiş olduğunun bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Hukuk açısından burada önemli olan, kuralların içerdikleri "bilinçli" belirsizliklerin onları, bir yandan sürekli tartışılır kılarken, diğer yandan da bu tartışmaların hep Osmanlı kanunnamelerinin terimleri içinde yapılmalarını sağlamış olmasıdır. Son zamanlarda, özellikle imparatorluğun Arap bölgelerinde yapılan araştırmalar Osmanlı düzenlemelerinin bu bölgelerde halen veya yakın zamana kadar geçerli olduklarına işaret etmektedir. Bu bölgelerde, Osmanlı kuralları değişen koşullarda yeni çözümler üretilmesi için başvurulan bir hukuk lisanı olarak süregelmiş, âdeta toplum DNA'sının bir parçası olmuştur.

• *19. yüzyıl bağlamında kapitalist piyasa ekonomisinin mülkiyet ilişkilerinden bahsettiniz. 21. yüzyılda karşımıza çıkan 2008 kriziyle son gelişmelerin yine piyasa ekonomisiyle ilintili ortak noktaları sizce neler?*

– 2008 gelişmiş ekonomilerde finans sektörünün kriziydi fakat finans sisteminin küresel piyasa ortamındaki merkezî konumu nedeniyle küresel piyasa ekonomisinin tüm çelişki ve zaaflarını ortaya serdi.

Öncelikle, bu ortam orta sınıfların borçlanarak yaşamlarını sürdürmelerini varsayıyordu. ABD'de emlak piyasalarında yaratılan balon sayesinde yükselen konut fiyatları, ev sahiplerini evleri üzerinden sürekli borçlanmaya teşvik ediyordu. Ne zaman ki, bu balon patladı ve ev sahipleri bankalara olan ipotek (*mortgage*) borçlarını ödeyemediler; bankalar binlerce kişinin evlerine el koydu. Ben bu dönemde Kaliforniya'da yaşıyordum. Evlerini kaybedenler sokaklarda yaşamaya mecbur edildi, bizler sokakta insanların üzerinden atlayarak yürüyorduk. *Occupy Wall Street* hareketi finans kuruluşlarının elinde haksızlığa uğ-

rayan orta sınıfın isyandır. AB'deyse borçlanan devletlerdi; orta sınıfların gelirleri, tüm piyasa retoriğine karşın ağırlıklı olarak devletlerin sağladıkları sosyal hizmetler tarafından destekleniyordu. Yunanistan krizini, daha sonra İtalya ve İspanya'yı hatırlayacaksınız. Krizle birlikte bankalar devletlerden borçlarını tahsil etmeye kalkınca uygulanan kemer sıkma politikaları direniş hareketlerine yol açtı. Bunlara örnek olarak İtalya'da retçi hareket *Cinqua Stella*'nın seçim başarısı; Fransa'da aşırı sağdaki Le Pen'in yükselişini verebiliriz.

Diğer taraftan borçlanma mekanizmalarındaki aksamayla, gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlikler, yoksulluk, işsizlik sürdürülemez boyutlara ulaştı. Thomas Piketty ve başkaları ortaya tüyler ürpertici rakamlar koydular: 2014'te *Oxfam* raporuna göre en zengin %1 dünyadaki servetin %46'sına sahipti. Dahası, bu eşitsizlik artıyor: 2017 *Oxfam* raporuna göre dünya nüfusunun alt %50'sinin toplam serveti en zengin sekiz milyarderin sahip olduğu servete eşitti. 2018'de ABD'de eşitsizlik o zamana kadar ABD Kadastro Bürosu'nun tespit etmiş olduğu en yüksek düzeydeydi. 2010'larda İspanya'da, Fransa'da işsizlik oranları, hele de gençler arasında, %20'lerin üstündeydi.

Aynı dönemde gelişmekte olan ekonomilerde, örneğin Güney Amerika'da 2000'li yılların başlarından itibaren ve Çin'de 1997 Asya finans krizi sonrasında müdahaleci iktisadi politikalar sayesinde (Güney Amerika'da sosyal demokrat iktidarlar) eşitsizliklerin, yoksulluğun önü alınmaya çalışıldı. Çin'de 1990'larda kırsal bölgede köylülerin topraklarına el konulması toprağın özelleşmesi karşısında ve şehirlerde düşük ücretli işçilerin direnişleri karşısında çeşitli tavizler verildi. Örneğin 2007'de mülkiyet yasasıyla, özel mülkiyet ve devlet mülkiyeti haklarının yanı sıra köy kolektiflerinin mülkiyet hakları tanındı. Yıllar süren müzakerelerden sonra çıkarılan işçi sözleşme yasasıysa sendikal haklara yer verdi.

Gelişmiş ekonomilerdeyse küresel piyasa düzenine karşı günümüze kadar uzanan direnişler ancak 2008 krizi sonrasında yaşandı. Bu ekonomilerde sözünü etmiş olduğum yönetim krizine dönecek olursak, buna önem veriyorum, zira Avrupa'nın

içinde yoğun tartışmalara neden olan yönetim ve de hukuk krizi Türkiye'de Batı ve AB hayranlığı sebebiyle gündeme getirilemiyor. Bugün olanları değerlendirebilmek için bu iki konunun üzerinde durmakta fayda olduğunu düşünüyorum.

Öncelikle, 1980 sonrası piyasa düzeni devletin, ekonomiye müdahalesini öcüleştirdi. Aslında burada öcüleştirilen siyasetti ve devlet siyasi bir mücadele alanıydı. Savaş sonrası dönemde Avrupa'da refah devletleri ortamında çalışan kesimler seslerini görece nispette duyurabildiler. Bu dönemde ekonomiye devlet müdahalesi, sosyal harcamalar dahil, bir ölçüde bu kesimlerin yararına oldu. 1970'lerden itibaren sermaye kesimlerinden vergi isyanları başta olmak üzere tepkiler gelmeye başladı. Sermaye kesimi devlet harcamalarını mümkün kılan vergileri vermekte direniyor, vergilerden muaf olacağı pazarlara ve aynı dönemde yaygınlaşan "vergi cennetleri"ne (*tax haven*) yöneliyordu. Bu baskılar altında bilinen ve demokratik hesap verebilirliği bulunan devlet bürokrasisi dönüştü, onun yerine ekonominin yönetimi, ekonomiye dair kararlar, kural koyuculuk, siyaset dışı oldukları iddia edilen uzmanlara emanet edildi. AB Komisyonu, Avrupa Merkez Bankası dahil olmak üzere merkez bankaları, FED vb. uzmanlardan oluşan ve teknik nitelikleri ön plana çıkarılan bu kuruluşların yaptıkları işin doğa yasalarına tâbi piyasalardan gelen sinyalleri okumak olduğunun ve böylelikle aldıkları kararların "objektif" (siyaset dışı) olduğunun ısrarla altı çiziliyordu.

Halbuki bu seçilmemiş ve hiçbir siyasi sorumluluğu olmayan uzman kuruluşlar, büyük finans kuruluşları ve büyük şirketlerle iç içeydiler. Örneğin ABD'de en büyük finans kuruluşlarından Goldman Sachs ile Hazine arasında "döner kapı" ilişkisi mevcuttu. AB'de de uzmanların ciddi kısmının büyük banka ve şirketlerle yakın bağlantıları olduğunu görüyoruz. İşte sistemin asıl adaletsizliğinin yönetimle sermayenin bu iç içeliğinden, sermayeyle yönetiminin arasındaki sınırların ortadan kalkmasından kaynaklandığı söylenebilir. Başka bir deyişle, kuralları sermaye kesimlerinin temsilcileri yapıyor ve sermaye içi çelişki ve uzlaşmalar kuralların niteliğini belirliyordu.

Yönetim sözcüğü bile terk edilip daha teknik bir tınısı olduğu için yönetişim (*governance*) benimsenerek bize sürekli yönetişimin siyaset dışı olduğu anlatılırken; karşımıza kendine siyaset demeden büyük sermayeyle özdeşleşen bir siyaset çıkıyordu. Başka deyişle, büyük sermaye yönetimi ele geçirerek, toplumun diğer kesimlerini dışlayan bir siyaset güdüyordu. Bu bağlamda öncelikle hukuk sisteminde mahkemelerin piyasa düzeninin yönetişim yapısının bir parçası olma eğilimi ortaya çıktı. Bu eğilim AB'nin Yüce Divanı ve bir ölçüde ABD'nin Yüksek Mahkemesi için geçerli. Bu mahkemelerin kararlarının piyasa düzeninin temel taşlarını oluşturdukları söylenebilir.

İkincisi, piyasa düzeniyle âdeta özdeşleşen bireysel hak ve özgürlüklerin, bu dışlayıcı yönetim politikaları ve onların gelir ve servet dağılımında yol açtıkları eşitsizlikler ışığında içleri boşaldı. Şirketlerin hukuk açısından bireyler olarak kabul gördükleri göz önüne alındığında, akla ilk gelen sorunun "hangi bireylerin hak ve özgürlükleri" olmaması şaşırtıcı olmasa gerek. Irak'ın ABD önderliğinde Batı ittifakı tarafından işgalinden sonra işgal yönetimi tarafından 100 madde halinde yayımlanan yol haritası bu konuda hiçbir şüpheye mahal vermiyordu. Buna göre, Irak'ın küresel ekonomiye açılması, yani "medeni" dünyaya katılması için gerekli şartların başında "doğal kişiler" (*natural persons*)[3] olarak tanımlanan "yabancı yatırımcılar"ın (*foreign investors*) hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması bulunuyordu. Belgenin hiçbir yerinde Irak halkının veya Iraklı bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunmasından söz edilmiyordu. Anlaşılan işgalciler açısından Irak'ta "hukukun üstünlüğü" küresel ekonominin aktörleri, yani yabancı yatırımcıların güvenliğiyle sınırlı olacaktı.

Servet ve gelir dağılımındaki eşitsizlikler, yoksulluklara neden olan dışlayıcı siyaset 2008 krizi karşısında alınan tedbirlerde de artarak sürdürüldü. *Federal Reserve* ve Merkez Bankaları tarafından uygulanan parasal genişleme ve ucuz kredi politikaları borçlanmanın yolunu açtı. Aynı zamanda talebin artması

3 17. yüzyılda serbest piyasa anlayışları çerçevesinde ortaya atılan doğal hukuk terminolojilerini de çağrıştırarak.

varlıkların değerini yükselterek servet dağılımını daha da eşitsizleştirdi. Trump'ın seçimini, Avrupa'nın diğer bölgelerindeki siyasi tsunamileri (Fransa'da Sarı Yelekliler hareketi, İngiltere'de Brexit ve Boris Johnson) bu gelişmeler ışığında değerlendirmekte fayda var.

• *Bugün Koronavirüsle birlikte yeni bir dünya düzenine geçilmiş durumda. Bu yeni düzenin uzun vadede ne gibi kırılmalar ve değişimler getireceğini öngörüyorsunuz?*

– Her şeyden önce, özellikle de gelişmiş ekonomilerde, vaka ve ölümlerin gelir düzeylerinin düşük olduğu, insanların iyi beslenmedikleri, günlük işlerde çalışmaya mecbur oldukları bölgelerde yoğunlaştığını görüyoruz. Salgından en çok etkilenen yoksul kesimler; ABD'de büyük ölçüde siyahi ve Latin Amerika kökenli nüfus, Avrupa ve İngiltere'de göçmen nüfuslar. Sağlık hizmetlerinin özelleşmesi, kamu sağlık hizmetlerinin sınırlanması ve kalitesizleşmesiyle yoksullar bu hizmetlerden zaten çok sınırlı şekilde yararlanabiliyordu. Salgınla birlikte kamu hastanelerinde aldıkları hizmetin özel hastanelerde verilenden çok daha kalitesiz olması, malzeme kıtlıkları, yoksullar arasında yüksek ölüm düzeylerinin ana nedeni.

Geçtiğimiz aylarda ABD'de ırk ayrımcılığı karşısındaki ayaklanma da ölümde ve hastalıkta gözlemlediğimiz bu eşitsizlik tablosundan bağımsız düşünülemez. Söz konusu olan büyük şirket ve finans kuruluşlarının egemen oldukları kapitalist piyasa düzeni karşısında bir ayaklanmadır. Bu hareketi kimlik politikalarına indirgemek, onun bu sistemik eleştiri yönünü göz ardı etmek olur.

Koronavirüs krizinin, özellikle zengin ekonomilerde, piyasa ekonomisinin yönetimini nasıl etkileyeceği önemli. Zira artık direnişin talepleri "reformist" olmaktan çıkmış durumda. Örneğin polis vahşeti konusunda talep edilen, birkaç kötü polisin teşkilattan atılması değil; kamu düzenini korumak yerine artık sermaye düzeninin güvenliğini sağlamak amaçlı bir "ordu" niteliğine bürünmüş olan polisin lağvedilmesi. Benzer şekilde kira konusunda talep edilen, kiraların azaltılması veya dondurulma-

sı değil, kalkması. Merkez bankalarının kısıtsız para basmaları veya parasal genişleme politikaları uygulamaları doğrultusunda önerileri gündemde. Yalnız 2008 krizinden sonra olduğu gibi, ucuz krediler sağlanarak bir borç balonu yaratılmasını engellemek için de "borç", borçlanma gibi terimlerin, kavramların tedavülden kalkması da öneriler arasında. Muhafazakâr bir yayın olarak bilinen *Financial Times*'ta bile "Çalışmanın olmadığı bir dünya" (*World without work*) gibi yazılara ve evrensel gelir sağlanması doğrultusunda tartışmalara sıkça rastlamak mümkün.

Liberal kapitalist düzenin büyük bir meşruiyet kaybı, buna koşut olarak da, devletin ekonomi ve toplumdaki yeri ve servet yaratan bir aktör olarak geri dönüşü söz konusu. Bu hususlar, örneğin Mariana Mazzucato ve diğer iktisatçıların yoğunlukla tartıştıkları konular. Tabii hatırlanması gereken, bu devletin bildiğimiz refah devletlerinden içerdiği güç dengeleri açısından (sermayenin gücü ve küresel yapısı, özellikle de büyük teknoloji şirketleri göz önüne alındığında) çok farklı olacağı.

Yeni devlet pratiklerinin biçimlenme sürecinde Koronavirüs krizinin yönetimi önemli oluyor. Yani kimlere öncelik tanınıyor; kimlere tanınmıyor; tedbirlerden, özellikle parasal genişleme ve ucuz kredilerden kimler yararlanıyor? Koronavirüs bir sağlık krizi. Kamu, devlet vatandaşlarını salgında korumak zorunda. Bu koruma eğer evde kalınması gerekiyorsa, çalışanlara gelir sağlanması, hastalanırlarsa tüm hastane, bakım masraflarının karşılanması demek. Genelde piyasa ortamında insan hayatı pahasına ekonomi ahlâksızlığına o kadar alışıldı ki, sağlık meselesi unutulup ekonomiye odaklanıldı. Böyle olunca da gelişmiş ekonomilerde, özellikle de ABD'de sağ kesimler, meseleyi bir arz (üretim) krizi olarak tanımlayıp sağlık mı, ekonomi mi ikilemi çerçevesinde sundular. Bunun sonucu ABD'de salgın yasaklarına karşı direnişlere şahit oluyoruz. İşini kaybetme tehlikesinde olan, çalışmazsa aç kalacak insanlara sunulan seçim, açlıktan mı, salgından mı ölmek istersin? Yani şirketler, ekonomi durmasın, kâr etmeyi sürdürsünler diye insanları ahlâksız bir seçimle karşı karşıya bırakıyorlar. Yönetimler şirketlerin önceliklerini destekliyor, meşruiyetlerini orada arıyorlar.

Zengin ülkelerdeki tedbirler de büyük ölçüde şirketleri desteklemek (örneğin sigorta ödemelerine yapılan devlet katkılarıyla çalışanlara ücretli izin verilmesi) şeklinde oluyor. AB halen Koronavirüs destekleri için alınacak külli miktarda borcun hangi bankalardan alınacağı, yani hangi bankaların ödüllendirileceği konusunu tartışıyor. Diğer taraftan özellikle ABD'de yoksul ve dar gelirlilere verilen gelir destekleri büyük ölçüde yine şirketlere olan borçların ve kiraların ödenmesini sağlıyor. Özetle, zengin ülkelerdeki tedbirlere baktığınızda sanki ülke yönetimleri yaptırımlarını şirketler, finans kuruluşları gibi büyük sermaye kesimleri gözünde meşru kılmaya çalışıyorlar. Mağdurlar, işlerini kaybedenler onlar için pek bir şey ifade etmiyor. Böyle olunca da ABD'de işsizlik artarken ve ekonomi küçülürken, iş çevrelerinin güvenini yansıtan borsaların yükselmesine şaşmamak lazım.

Burada endişe uyandıran husus, Koronavirüs krizi karşısındaki tedbirlerin parasal genişlemeye, ucuz kredilere öncelik vererek 2008 krizinde alınan tedbirlerle fazlaca benzerlik göstermeleri. Bu da piyasa düzeninin var olan eşitsizliklerinin daha da derinleşmesi anlamına geliyor. Örneğin ucuz krediler, çoğu kez finansal kaynaklar ya da emlak piyasalarındaki düşüş de dikkate alındığında emlakta ileriye yönelik spekülasyon hesaplarını destekler mahiyette.

• *Koronavirüs Batı'da var olan eşitsizlikleri daha da kaçınılmaz şekilde ortaya çıkaracak dediniz, bu değişim sizce Asya ve de özellikle Çin'i nasıl etkileyecek?*

– Asya'da, özellikle de Çin'de Koronavirüs krizinin yönetimi farklılık gösteriyor. Başta Wuhan'da salgın patlak verdiğinde bir şaşkınlık dönemini izleyen süreçte Çin meseleyi kamu sağlığı ve kamu düzeni açısından ele aldı. Tereddüt etmeden Wuhan kapatıldı, hayat durdu. Örneğin Wuhan'da ekonomi açılmaya başladığında insanlar çalışma ortamlarına güvenle gidebilsinler diye 2-3 gün içerisinde 6,6 milyon kişiye test yapıldı. ABD'deyse ekonomiyi açma/açık tutmakta tüm ısrara karşın maliyetli bulunduğundan geniş kitlelere test yapılmadı.

Trump yönetimi ölüm ve vaka rakamlarının en yüksek seyrettiği dönemde (Temmuz 2020) Kongre'de test ve filyasyon için 25 milyar dolarlık bir yasa tasarısına itiraz edebildi. Hastaneler, özellikle kamu hastaneleri yetersiz kaldı. Aynı dönemde sağlık sisteminin çökme ihtimali karşısında Çin'de hızla sahra hastaneleri inşa edildi. Belki daha önemlisi bu hastaneler toplumdaki eşitsizliklerin hastaların aldıkları bakım kalitesine yansımasını bir ölçüde de olsa engelledi.[4] Güney Kore'de de Çin'dekine benzer bir tutum söz konusu.

Özetle, Koronavirüs krizi bağlamında Batılı zengin ekonomilerde ve Asya'da iki farklı siyaset, iki farklı yönetim var. Zengin Batılı ülkelerde ekonomiye, onun aktörlerine öncelik verip yönetimler meşruiyetlerini bu aktörlerin onaylarında ararken, Asya'da yönetimler açısından öncelik sağlık sorununda ve meşruiyetlerini toplumun geniş kesimlerinin onaylarına dayandırıyorlar. Bu popülizm mi? Ne isim verirseniz verin söz konusu insanların hayatı, insan sağlığı: Zengin Batılı ekonomilerin affedilemeyecek kadar yüksek vaka ve ölüm oranları en azından bu yönetimlerin politikalarını, önceliklerini bir kez daha gözden geçirmelerinin zamanının geldiğini haber veriyor. Sermaye kesimlerinin dümen suyuna gitmeyen her hareketi popülizm olarak tanımlamanın sakıncalı olduğunu düşünüyorum.

• *Olanlar genel olarak tarih algısına, tarih ve siyasi iktisat yazımına nasıl yansıyor? Buradan nasıl bir dünya tarihi anlayışına geçeriz?*

– Çin'de Koronavirüs krizinin yönetimindeki farkı değerlendirirken Çin'in piyasa ortamında evrilme süreci hakkında birkaç noktaya dikkat çekmek önemli. 2000'li yıllardan bu yana Çin, küresel bir ekonomik güç olmasıyla, dünyada Batı'nın egemenliğine karşı bir tehdit olarak görülmeye başladı. Filizlenmekte olan yeni Soğuk Savaş ortamında tarih algıları ideolo-

4 Burada göz önünde bulundurulması gereken Çin'in piyasa ekonomisinin içinde bulunması ve gelir, servet ve güç eşitsizliklerini barındırması; sözü geçen politikaların böyle bir ortamda biçimlenmesi ve o nedenle de o ortamın tüm çelişkilerini barındırmaları.

jik (yani tarih dışı) pozisyonların ötesine geçemiyor. Acemoğlu'nun Batı'nın Çin karşısında değişmez üstünlüğünü, onun geçmişindeki katılımcı kurumlarla açıklayan, 19. yüzyıl oryantalizmini aratmayan tarihsel özcü yaklaşımına daha önce değindim. Çin tarafında da "çarpıtılmış" tarihimizi yeniden yazalım kaygısı, Çin'in başarısını onun geçmişindeki yönetim becerilerinde arayan özcü ideolojik yaklaşımlar hüküm sürüyor.

Meseleyi artık Doğu-Batı ikileminin ötesinde düşünmek lazım. ABD egemenliğinin otoriter bir türevi olarak karşımıza çıkacak bir Çin egemenliği varsayımı var. Oysa bu, bir yanılsama. Çin yekpare bir yapı (monolit) olarak algılanıyor. Öncelikle Çin'de Komünist Parti veya Merkez Komitesi ya da Xi Jing Ping, hiçbiri tek ve mutlak karar alma/kural yapma mercii değiller. Piyasa ortamına yönelik karar ve kurallar yoğun siyasi mücadele alanları olduğu gibi, bu mücadelenin ana aktörleri arasında özel şirketler, devlet şirketleri, yerel yönetimler, işçi sendikaları, işçilerin kendileri ve köy kolektifleri bulunuyorlar. Mesela 2007 yılında çıkan mülkiyet yasası böylesi bir mücadele alanını temsil ediyordu; yedi yıl süreyle yoğun tartışmalara sahne oldu. Neticede yasa hem özel mülkiyeti hem devlet mülkiyetini hem de kooperatif mülkiyetini tanıdı, böylelikle özel mülkiyet göreceleştirilmiş oldu; piyasa ortamında özel mülkiyetin evrensellik iddiası sorgulandı. Şöyle ki, mülkiyet bir egemenlik, herhangi bir kaynak üzerinde karar verme, hatta kural koyma hakkı. Bu hak –Çin'de mülkiyet yasasında görüldüğü gibi– farklı kesimler arasında paylaşılacak mı, yoksa sınırlı ellerde mi toplanacak? Çin bunu tartışabiliyor. Halbuki Batı'da liberal perspektif aynı konuyu evrensel doğa yasalarına dayanan haklar çerçevesinde değerlendiriyor. İkisi arasındaki fark bu.

Bu bağlamda tarihsel olarak (hem Qing hanedanı döneminde hem komünist dönemde hem de bugün) önemli olmuş olan yerel yönetimlerle merkezî yönetimin ilişkilerine baktığımızda çoğu kez bu iki güç odağının çıkarlarının ayrıştıklarını görüyoruz. Örneğin 2000'li yıllarda işçi sözleşme yasası parti ve bürokrasinin çeşitli kademelerinde tartışılırken, yerel yönetimler işçi hakları konusunda sermayeye yakın bir tutum benimsemiş,

merkezî yönetimse sendikaları destekleyen bir tutum sergilemişti. Bu arada unutmamak gerekir ki, 2000'li yıllarda piyasa ortamında yerel yönetimlerin varlıkları yabancı sermayeyi cezbedebilme kabiliyetlerine dayanıyordu. O halde burada Çin'in "otoriter" tanımının işaret ettiğinin aksine çok aktörlü, çok sesli bir siyasi ortam olduğunu söylemek mümkün.

Bu ortamda merkezî yönetimin meşruiyeti, farklı kesimlerin çıkar ve taleplerine cevap verebilmesine, bu çıkarlar arasında uzlaşma sağlayabilmesine dayanıyor. Tabii bu uzlaşma dinamik, yani zaman içinde değişime açık süreçlerden oluşuyor. Herhangi bir yasa farklı kesimlerin siyasi mücadelesinde bir uzlaşma anının tespiti olarak algılanabilir, koşullar değiştiğindeyse bu uzlaşma bozulabilir. Yasaların sürekli değişime açık süreçler olmaları söz konusu. Diğer taraftan, merkezî yönetimin meşru kılınma sürecinde toplumun farklı kesimlerinin, bireylerin talepleri karşısında çok hızlı geri dönüş mekanizmasının payını da göz ardı etmemek lazım.

Kısaca Çin, devlet yönetimlerini ve siyaseti öcüleştiren liberal piyasa anlayışlarından ayrılarak, piyasa ortamına siyasetin önceliğini getirmeye çalışıyor. Bu da doğal haklarla donanmış bireylerin özgür iktisadi faaliyetlerine dayanan liberal piyasa anlayışının evrensellik iddiasıyla çelişiyor. Şöyle ki, serbest piyasa ekonomisine dayanan liberal anlayış toplumu lağvetmek pahasına da olsa "girişimci bireylerin" ticari faaliyetlerinin önündeki tüm engellerin (örneğin farklı kesimlerin taleplerini içeren siyasetler) kalkmasını, onların serbestçe birikim yapmalarını öngördü. Burada söz konusu olan, sermayenin kendisine siyaset demeyen, rakipsiz, iktidarı veya toplumun büyük kesimlerini dışlayan bir siyaset. Liberal piyasa düzeni meşruiyeti iktisadi büyümede aradı. Büyüme sürdükçe, ticari aktörler kazandıkça, yaratılan servetin diğer kesimlere harcamalar şeklinde ulaşacağına inanıldı. Ne var ki, küresel piyasa ortamında bu beklenti gerçekleşemedi ve yaratılan servet geniş kitlelere ulaşmadı, çok sınırlı ellerde toplandı. Büyük kitleler büyümeden paylarını alamadılar. Önce 2008 krizi sonra da Koronavirüs krizi bardağı taşıran damlalar oldular ve iş, kitle ayaklanmalarına kadar vardı.

Çin'in iddiasıysa kapsayıcı siyaset. Yönetimin meşruiyeti toplumdaki farklı kesimlerin çıkar ve taleplerine cevap verebilmesine dayanıyor. Bu nedenle de piyasa ortamının kuralları (örneğin mülkiyet yasası, iş sözleşmesi yasası) çetin mücadele alanları oldular. Ne var ki, bu siyaset önceliğinin Çin'in bugünkü piyasa ortamında yeri olmadığı veya Acemoğlu'nun ima ettiği gibi bu ortamdaki yerinin eğreti olduğu anlamına gelmiyor. Bugünkü Çin toplumu büyük ölçüde küresel piyasa ortamının bir parçası, bu ortamın bir ürünü, onun çelişkileri içinde yoğrulmuş. 1990'larda Çin'de kırsal bölgede çok sayıda ayaklanma yaşandığını hatırlayalım. Çin merkezî yönetimi, sürdürülemez gelir ve servet eşitsizliklerinin olduğu, ulus-ötesi sermaye kesiminin (özel ve devlet şirketleri) çok güçlü olduğu bir ortamda ciddi bir meşruiyet mücadelesi verdi ve veriyor. İstihdam yaratmaya yönelik, eşitsizliklerle mücadele eden iktisadi politikalar bu mücadelenin bir parçası. Örneğin 2008 krizinden sonra ABD ve Avrupa pazarlarına olan ihracat düştüğünde yatırımların Çin'e, yerel pazara yönelmesi ve buna koşut olarak İpek Yolu yatırımlarına ağırlık verilmesi gibi. Koronavirüs krizi karşısında alınan tedbirleri de bu siyasi meşruiyet kaygısı çerçevesinde değerlendirmek önemli. Öte yandan yine unutulmaması gereken, siyaset alanının sadece mağdur olan veya potansiyel mağdurlardan oluşmadığı, Çin kökenli büyük ulus-ötesi şirketleri ve dev devlet şirketlerini de içermesi. Örneğin Hong Kong'daki direniş, otoriter bir Çin yönetiminin insan hakları ihlalleri karşısında ortaya çıkmış olmanın ötesinde halkın, Çin yönetiminin Hong Kong'un ekonomisini ahtapot gibi içine almış dev bir aile şirketinin yanında yer almasını protestosudur. Bu açıdan bakıldığında, Hong Kong'da olanlar bir siyasi krizin, Çin yönetimi açısından da bir meşruiyet krizinin ifadesi olarak değerlendirilebilir.

• *Bütün bunlar sizce yeni bir dünya tarihi tahayyülüne nasıl yansıyabilir?*

– Dünya tarihini farklı bölgelerin karşıtlıklarının ötesinde onların benzerlikleri, paylaşılan deneyimler açısından tahayyül etmenin daha verimli olduğunu düşünüyorum. Siyasete, belir-

sizliklere daha çok yer vereceğimiz bir dünya tarihi; açıklamalarında kişilerin, toplumsal aktörlerin aldıkları kararlara, onların siyasi sorumluluklarına yer veren ve sistemik açıklamaların arkasına saklanmayan bir dünya tarihi anlayışından söz ediyorum. Koronavirüs kriziyle, maalesef ABD ve İngiltere'de binlerce kişinin hayatı pahasına piyasa kurallarına dayanan teknik çözümler fetişizminin (müdahalesiz herkesin virüsü kapmasını bekleyip kitle bağışıklığı sağlanması) son bulduğunu ümit ediyorum; salgının yönetiminin bir siyasi sorumluluk olduğunun artık farkında olduğumuza inanmak istiyorum.

Diğer taraftan yaşanan krizler, bir yandan, toplumların özen gösterilmeyip piyasanın "orman kanunu"na terk edildiklerinde ortaya çıkan büyük haksızlar karşısındaki kırılganlıklarına işaret ederken; diğer yandansa yine bu toplumların, bireylerin haksızlıklar karşısında direndikleri ve uzun yıllar dışlandıkları siyasete sahip çıktıklarını, çözümleri orada aradıklarını gösterdi. Son kırk yılda iktisat ve de iktisat tarihi toplumsal çözümleri doğa yasalarına dayandırılan basitleştirilmiş bir piyasa modelinde aradı. Artık bu tarihlerin, toplumların, oradaki bireylerin çözüm önerilerine daha duyarlı olmalarının zamanı geldi sanıyorum. Buna popülizm olarak burun kıvırmak önümüzdeki gerçekliğin vahametini değiştirmeyecektir.

• *Tekrar haklar ve hukuk konusuna değinecek olursak, hukuk ve adalet örtüşmesi ne şekillerde ortaya çıkıyor?*

– Koronavirüs ölümlerde ve hastalığa yakalanmakta ortaya çıkan eşitsizliklerle, içinde yaşadığımız ortamın ahlâksızlığını bir kez daha yüzümüze vurdu. ABD'de, en ileri kapitalist ülkede, bağışıklık sistemleri zayıf olan, sağlık hizmetlerine erişimi bulunmayan yoksul kesimler, zengin kesimlerle karşılaştırıldığında hastalığa daha çok yakalandılar ve öldüler. Benzeri istatistikler İngiltere için de geçerli. Toplumsal ayaklanmalar bu durumun sürdürülemeyeceğinin habercisiydi. Piyasa retoriği, yeterince servet yaratılırsa tüm eşitsizliklerin ortadan kalkacağına dair vaatte bulunmuştu fakat bunun tam aksi oldu, servetler büyüdükçe eşitsizlikler ve yoksulluk arttı.

18. yüzyıla kadar farklı toplumlar, ticari ortamın eşitsizliklere yol açmaması için özen gösteriyorlardı. Ana servet kaynağı olan toprağa, onun kullanımına ve gelirine açılım elde edebilmek için süregelen mücadeleler sonucunda ortaya çıkan mülkiyet hakları üzerindeki sınırlamaları bu özen çerçevesinde görmek gerek. Burada söz konusu olan mülkiyete, ticarete dair kuralların, adaletle örtüşmesinin sağlanması kaygısıydı. Piyasa ekonomisiyle birlikte adalet ve hukuk kavramları birbirinden ayrıldı. Hukuk, bireylerin mutlak mülkiyet haklarını ve bu hakkı hayata geçirme özgürlüklerini savunurken, adalet bu hakkın sınırlanmasını öngörüyordu. Mülkiyet çağı olarak bilinen 19. yüzyılın tarihi büyük ölçüde hukukla adalet arasında yaşanan bu amansız çelişkinin tarihi oldu. Bürokratik devletler adaleti temsil etme ve hukukla adaleti buluşturma iddiasıyla ortaya çıktılar. 21. yüzyılda, yeni bir mülkiyet çağında bir kez daha bu çelişkiyle karşı karşıyayız. Bu kez de hukuk ve adaletin buluşup buluşamayacağı (veya nasıl buluşacakları) şu anda dünyanın hemen her köşesinde verilen mücadelelere ve onların sonuçlarına bağlı.

Bu doğrultuda bir dünya tarihi tahayyülünün çıkış noktası olarak 14.-15. yüzyıldan itibaren şahit olduğumuz önce Avrasya, daha sonra da bütün küreyi içine alan kültürel, coğrafi ikilemlerin ötesinde ortak dönüşüm sürecini görüyorum. Benim için bu süreç moderniteyi veya modern dönüşümü temsil ediyor.

Söyleşinin başında da belirttiğim gibi *paylaşılan bir tarih* söz konusu. Bu tarihin bir yanında nüfus ve ticari faaliyetlerdeki artış, dünyanın farklı bölgeleri arasındaki ilişkilerin ister ticaret ister savaşlar veya ister kişilerin şahsi girişimleri yoluyla giderek yoğunlaşmaları, zenginleşme ve de kaynaklara açılım konusunda artan rekabet var. Diğer yanında da bu gelişmelerin ayrılmaz bir parçası olan birbirleriyle askerî-siyasi ve ticari rekabet içinde yönetimler, siyasi rejimler (imparatorluklar, ulus-devletler, ulus-ötesi kuruluşlar veya küresel yönetişim kurumları) bulunuyor.

Ticari faaliyeti, bu faaliyetteki artışları, iktisadi büyümeyi farklı bölgelerde ve dünyadaki iktidar mücadelelerinden bağımsız

olarak düşünmek mümkün değil. Neoliberal anlayış işte bizden tam bunu yapmamızı istedi. İstenen, sorgusuz sualsiz ticari kesimlerin iktidarına teslim olunmasıydı. Sonuçta, kuralları kimin ve kimler için yaptığı, kimin, neden sorumlu olduğu, kimden hesap sorulacağı –yani en genel anlamıyla sorgulama, analitik düşünme– giderek gözden düştü. Taraftarlık piyasa ortamının rağbet gören duruşu oldu. Bu bağlamda sosyal bilim ve tarih yazınının betimselleşerek hikâyeciliğe dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Biraz daha açacak olursak iktidar mücadeleleri bize hangi kesimlerin karar verme, kural yapma yetkisini elinde bulundurduğuna dair bir şeyler söylüyor. Başka bir deyişle, bu mücadelelerden hangi kesim veya kesimlerin egemen olduğu ve bu egemenliğin dayandırıldığı siyasetlerin neler olduklarına –yani kimlerle, hangi kesimlerle uzlaşıldığına, kimlerin dışlandığına– dair öğrendiğimiz şeyler var. Yönetim pratikleri, kural ve kurumlarsa bütün bu mücadelelerin yer aldığı, gerçekleştiği alanlar.

Mücadelelerin odağıysa maddi koşulların hızla değiştiği bir tarihsel ortamda farklı aktörlerin (devlet yönetimleri, tüccarlar, işçiler, sanayiciler, sarraflar) varlıklarını sürdürebilmeleri için kurumsal çözümler üretme zorunluluğu. Burada ilk akla gelen askerî çözümler olsa da onlar kadar belki de onlardan daha da önemli olan siyasi, toplumsal çözümler. Osmanlı'nın *siyasa* olarak tanımladığı yönetim zanaatı ve bu doğrultuda duruma yönelik bulunan yaratıcı çözümlerin ne kadar hayati oldukları, içinde bulunduğumuz kriz ortamını bize acı şekilde hatırlatıyor.

Özetle, 13. ve 14. yüzyıldan itibaren dünyada yaşanan ortak dönüşümün tarihinin bu mücadeleler ve kurumsal çözümler çerçevesinde değerlendirilmesinin önemli olduğunu düşünüyorum. Bu hepimizin içinde yer aldığı Sisifosvari bir çaba, bazımız bazen öne çıkıp diğerleri geride kalsa da ne mağlubiyet ne de başarının kalıcı olabildiği bir durum.

• *Farklı bölgelerin farklılıklarından bahsettik, söyleşimizin sonunda ortak dönüşüm anlayışına geri dönecek olursak bu ortak dili yaratmak ne derece mümkün görünüyor?*

– Farklı bölgelerin ve aktörlerin, sürekli dönüşüm içindeki, ticaretin arttığı, yönetimler arası rekabetin yoğunlaştığı bir dünyada varlıklarını sürdürmeleri bu dönüşümler karşısında ortaya koydukları çözümlere bağlı. Bu çözümlerin neler olduğunuysa her bölgedeki siyasetler şekillendiriyor. Örneğin Koronavirüs salgını bu ortak dönüşüm ortamında bir gelişmeyse ona karşı alınan tedbirler, üretilen çözümler farklı bölgelerdeki siyasetleri, egemenlik yapılarını yansıtıyor. ABD'de bu egemenlik büyük şirket ve finans kuruluşlarının elinde ve dışlayıcı bir siyasete dayanan yönetimin kararları büyük ölçüde bu kesimin tercihlerini yansıtıyor. Diğer taraftan, Çin'de sermaye aktörleri güçlü olsalar da egemen oldukları söylenemez; çok çekişmeli de olsa egemenlik piyasa ortamında farklı güç odakları arasında dengeler bulmaya çalışan merkezî parti yönetiminde.

Önemli bir husus, farklı bölgelerde, farklı siyaset ve egemenlik yapılarının bulunmasıysa küresel piyasa ortamında "kapitalist" yani mülk sahibi kesimlerin mutlak bir egemenliğe sahip olmadıklarına, farklı siyasetlerin olabileceğine işaret ediyor. Bu da bütün dünyayı kapitalistleştirme çabasının –19. yüzyılın sonunda emperyalizmin olduğu gibi– yine siyasi bir seçim olduğunun, kader olmadığının bir kanıtı.

Kısaca, benim dünya tarihi tahayyülüm, Doğu ve Batı'ya dair her türlü sorunun cevabının bir ikilemin tanımlarında aranması yerine bu cevapların dünyadaki farklı bölgelerin iç içe ve çok karmaşık ortak tarihlerinde aranmasını öngörüyor. Yeni dünya düzeninin ne olacağını ulus-ötesi şirketler ve finans kuruluşlarıyla yerel yönetimlerin arasındaki çatışmaların belirleyeceğini düşünüyorum. Bu çatışmanın odağı özellikle kaynaklara açılıma dair kuralları kimin belirleyeceği, kararları kimin vereceği, kısacası küresel ekonomide kimin egemen olacağı. "Yerel" burada eskinin ulus-devleti değil, belediye, eyalet yönetimlerini içeren bir yerel. Aynı zamanda artık Koronavirüs öncesi "popülist" yönetimler de miatlarını doldurmuş görünüyor. Bunlar zaman zaman efelenseler de varlıklarını küresel sermayenin yatırım ve ihalelerine borçluydular. Koronavirüs kriziyle birlikte artık eşitsizliklerden, ekonomi ne kadar büyüse de artma-

yan gelirlerin sorumlularından hesap soran yeni, yerel toplum kesimleri var; yeni yerel siyasetler bu kesimlerin piyasa ekonomisinin mülkiyet dahil ana kurumlarını sorgulayan taleplerini içermek durumunda. Talepler reformist olmaktan çok uzak, radikal dönüşümü hedefliyor. Örneğin Koronavirüs öncesinde radikal bir fantezi olarak görülen evrensel gelir, herkesin ekonomisi (*everyone's economy* veya *economics of belonging*) artık IMF'den *Financial Times*'a uzanan piyasanın önde gelen aktörlerinin gündemine girdi bile. Bunların pratikte ulus-ötesi aktörlerin talepleriyle nasıl bağdaştırılacağı dünyayı bekleyen belirsizliklerin başında geliyor.

Diğer taraftan salgın ortamında, hastalığın, ölümlerin eşitsizliklerden nasibini çokça aldığı bir dünyada karamsar olmak için her türlü nedenimiz olsa da önce 2008 krizi, sonra da Koronavirüs kriziyle birlikte büyük kitlelerin özneliklerine sahip çıkmalarının, siyasete açılmalarının, haksızlıklara karşı direnişlerinin, küresel ekonominin yeniden biçimlenmesinde önemli olacağını düşünüyorum. Bu da iyimser olmak için yeterli bir neden.

Yüzlerce yıldır verili gerçeklik olarak kabul edilen Batı modernliğinin "evrenselliği", Batı merkezli dünya tarihi anlayışları artık tartışmaya açılmış durumda: Dünyadaki güç dengelerinin de değişmesiyle gerek siyasi gerek akademik alanda farklı ülkelerin, bölgelerin dünya tarihindeki yeri, Batı'ya hiç de benzemeyen gelişim çizgileri, modelleri ele alınıyor. Öteden beri tarihteki süreğenliğe dikkat çeken Huricihan İslamoğlu da alışılagelmiş Batı merkezli modernleşme söylemine karşı eleştirel bir bakış açısı geliştiriyor.

Dünya tarihinin bütünlüğü, liberalizmin bitmek bilmeyen "devlet" meselesi, serbest piyasacı yaklaşımın açmazları, İslâmiyetin yaygın olduğu coğrafyayı dünya tarihi içinde konumlandırma çabaları, hukuk-mülkiyet-meşruiyet ilişkisi kitaptaki yazıların temel izlekleri. Çin, Osmanlı ve Babür imparatorlukları örneklerinin kapsamlı bir değerlendirmesini, Batı'yla karşılaştırılmasını da sunan İslamoğlu, *Dünya Tarihi ve Siyaset*'te paylaşılan bir dünya tarihi anlayışından yola çıkarak ortak bir gelecek tahayyülünün imkânlarını araştırıyor.

Tarihe farklı bir gözle bakmak isteyenler için yol gösterici nitelikte bir kitap...

"(...) altını çizmek istediğim husus, modern dönüşümün –Batı veya Doğu merkezli– bir şablona, bir reçeteye indirgenemeyeceği, onun tarihselliğidir. Aynı zamanda modernlik bir bilinci, üretilen çözümlerin sürekli değişime açıklığını, yani arızililiklerinin, geçici olduklarının bilincini temsil etmektedir; tüm çabalarımızın zamana kurban olacağını bilsek de bütün gücümüzle yaşadığımız gerçekliği Sisifosvari değiştirme iddiasıdır. Bu bağlamda özne, tarihin özneleri, onların iradeleri önem kazanıyor. Tarihsel olarak devlet yönetimleri de bu öznelerden biriydi."

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-3237-5

KDV'DEN MUAFTIR